

Грицько Сірик

ПІД СОНЦЕМ ОБЕЗДОЛЕНИХ

(Республіка)

Частина десята

ТА

(У Бельгії)

Частина одинадцята

Накладом автора
Торонто, Онтаріо, Канада
1988

Грицько Сірик

ПІД СОНЦЕМ ОБЕЗДОЛЕНИХ

(Республіка)

Частина десята

ТА

(У Бельгії)

Частина одинадцята

Накладом автора
Торонто, Онтаріо, Канада
1988

Hrytsko Siryk

**IN THE WORLD
OF THE DISPOSSESSED**

(REPUBLIC)

Part Ten

AND

(In Belgium)

Part eleven

**Published by the author
Toronto, Ontario, Canada
1988**

Hrytsko Siryk

IN THE WORLD OF THE DISPOSSESSED

(REPUBLIC)

Part Ten

Published by the author
Toronto, Ontario, Canada
1988

Г. Сірикові присвячено

Позаду Дантове пекло —
Розкуркулення, плян до двору,
Де смерть ганялася встекло
В кошмарі голодомору.

Позаду війна макабрична,
Що зжерла аж двадцять мільйонів,
Де фашистівська опричина
Будувала Європу з прокльонів.

Дипі табір — це дивна республіка:
Тут недобитки різної масті,
Що дістали лиш дірку від бублика
Від радянської влади.

Тут ті, що у німців батрачили,
Бо в німецький їх вивезли ад.
Злочин їх — закордон вони бачили, —
Їм не можна вертатись назад.

Тут військові, що їх відрізано
Німецьким залізним кільцем.
Куля в лоб, — було сказано виразно,
Хто здається в полон живцем.

Тут ті — кого репресовано
Із родин потерпілих стократ, —
Депортовані примусово, —
Їм відрізано шлях назад.

Це жертви, бо в Ялті умова. . .
Що жене їх у смертний кут,
Їх оточують людолови
Хапають — на смерть везуть.

Дипі табір — Содом і Гоморра —
Перевірка, мов чорний спрут.
Хтось вирветься звідси за море,
Хтось кістки свої зложе тут.

Дилі табір — мрій про консерви,
Тремти на вид літака.
Перевірки вимотують нерви
І доля непевна й гірка.

Ми ОСТ-и були за німців,
Упосліджені білі раби.
По війні стали зрадники ниці —
Матеріял для Сибіру й тюрми.

Bira Ворскло. 1987.

ТАБІР НА КОЛИШНЬОМУ СМІТНИКУ

У понеділок та вівторок ми все ще сподівалися, що військова частина Сполучених Штатів, приділить нас до якоїсь іншої робітничої бригади, або таки домовиться з жидом, щоб він використовував бажаючих працювати на його умовах для нього, але в середу, після сніданку, вояк Ясек приніс нам у гуртожиток посвідки про закінчення нашої праці для армії США та вяснив, що ми мусимо залишити гуртожиток і терен депо НО. 7 не пізніше наступної суботи, тобто 8-го червня 1946-го року. Якщо забажаємо приписатися до якогось табору УНРА для так званих "переміщених осіб", що скорочено англійською мовою звучало "Ді-Пі", або на приватну квартиру під опіку німецької управи міста, тоді він через офіцера, керівника цього депа, зробить усе в його силі, щоб нас прийняли у бажаному таборі та забезпечили мешканням і харчами, а німці щоб виділили нам відповідні квартири й забезпечили картками на харчі на рівні з німцями. Якщо ж комусь із нас наше перше рішення не сподобається і хтось забажає змінити табір чи німецьку квартиру на табір Ді-Пі, він радо допоможе до першого липня. Першого липня депо Ном. 7 перестає діяти, а Ясек демобілізується і від'їздить додому на американський континент.

З гуртожитку ми можемо брати з собою не тільки особисті речі, що ми привласнили за час нашої праці в депі, але й ті речі, що були в коморі як запас. Хто підготувався до постійного мешкання в Німеччині, мав німкеню з квартирю чи квартиру з німкенею, носив із комори в'язками покривала, простирала, наволочки, столи, стільці і все, що могло нащось придатися для власного господарювання чи продати німцям, — усе це гаразд. Петрові до Уляни в Вільмесройт більш як п'ять кілометрів дороги, і все під гору, на велосипеді стола чи стільця не завезеш, а покривал та простирадла вистачило тільки на один зворот. Мені з Йосипом, із тим майном, що назбиралося за рік, нема де подітись. Повертатися назад у Майнлойський табір ми навіть і думати не хотіли, бо там тепер осіли переважно югослави та й червоні москалі з репатріаційної місії туди частенько навідуються. Центральний Байройтський табір — для нас свого роду табу, бо ми не титуловані особи та й не того кінця України. У Байройті — "прошу пана доктора чи професора", — Альбон; свого роду "самостійна і ні від кого незалежна республіка". Там, "прошу пана", жодного нечестивого українця, збільшовиченого

східняка немає. За Байройтом — “Зелений клин”, колонія Альбіону-республіки; там більша частина мешканців “галичан зі сходу”, але там, як в Котляревського “Енеїді”, — “Попи, дяки та крутопопи, що вміли світом мудрувати”. Ми заїхали були туди з Йосипом на мотоциклі, то нас порахували москалями і совєтськими провокаторами та й вигнали з “Зеленого клину”, ніби японців з надозера Хасану.

Мені особисто подобався табір у Новому Ульмі. Там тепер Казанівський із родиною. Східняки-українці видають газету “Українські вісті” і звідти недалеко до Козути в Авгсбурзі. Йосип гнівається на Казанівського за його поведінку з нами в Берліні перед утечєю, він більше згідний на наше поселення в Авгсбурзі. Петро з Уляною чекають насліддя, Уляна взагалі відмовляється селитися в таборі, а для Петра вигідніше було б, якби ми з Йосипом згодилися приписатись до малого табору в Майнлойсі. Там тільки два невеликі дерев'яні бараки, далеко від шляху, а значить і від москалів із репатріаційної місії, а головне недалеко від Уляни і між “своїми людьми”, “тоже українцями, но по-культурному розгаварюющими”. Туди й Альохин (Борідка) з Мариніним переселяються. Йосип не заперечував, а я відмовився навіть іти туди на розвідку.

За два дні розвідування й суперечок ми таки в трьох згодилися тимчасово поселитися в недобудованому будиночку малого табору на колишньому смітникові за Кульмбахом.

Майн, вирвавшись із глибокого просмуку гір, не поплив широкою долиною, а звернув праворуч під високі урвиsti скелі, залишаючи тіпкий болотистий простір на смітник мешканцям Кульмбаху. Після перебрання влади в Німеччині Гітлером та його прихильниками, для впорядковання русла Майну в Кульмбасі було зорганізовано робочий табір для так званих “Гітлер-югенд”, Арбайтсдінст, і ті “Гітлер-югенд”, під час літніх шкільних вакацій, поглиблювали, вирівнювали русло Майну та викладали його береги камінням, а злишок піску та землі звозили на болото й міський смітник.

Під час війни мешканцям міст, що залишились без помешкань через бомбардування союзницькою авіацією, німці поза містами будували невеличкі дерев'яні одно-, дво- чи трьо- родинні дімки з заготовлених на фабриках дерев'яних частин. Кульмбах, правдо-подібно, не був важливим у військовому відношенні містом, тому

союзні літаки його не бомбардували, але німці сподівалися такої можливості і на засипаному піском смітнику збудували щось із десяток дерев'яних дімків, але докінчiti вже не мали спромоги чи потреби. Ці дімки після капітуляції Німеччини довший час стояли пусткою. Коли мешканців табору в Плясенбурзі почали переселяти до табору в Майнлойсі, щоб звідти вони їхали "на родину", більше десятка родин та два старші парубки, Петро й Василь Дръомові, уникаючи репатріації "на родину", "заховалися" в цих незакінчених дімках на колишньому міському смітникові. Як вони забезпечили себе електричним струмом, водою та добудовами в окремих дімках, я напевно не знаю, бо це було майже рік тому. Коли ми вирішили поселитися в цьому таборі, на вході до нього ще стояв чималий дім із чотирох окремих кімнат та досить просторої залі, частково без дверей, вікон, розгалуження дротів електрики та неприлученої системи постачання води в умивальники й виходок. Для нашого тимчасового поселення ми облюбували собі вуглову кімнату при вході в будинок, де було двоє вікон і навіщені двері. Дроти для електроструму до кімнати, вимикач, гніздо для лямпочки та електричної пічки ми привезли з собою, "позичивши" в гуртожитку депа перед нашим відходом, і самотужки забезпечили себе електрострумом. Воду деякий час позичали відром у сусідів, а недалекі кущі використовували замість виходку, аж до часу коли ми повернулися з розвідки по таборових "республіках" за постійним мешканням, що й допровадило нас до ув'язнення в Нюрнберзі в тій в'язниці, де відбувався так званий Нюрнберзький суд німецьких військових злочинців. Повернувшись розчарованими і дещо розсвареними між собою, ми за дві пачки сигарет та декілька німецьких марок найняли німця, щоб прилучив нам воду до умивальника та виходку. Так осілися в цьому малому таборі на довший час.

Окрім наших знайомих, братів Дръомових, у цьому таборі ще мешкала родина Чучманів, із якою ми познайомилися на Плясенбурзі. Старий Чучман раптово помер минулого літа ще перед переселенням із Плясенбургу. Чучманиха, повдовівши, ніби дещо помолодшла і стала дуже привітною. Федір із Марусею щасливо дочекалися синочка. Рудоволосі двійнячки, Оля й Ліда, чомусь не одружилися з вояками із-за Атлантичного океану. Тепер стороняться сполученоштатських вояків. Оля навіть сторониться нас із Йосипом, а Ліда першою прийшла привітати нас на новому місці

мешкання й побажала нам щастя.

Табір адміністративно належить до системи УНРА (Юнайтед Нейшин Реліф Ассосіейшин) і приписаний до Майнлойського табору Ді-Пі. Керівником цього табору, був оглядний, присадкуватий і надто проворний, лайливий чорнявий киянин. Випнутий його живіт із золотим ланцюжком через його, від кишень розхристаної, мабуть заокенської жилетки, борідка клинком на завжди чисто поголеному обличчі та товсті пальці на рухливих руках нагадували нам карикатуру непмана з часів Ленінової Нової Економічної Політики. Ale ми з Йосипом прийшли до переконання, що з цим чоловіком уже зустрічалися в Броварях, коли він чи подібний до нього бібняк виміняв у мене чорну кобилку за костюм з німецької шинелі й десяток помідорів, і трохи ковбас. Тому, не зговорювавшись і не розвідуючи про його прізвище, почали називати його київським ковбасником.

Ковбасник правдоподібно мав уже досвід в організації та керівництві людської громади. За час нашого перебування в таборі я не помітив якоєїсь нечесності ковбасника в розподілі призначених харчів чи речей для мешканців табору, або якогось надужиття. Його метушня чи голосні зауваження не були образливі, а його досить велика родина була справді зразком людського співжиття. Скільки насправді членів родини мав Ковбасник, я напевно не скажу. Крім нього та невеликої на згіст і спокійної дружини, в родині була ще старша жінка, син із невісткою, дві дорослі дівки, хлопець-парубійко, удова (сестра з дорослою дочкою) та з доброго півдесятка меншої дітвори.

Щоденно, перед заходом сонця, до помешкання Ковбасника приїздив сполученоштатський офіцер на автомобілі-джипові, забирає із собою його двох дочок та племінницю, а рівно об одинадцятій годині вечора привозив їх назад. Працювали дівчата в клубі офіцерів якимись артистками чи тільки послугачками — це не важливо, а важливе те, що батько довіряв дочок і племінницю тільки офіцерові, а не звичайному воякові-денщиківі. Батькову волю офіцер виконував точно, майже до хвилини.

Кімната, в якій ми поселилися, вистачала площею на троє ліжок, невеликого стола та трьох стільців. Радіоприймач ми примістили на підвіконнику, а електричну пічку на столі. Однак скоро нам довелося Петрове ліжко поставити поверх моого, щоб звільнити простір в кімнаті для наших друзів і сусідів. Зразу після

сніданку до нас у кімнату приходили Федір і Василь довідатися новин із короткохвилевого радіоприймача. Доки ще трималася ранішня прохолода, заграти в карті декілька партій "підкідного дурня". Згодом приходила Ліда, щоб доглянути Федора, аби його ми не обіграли. Приїздив Петро велосипедом від Уляни по свою денну пайку харчів і також почути новини. Коли в кімнаті ставало гаряче, час був вже на полудекок. Федір, Ліда й Василь відходили на їжу. Йосип ішов на болотистий берег Майну добувати хробаків для риболовлі. Петро відходив отримувати денну пайку харчів для нас трьох, а я мусив готувати обід для себе та Йосипа. Вечірню прохолоду ми використовували на слухання радіоновин і гру в карти.

В одному тижні тільки сім днів, а в місяці чотири тижні з гаком. На безділлі між друзями й добрими людьми ми забули, що до цього табору вселилися тільки тимчасово і прогавили термін, призначений Ясем для нашої опіки, колишнім нашим працедавцем депо НОМ. 7, армії С.Ш.А. Настав липень, і ми були змушені вирішити про наше місце мешкання. Поїздку по таборах-республіках призначили на п'ятницю 5-го липня 1946-го року.

ЧУЖИНА — НЕ ТЕЩА, ГОСТИННОСТИ НЕ СПОДІВАЙСЯ!

Кульмбах, як і будь-яке німецьке місто, для мене та моїх земляків і друзів — тільки немила чужина. Більше року, перебуваючи в ньому, я не зазнав особливих прикрощів чи радощів. Земляки, що вдавали друзів на праці в депі, тепер зникли, не сказавши навіть слова поради на прощання. Петро тримається нашого товариства з Йосипом, бо йому так вигідніше; на Уляніній адресі він уважається мешканцем, отримує німецькі картки на харчі та речі першої потреби, а в таборі також забезпечений припискою, опікою та харчами. Сергій Сергійович, доки ми працювали, ніби ділився з нами вторгованими грішми за вкрадені нами речі зі склепів — пів-на-пів, а тепер з обіцяної половини пошитих німцями з нашого матеріялу ручних течок, що мало бути більше двох десятків, приніс нам тільки шість. Решту матеріялу, запевнив нас, хтось у німців покрав. Течка в спекулянтів коштує п'ять пачок цигарет, або 500 німецьких марок. Раніш це був невеликий збиток, але тепер безробітним шкода такої втрати, а особливо нечесності Сергія Сергійовича.

Ніні все ще тримає поліція у в'язниці, бо розшуки Миколи не увінчалися успіхом. Йосип незадоволений моїм пов'язанням із Ніною, але згадку про наше переселення з Кульмбаху в Новий Ульм, або Авгсбург, завжди збуває мовчанкою, або потребою кудись іти, і так наше тимчасове поселення в малому таборі, на міському смітникові, продовжувалось до останнього дня існування депо НОМ. 7. У п'ятницю 28-го червня я розшукав уже приготованого до подорожі за океан Ясека і випрохав у нього посвідку-прохання про приписку нас трьох у табір УНРА в місті Новий Ульм, або в місті Авгсбурзі. Посвідка дійсна була тільки до 15-го липня 1946-го року, тому на моє виразне незадоволення відтягуванням нашого спільногого чи різного перебування в якомусь таборі УНРА, чи під німецькою опікою на приватних квартирах, Петро з Йосипом згодилися наступної п'ятниці поїхати в Новий Ульм та Авгсбург на розвідини. Табір у Новому Ульмі для нас ніби був найбільш відповідний; не тому що там перебуває родина Казанівського, а й тому, що там ніби управа табору більше толерантна до українців-східняків. До того, я вже був ніби домовився з Казанівським про його допомогу влаштуватися в таборі Новий Ульм, ще під час відвідин перед самим кінцем нашої праці в депі. Після неочікуваного нашого звільнення з

праці, я відразу написав Казанівському та Козуті листи, з попередженням про мое скоре переселення до котрогось із таборів. Від Казанівського отримав листа з запевненням можливої допомоги, а Козута на мій лист чомусь не відповідав. Однак це не стояло нам на перешкоді поїхати в розвідини. Про вчинок Казанівського в Берліні ми вирішили забути і, як до добрих земляків та майбутніх співмешканців табору і "громадян республіки", поїхати з відповідними дарунками. Найкращими дарунками, нам здалося, могли бути ручні течки. Йосип мав прихильність до Віри Михайлівни і він вирішив подарувати їй свою течку, наповнену тканиною, придатньою для жіночих потреб. Петро свою течку вручить Павлові Ягоровичу чи тепер Юровичу, а я давно вже обіцяв Остапові вовняний синій костюм, що німець переполовинив мій матеріял і пошив на мене дещо затісний. До костюма в течку запхав кілька пар панчіх і сорочку.

Потяг з Кульмбаху до Нюрнбергу відходив на світанку. В Нюрнберзі пересідка зайняла тільки півгодини часу. Десь по десятій годині ранку ми були вже на терені табору Ді-Пі в Новому Ульмі. Табір у такий час, після ранішньої метушні, особливо біля кухні, заспокоювався. Таборяни, пересварившись за першенство в чергах, довідавшись про злободенні справи в таборі і новини в світі, поснідавши пшеничним хлібом із маслом та заокеанською кавою, переважно вкладалися на свої ліжка-нари відпочити перед полуценком і можливими тaborовими обов'язками співаків у хорах, аристів на водевілях, учасників у спортивних змаганнях, чи тільки спостерігачів-купальників у синьому й тихому Дунаї.

Тaborові вартівники, на вхідній брамі в табір, також мабуть були задоволені життям і тaborовим спокоєм, не звернули на нас належної уваги, правдоподібно порахувавши нас за заможних спекулянтів, не поцікавилися нашими особами й нашими течками. До них, за вказівками чи поясненням, де розшукати потрібних осіб, звертатися нам було непотрібно, бо я добре знов, на якім поверсі будинку, в якій кімнаті та за якою перегородкою з покривал та постілок, мешкають Казанівські. Без будь-яких пригод ми й підійшли до "квартири" Казанівських, і через завішене покривало я запитав, чи хто з них "удома" та чи можна до них зайти.

— Гриць приїхав, — почувся притишений голос Віри Михайлівни за перегородкою з покривала.

— О! Трохимович? — Озвався Павло Юрівич спросоня. — Прохай, нехай заходить, — сказав він мабуть Віра Михайлівні, але та чомусь не обізвалась.

За хвилину чи щось, сам Павло Юрівич відхилив завісу; побачивши нас трьох, на півслові “добро пожалувать” затяvся.

— Ну, то заходьте, — сказав він після хвилинної надуми. — Шкода тільки, що ми не маємо часу належно привітати несподіваних гостей. Я поспішаю на пробу хору. В Остапа екзамени в гімназії, а Віра Михайлівна, як вам відомо, в таборі — суд і право, в ней невідкладні справи для полагодження в таборовому суді, — пояснив нам насико Павло Юрівич і, не попрощавшися, зник із “своєї квартири”. Остап неохоче звісив ноги зі свого верхнього ліжка, пригладив дещо рукою розкуювджену свою чуприну, зліз додолу і без слова пішов услід за батьком. Віра Михайлівна мовчки збиралася, мабуть, хвилин дві і, вибачившись, порадила нам зайти до них завтра.

— Завтра субота, ми всі будемо вільні від обов’язків, то й разом порадимося, — сказала вона на відході, залишаючи нас самих у “квартирі”.

Без порозуміння між собою, нам було зрозуміло, що Казанівські не тільки не бажають мати нас мешканцями цього табору, але й взагалі не бажають мати з нами стосунків, як із близькими земляками. Про причину не потрібно й згадувати, бо ми з виділу, мови та прізвищ — незаперечні “східняки”, а Казанівський — “родовитий волиняк” з міста Здолбунова. “Клясова” чистота, в таборовій “республіці”, не менш важлива, ніж у “Союзе республик свободних”. Я свій дарунок-течку поклав на Остаповому ліжку, а Петро з Йосипом однозгідно заявили:

— По доріжці простягать ніжці. Який привіт, такий і дарунок. Сама течка скоро буде коштувати цілий картон сигарет, а ми тепер безробітні.

Розгнівані Йосип із Петром, навіть не забажали зайти до управи табору та хоч поговорити про можливості приписки, чи піти на Дунай і поглянути на його воду, що напевно за тиждень часу запливе в Чорне море, а за другий тиждень чи два впаде росою чи дощем десь над Десною, Есманню чи Осотовою.

Плян нашої поїздки по тaborах тепер ні до чого. Ми думали перебути п’ятницю в Новому Ульмі з Казанівськими. У суботу заїхати до Коваленка в Геренберг. Петро Коваленка вважав дуже

розважним чоловіком та особистим другом. Від Коваленка сподівалися поради, як переконати Леночку-Уляну змінити думку щодо німецького способу життя і пристати до дипістів. У неділю ми мали заїхати в Авгсбург до Козути, побувати там на Богослужбі, а потім у понеділок вирішувати нашу долю приписки в табір.

Повернувшись на залізничну станцію, натрапили на нову невдачу. Потяг, що міг нас завезти назад до Нюрнбергу, відійшов кілька хвилин перед нашим прибуцтвом, а наступний буде пізно ввечері. Доїхати до Геренбергу, ми не зможемо до завтрашнього ранку. До Авгсбургу ми вже й не бажали їхати, але надходив потяг і ми мусили вирішити — їхати до Авгсбургу чи нудьгувати тут у Новому Ульмі до вечора.

До Авгсбургу, ми не доїхали, втікаючи з Берліну, через розірвані колії бомбами аліянтської авіації, а тепер нам ніщо не стоїть на перешкоді, ми маємо час і нагоду. Купили квитки до Авгсбургу і за годину вже були під брамою авгсбурзької "республіки" Соме-казерне (Somme-Kaserne) В управі табору нас прийняли чे�мно, але зі здивуванням, чому саме нам забажалося приписуватися до "їхнього" табору, а не деінде. Ми їм вяснили, що ми ще з Берліну мали заїхати до Авгсбургу, а тепер у нас навіть є від американської армії відрядження.

— Люди добре! — Почали нас переконувати в управі табору.
— Ми своїми людьми неспроможні належно опікуватися. У нас у помешканнях немає місця, люди мешкають на коридорах. У нас нема зайвих ліжок, покривал, постілок... У нас ще незакінчений скринінг (перевірка мешканців табору військовими чинниками США), а ви хто-зна звідки приїхали. Ми за своїх людей не можемо поручитися, не то що за вас.

В Авгсбурзі, так само як і в Новому Ульмі, ми небажані, не перевірені, зайві; головне, що не "наші", і хто знає чи ми зможемо бути "нашими", через перевірку-скринінг, чи з якоїсь іншої причини.

У якому баракі мешкає Козута, управа також не бажала сказати. Мені довелося доказувати моє споріднення з Козутою його адресою та листом, що якось на щастя знайшовся в моїй кишенні.

Дерев'яний барак, вірніше дерев'яна будка, більш подібна на кошару для овечок ніж для мешкання людей, стояла над міським каналом брудної води і до закінчення війни використовувалась для утримання совєцьких військовополонених. Тепер там "республіка" в Соме-казерне примістила своїх самітних "громадян". Віддалъ цього

бараку від Соме-казерне, а значить від харчівні та начальницького нагляду, більш як кілометр. Ходити звідти за щоденним хлібом насущним, кавою чи супом, відстань не мала, але хлопцям, окрім дбання про харчі, немає чим займатися, можна і в таких обставинах звикнути животіти.

Мешканці бараку, на наше залицяння пристати до них у співмешканці, поставилися з недовір'ям і пересторогою:

— Ми вас не знаємо і в барак не впустимо.

— Ми до Козути.

— Козута до нас насильно пристав. Ми не певні, що він за один.

— То хоч покличте нам його.

Мешканці бараку, що були заступили нам дорогу до бараку, виявилося, що навіть не знають, хто такий Козута. Довелось мені вияснювати, як він виглядає та що він мені доводиться дядьком, а я його вважаю за батька.

— О, то ви до моого сусіда-усача! — Обізвався молодий хлопчина із-за пліч тих, що нас не впускали до бараку, і сказав, щоб гурт розступився перед нами, бо він певний, що ми мали прийти до Козути, чи за його розумінням до усача, у відвідини.

Хлопчина виглядав не старший років сімнадцяти. Сусід по ліжкові і земляк із Винниччини. Проти Козути він не має застережень, але й довірятись йому не довіряє, бо усач одне говорить, а зовсім інше робить.

Коли я в розмові назвав Козуту батьком, хлопчина, здивувавшись, заперечив.

— Та який він вам батько, коли ви майже тих самих років? Він відпустив вуси на те, щоб виглядати старішим перед американським скринінгом. У нього й документів належних чортма. Він, напевно, якийсь поліцай із дому. — Висловився поважно хлопчина.

— Де ж можна розшукати твого сусіда-усача? — Запитав я хлопчину.

— Та де ж? Нігде! — Відповів хлопчина. — Деся мабуть у лозах на березі Вертану, з німкеною приймає "сонячні ванни". (Wertach Lech, невелика притока Дунаю.)

— З тою старою, що раніш у неї мешкав на квартирі?

— Та де! — Заперечив хлопчина. — Стару він давно нагнав. Тепер до нього приходить молода, і не старша сімнадцяти.

— Не вигадуй на старого небилиць. — Звернув я увагу хлопчині, але він стояв на своєму і запевняв, що його співмешканці по бараку про усача знають ще й не такі витребеньки.

Мені не цікаво було розвідувати про Козутині витребеньки чи його стосунки з німками. Гурт цікавих мешканців бараку довідався від Петра та Йосипа про нашу працю для армії США та наші розшуки за припискою до якогось табору. Зрозуміли, що в наших течках є чим поживитися, злагідніли і навіть не противилися б, якби ми в них у бараці заночували. Хлопчина мене завів лабіринтом до Козутиного ліжка. Взагалі, ліжка в бараці одноповерхові і наставляні вздовж і впоперек, використовуючи кожний сантиметр підлоги. У день знайти своє ліжко ще ніби й можливо, а як до нього добрatisя вночі, чи як від нього вибратися з бараку в потребі, справа на перший погляд дуже складна.

Козутине ліжко стояло в чотирокутнику з дванадцяти ліжок навколо одної з дерев'яних підпор даху. Заслане єдиним чорним покривалом без постілки поверх брудного матрасу. Наволочка на підголовнику також забруднена і просякнута потом, звіддалі неприємно смердить. Під ліжком старі полотняні виступці, картонна короба мабуть із ношеним одягом, дві консервні порожні бляшанки, казанок почорнілий від диму — мабуть єдина річ, привезена з України, з алюміновою ложкою в ньому. На підпорі даху над ліжком прибита чималим цвяхом, вирізана з німецької книжки чи журналу відбитка ікони Богоматері. Одна сторона ліжка щільно присунута до двох сусідських заголовків, а між хлопчининим і Козутиним ліжками прохід не ширший як півметра. Оце вся Козутина “квартира” і все його майно. Мешкати в таких обставинах, звичайно, краще, ніж десь в “отдаленных местах родины”, на Шостенській торфорозробці, чи, по Петровому запевненню, в гуртожитках Донбасу під час побудови соціалізму “в одной стране”, але взимку, мабуть, і тут дошкулятимуть холод і хвороби. Петро, оглянувши барак, замахав руками, як тільки він уміє, розгнівавшись.

— Годі! Все! Додому, додому! — Другого Донбасу мені не треба!

Нам із Йосипом домівка в Кульмбасі не рідніша, як і в Новому Ульмі чи в Авгсбурзі, але на чужині, як чогось кращого зась, то хай буде і в Кульмбасі. Петро з нашої невдачі більше радів, ніж гнівався, але щоб переконати нас приживатися в Кульмбасі, почав наполегливо оскаржувати Казанівського в

нечесності та самолюбстві, а становище в бараці, де мешкає Козута, для нього здалося справжнім розплідником вошій, блощиць та різної зарази.

— Ви на Донбасі не були. Як мешкати в перенаселених і брудних бараках, не знаєте! Блощиць та вошій не годували своїм тілом, то навіщо шукаєте собі неприємностей і мороки? Що вам бракує в новому, просторому й чистому бараці? Німця, щоб прилучив воду в умивальнику та вбиральні, я за свої гроші найму, а що в кімнаті нема опалення, то до зими ще дуже далеко, а баварці взагалі в спальніх кімнатах опалення не мають. — Переконував нас Петро в дорозі до залізничної станції в Авгсбурзі.

На станції нас чекало чергове розчарування цього дня. Час прибуття потягу на станцію ми занотували в Новому Ульмі, а це був Авгсбург, і потяг, що нас міг завезти в Кульмбах, відійшов зі станції, як то кажуть, перед самим нашим носом. До Нюрнбергу потяг буде за три години, а в Нюрнберзі мусимо чекати до ранку на потяг до Кульмбаху. Можемо також їхати через Інгольштадт до Байройту і там чекати до ранку на потяг до Кульмбаху, або пересісти на поспішний в Інгольштадті до Бамбергу, а звідти до Ліхтенфельцу. Сонце вже перестало припікати по-ліпневому і, скотившись нижче четвертини літнього неба, імлилося в передвечірньому заході, але задоволеному Петрові нашим неуспіхом переселення з Кульмбаху, маршрут через Інгольштадт, Бамберг до Ліхтенфельцу, припав довподоби.

— В Ліхтенфельці, навідаємось до мого бавера. Не впустить до хати, як Казанівський до табору, в його стодолі переночуюмо, — радив Петро, Докладніше обдумати Петрову раду не було вже часу, бо потяг мав відійти з хвилини на хвилину, та й думка після неприємних невдач і гарячого дня належно не працювала. Купуючи квитки на потяг, я чув, як залізничник мені щось пояснював, але я не звернув на те уваги. Як робити пересідку з потяга на потяг, в Інгольштадті чи на будь-якій станції, я знаю й без німецького залізничника, а що це буде швидкий цуг (потяг) чи повільній, для мене нема різниці. Для мене важливо, що в Інгольштадті треба встати з потяга і всіти в інший, а в Ліхтенфельці вісіти, щоб той швидкий цуг не завіз наsovетську окупаційну зону Німеччини, чи куди там він попрямує далі з Ліхтенфельцу.

Квитки нам залізничник перевірив при вході на перон. За хвилину потяг рушив у дорогу, а за півгодини ми були вже на

пероні невеликої станції в Інгольштадті, вдихаючи вечірню прохолоду та оглядаючи широку рівнину навколо станції та рівні колії залізниці, що зникали десь далеко за обрієм. Без поблизьких гір, пагорбків та звивистої залізничної колії, Інгольштадт нам здався зовсім не німецькою територією. Дивуючись небаченим тереном у Німеччині, ми й не звернули уваги на потяг, що наближався, залізничники влучили зелені світла в світлофорах на вільний проїзд. Потяг, на який ми мали всісти, не притишуючи швидкості, простугонах колесами по шинах мимо станції Інгольштадту і зник червоними світлами свого хвоста за далеким обрієм. Ми до чергового станції з квитками та зі скаргою, а він тільки руками розводить: — Чого мене не попередили? Ви ж напевно знали, що це поспішний потяг, що на малих станціях зупиняється тільки в потребі. Вас напевно про це попереджали в Авгсбурзі, коли вам квитки продавали.

— Шкода, але пропало. — Каже черговий залізничник. — О шостій, не пізніше о сьомій годині, буде потяг місцевого сполучення, цей напевно зупиниться в Інгольштадті, і напевно завезе вас до Нюрнбергу. Чекайте, — радить залізничник.

Сонце, зовсім почервонівші, затягнулося поволокою земних випарів із далеких гір. До перону станції почали з'здитися німецькі бавери з клітками, наповненими живими курми, поросятами на драбинчастих возах-фургонах та прив'язаними бичками до них. На пероні залюдніло від німкень, наповненими лозовими кошиками та битонами з молоком чи сметаною. Хвилин десять по сьомій годині вечора, на станцію Інгольштадт причміхав, мабуть, ще допотопної конструкції паротяг із трьома вагонами, не молодшого віку, як і сам паротяг. Перший вагон від паротягу був призначений для бичків, теличок, поросят, курей та іншої живини, що в нас загально називається худобою. Другий для кошиків баверок, битонів, мішків із городиною чи взагалі всього того, що зветься крамом на завтрашній базар в Нюрнберзі. Третій, останній вагон призначено для таких невдах пасажирів, як ми з Петром і Йосипом, власників і продавців баверського добра на базарі та обслуги потяга і майна в ньому.

Потяг великої швидкості не набирав і зупинявся біля кожного скupчення місцевих селян, не зважаючи на те, чи це станція, роз'їзд чи тільки придатне місце для вантаження плодів праці селян та підбору пасажирів. На одній зі станцій, до потягу причепили ще один чи два додаткові вагони. З вікон кепсько

освітленого вагону можна було зауважити горбисту місцевість. Потяг почав котитися повільніше, а паротяг голосніше чміхати та викидати жмути іскор у погідне й безмісячне небо. Від німкень із кошиками та німців із наплечниками у вагоні стало тісно, але вони бачили, що ми чужинці, до нас надто не тіснилися.

Дорогу з Інгольштадту до Нюрнбергу, приблизно сто кілометрів довжини, наш потяг із допотопним паротягом подолав дещо більше ніж за чотири години часу. В Нюрнберзі ми довідалися, що потрібний нам потяг, буде о шостій годині наступного ранку. Поїздку по "республіках" ми розраховували не менш, як на три доби, а "справились" за неповну одну. Поспішати нам нема куди і чого. Харчів у нашій спільній торбі та в Петровій і Йосиповій течках залишиться з дороги на великого "зайця". (Мій батько коли вертав з дороги з неспожитими харчами, говорив, що ще він відібрав їх у зайця, щоб надати забарвлення залишкам їжі та гостинцям у торбі.)

Станційний будинок у Нюрнберзі дещо пошкоджений бомбардуванням під час війни, але простора заля для пасажирів, залишилась цілком непошкодженою, і на наше велике здивування заповнена рухливими і гомінкими пасажирами. Ніч була погідна, тиха і по літньому тепла. Чому пасажири німці скучуються в більші й менші гурти, голосно про щось розпитують чи сперечаються між собою, розходяться, пристають до інших гуртів, але не вдають себе стурбованими або засмученими? Ми походили поміж гуртами, не розуміючи причини німецького зборища в задушливій і гомінкій залі станції, вийшли з будинку у пристанційний парк і вирішили: — Дурна німota товчеться в задушливій станції, а тут нічка — тільки радуйся! Кажуть, що німці твердолобі, воно й правда. Якщо німець пасажир на залізниці, то він мусить чекати на потяг у станційній залі, хоч там і задуха, а не під станційним будинком, де Божа благодать.

Парк між будинком станції та міською мало освіченою та обезлюдненою вулицею, можливо гектарів три чи й більше, порослий високими, товстими деревами. Де дерев рідше, там на прогалинах понасипувані круглі грядки для квітів та кущів. Квітів під час війни на грядках не плекали і вони позаростали травою та кущами.

Небо зоряне, чисте. Руїни будинків через вулицю мало освітлені і мовчазні. Рух на вулиці автомашин дуже рідкісний. Ми, відійшовши далі від станційного будинку, щоб не чути гомону пасажирів від нього, облюбували одну з насипаних грядок і всілися

під кущем якогось невисокого рістя, без будь-якого пляну. Згодом згадали, що ми возимося з харчами, не споживаючи їх; повечеряли ковбасою та білим хлібом і закусили куснями шоколяди. Сухі харчі викликали спрагу, ми розшукали колонку з текучою водою і загасили спрагу. Повернувшись до грядки з низьким кущем, Йосип витягнув зі своєї течки кусень сірої тканини і розіслав під кущем для нас трьох. На тканини полягали горілиць, будучи певні, що не вкачаемося в якусь нечисть свою оджею. Йосипові було мабуть також приємно на душі, що ми не будемо переселятися з Кульмбаху. Він почав розказувати свої пригоди зі студентського життя в Чернігові, коли він зі своїми друзями "мешкав" на деснянській пристані, щоб заробити кілька карбованців, вантажачи та вивантажуючи баржі та одночасно отримуючи студентську стипендію, не платячи за гуртожиток.

— Баржі в Чернігів на пристань притягували переважно надвічір. Вивантажити щось із них чи навантажити забирало годину-дві праці, а заробіток був не менший, ніж робітникамі на кепському підприємстві за восьмигодинний робочий день. На пристані також можна було поживитися кавунами, яблуками, помідорами, грушами. Можна було й поцупити мішок картоплі, десяток качанів капусти чи ще чогось, що в Чернігові вартувало не копійки. Вода в Десні тепла до постійних морозів. У негоду ми спали під дахом на пристані. Дах був уже дірявий, але ще можна було під ним знайти сухе місце, а в погідні ночі очували ось так на березі Десни під кущами лози, аж поки сніг притрусиТЬ наші леговища...

Йосип ще згадував щось про свої студентські пригоди в Харкові, але до моєго слуху доходив тільки його голос без змісту... Мені здавалося, що я чув ще якесь гуркотіння мотору та бачив світло прожектора, що шукав його в небі, але раптово — яскраве світло на обличці й сильний стусан у ноги.

— Get up! Get up! — Залунав наказ англійською мовою, не відводячи світла від моєго обличчя. Чи то моя думка не працювала належно, чи несподіванка була не до моєго зрозуміння, я підвівся тільки після чергового удару вояка в шоломі з білою опаскою, ногою під мое ребро.

Петро з Йосипом уже стояли на ногах. Їх так само, як і мене, один із вояків так званої мілітарної поліції міцно тримав ззаду за руки, другий не зводив ліхтарки з обличчя, а третій общупував

кишені та одяг від шиї до п'ят.

— Hands up! Go! — Залунала команда вояків, коли вони переконалися, що ми не маємо в кишенях та під одягом будь-якої зброї чи ножів. Йосип із Петром були нагнулись за своїми течками, але вояки поспішили їх підхопити й наставити їм у груди нагани.

Більш як рік, перебування під опікою заокеанської демократії, ми були вже досить “демократизовані” і знали, що з заокеанськими вояками в будь-яку суперечку встравати небезпечно, бо наб'ють і склічать без будь-якої відповідальності, а ці з білими опасками на шоломах підстрелять і викинуть десь у рів на обічці дороги. Демократичні вояки брутальнosti не чинять по таборах за колючими дротами чи в застінках катівень. У них не так! Противишся їхньому бажанню чи розпорядженню, в морду і під укіс, у рів чи в якусь калабаню. Противишся й цьому, прошиють кулями гомилки, що не скоро виліз на команду. Для заокеанських вояків демократичний закон має такий зміст: — First shoot — After ask. (Перше підстрель, а потім питай).

По другій стороні квітника, де ми були вклалися на ніч, стояв вояцький самохід-джіп, який мені в сні причувся гуркотом літака. На вулиці біля станційного парку стояло двоє чи троє вантажних авт із покритими кузовами. До одного з них нас привели вояки під цівками наганів і наказали залазити в кузов. Кузов автомашини вартували два вояки з автоматами біля кабіни і два відкритий його кінець іззаду. В кузові вже було чотири заарештовані особи, два чоловіки і дві жінки. Два чоловіки і одна жінка пізніше виявилися греками і такими нерозважними подорожніми, як і ми, а друга жінка — місцева німкеня-повія.

Один із греків говорив ламаною польською мовою і, дсвідавшись, хто ми та з якої причини були заарештовані, більше нами не цікавився, а німкеня, зрозумівши, що ми чужинці, і як тільки автомашина рушила, розпочала клясти заокеанських вояків та їхні порядки, ніби добре накрученій грамофон.

— Verfluchte Hund Amerikaner! Alles wollen für nichts!

— Прокляті американські собаки, а не люде! Все бажають мати щось, за ніщо! Нам зруйнували місто, спалили, рік проминув, а порядків жодних! Мені силою дитину зробили, а доглядати й годувати мушу сама. Шо це за життя, коли нема грошей викупити харчі по картках?! Один виманює на вулицю, щоб мене

використати, а другий арештує, щоб видерти зароблену марку! За Гітлера такого безчесття не було! Frau (пані) задоволить офіцера чи вояка з фронту, він їй належно заплатить і додому безпечно доставить, а ці — ось пограбували! Добре, що ви нагодилися, то може й не завезуть у канал Регницю. (Біля Нюрнбергу проходить канал між Майном і Дунаєм, для нього частково використовують русло річки Реглиць).

Вояки, що охороняли вихід із кузова, на німкеню наставляли автомати й наказували замовкнути, викрикуючи: — Shut up bitch! Shut up bitch! — Але німкеня, помовчавши хвилину, знову починала клясти американських вояків, домагаючись повернення їй її ручної торбинки та погрожувати своїм сином байструком.

— Мене позбудеться, а його ні! Він виросте і вам віддячиться! Собаки...!

По місту возили нас довший час, час від часу зупиняючись, за кимось розшукуючи чи тільки перевіряючи вулиці. На останок до нас у кузов привели ще трьох молодих німців у німецьких старих одностроях з величими білими літерами "PW" на спинах, до вартових вояків додали ще трьох вояків з автоматами. Ті щось гиркнули водієві автомашини, стукнувши автоматом у підлогу кузова, і водій, зірвавши автомашину, ніби з приponу, повіз нас по якихось вибоїнах чи шпалах залізниці ніби, на пожежу. Німці, не встигши всістися на облавках чи на підлозі, похитнулись і полетіли сторчака до передка кузова, понабивавши гулі на головах та порозбивавши носи. Після кількаратного освітлення ліхтариками кузова під час зупинок на брамах чи вартових стійках та голосного "окейкання", (окей в заокеанських вояків означало: — все добре) нас підвезли між двох високих будинків і наказали вилазити з кузова. Трьох молодих німців забрали від нас першими і повели поміж будинками вперед від автомашини, що привезла нас. Німкеню і грекиню повели в будинок праворуч, а нас трьох та двох греків завели ліворуч у будинок і зачинили в досить простору дротяну клітку, ніби спійманих безпритульних собак на ярмарку.

По деякому часі, до нас у клітку привели тих трьох молодих німців із білими літерами на спині, і так залишили нас без нагляду до ранку. Клітка простора, підлога в ній хоч і кам'яна, але не забруднена. Приміщення з високою стелею, яскраво освітлене. Навколо ні звуку, ні духу. За що нас зачинено в цю клітку, що це за установа та як довго маємо перебувати тут, самим не

здогадатися і ні в кого запитати. Молоді німчуки, правдоподібно звільнені з полону, не знайшовши своїх родичів чи знайомих у міських руїнах, ночували так, як і ми, в парку, тепер також спокійно повлягалися на підлозі і деруть хропака, примирившися з долею, а ми з греками так і простояли біля сіток клітки, виглядаючи своєї.

У вікнах будівлі засірів ранок. Десь у глибині будівлі та на стелі загрюкали дверима чи якимись тяжкими об'єктами, почулися глухі обривисті голоси вояків, і за півгодини все це знову затихло, витворюючи незрозуміле й підозріле затишшя. Молоді німчуки в клітці пробудилися, але чомусь не поспішли вставати чи перекинутися хоч кількома словами між собою. За другої півгодини, знову відновилось грюкання, вигуки й навіть тупотіння ніг більшої кількості людей. Ми переконалися, що нас тримають вояки військової поліції при своїх казармах, але правдоподібно десь о дев'ятій годині ранку до клітки підійшов німець у цивільному одязі та американський офіцер і повідомили нас німецькою мовою, що ми знаходимося в аліянтській в'язниці під опікою армії США в місті Нюрнберзі. Заарештовані ми за порушення виняткового військового становища в цьому місті, у зв'язку з судом над нацистськими військовими злочинцями. Становище зобов'язує цивільне населення міста не з'являтися на вулиці від одинадцятої години вечора до шостої години ранку.

— Туди, на вашу дурну голову! Та ми ж не мешканці міста Нюрнбергу. Ми не виходили на вулицю. Ми приїхали потягом у Нюрнберг по одинадцятій годині, і були в пристанційному парку. У нас же й документ є від армії США про працю для армії та про дозвіл на подорож по таборах Ді-Пі.

Німець поговорив з американським офіцером. Офіцер поцікавився нашими паперами і сказав німцеві записати наші прізвища, але з клітки нас із греками не дозволив випускати. Німець молодих німців забрав із собою, а нам сказав чекати на американського юриста.

— Я німецький юрист, — пояснив нам німець у цивільному вбранні, — і за німців поручаюсь. Ви чужинці, вам треба американського юриста.

Німці переможені. Німці полонені. Німці в своїй батьківщині, і за них німець поручається. Ми чужинці, хоч і колишні невільничі німецькі батраки, для нас у Німеччині нема ні права, ні поруки. Нам

треба заокеанського юриста, щоб нас звільнити з в'язниці через непорозуміння, або Ваньку-встаньку "с руж'єм", щоб забрав на "родину".

Греки від злости почали штовхати кулаками в дріт сітки, а в нас і в серці потерплю від німецького вияснення.

Ми у в'язниці, де тримають і судять Гітлерових спільників! Шо буде, як москалі з військової місії довідаються, що ми їхні "соотечественники", та запропонують свою допомогу "визволення"? Навіщо ми пхалися зі своїми документами до того німця та американського офіцера? Залізли в пастку, ніби недорослі вовченята в западню, чи риба в нерет, і тепер ні назад, ні вперед. Навіть заводити суперечки, хто більше винний в нашему становищі, Петро з Йосипом не наважуються. Заговори голосно, Ванька з "руж'єм" підслухає...

Сонце світило у вікна з одної сторони будови, згодом посвітивши з другої, заховалося за сусідню. Переступаючи з ноги на ногу, в чеканні якоїсь розв'язки нашого становища, за ніч та довгий літній день, ми перетомилися гірше, ніж у якомусь довгому поході, і були вимушенні всідатися рядом з греками на кам'яній підлозі, обпершись спинами в сітку.

Німецька в'язнична сторожа, правдоподібно заступаючи на нічну зміну, поцікавилася і справою клітки для нічних порушників військово забороненого часу і виявила, що вона не порожня, прислава двох сторожів перевірити, а ті, зрозумівши що ми не тільки голодні та перетомлені непевним чеканням, але й не випускалися з клітки майже цілу добу для опорожнення, запропонували, і то досить чимно покористуватися вбиральню, та пояснили, що сьогодні в американців державне свято, пов'язане з перемогою над англійцями. Американські юристи й судді не працювали, тому й сталась для нас така приkrість. Зачинивши нас знову в клітку, німецькі сторожі вибачилися та пообіцяли забезпечити нас харчами й місцем на ночівлю.

По деякому часі прийшли два інші німецькі сторожі й завели нас через десятків з два залізних перегородок з відсувними дверима на третій чи на четвертий поверх в'яничної споруди. Греків примістили зразу при вході на поверх, а нас завели в кінець довгого коридору. У в'язниці я був тільки один раз, та в'язниця в Шостці за німецької окупації приміщувалась не в колишньому приміщенні НКВД, а в звичайному житловому будинкові, збудованому

в роки першої чи другої п'ятирічок, кімната з одним вікном, вистачальна простором на одне ліжко, стіл, шафу й декілька стільців. У кімнаті сиділо нас (лягати не було місця), мабуть, півсотні осіб. Тут також в'язниця німецька, але вигляд кімнати й порядок зовсім інший. Вікно одне, дещо більше та з міцнішими гратами. Четверо триповерхових ліжок з матрацами, постілками, покривалами та підголовниками, з одної сторони кімнати, і так само четверо ліжок із другої. Посередині кімнати два столи з лавками прикріпленими до них. У кімнаті нема "параші", смороду чи блощиць. Мешканці кімнати — переважно колишні офіцери німецької армії, заарештовані з різних причин військового часу, чекають на дослідження та судову розправу, віднеслися до нас дуже прихильно й зажадали від в'язничної сторожі, харчів для нас та законної охорони.

В'язнична сторожа постаралась дістати для нас досить добру вечерю й поляка-юриста.

Невеликого росту поляк зайшов у кімнату чи вірніше у в'язничну келію, коли вже у загратоване вікно, замість денного сонячного світла, видніли відблиски далеких ліхтарів міських вулиць, а внизу під вікном залите яскравим світлом, в'язничне подвір'я. Поляк, як належиться юристові, мав чималу течку з паперами та знав в'язничні закони й порядки.

— Американи сьогодні святкували своє свято wolności i niepodległości. У вас великої провини нема, і вас у понеділок звільнять. Коли вам не подобається у в'язниці, я вас можу взяти на поруки, але для цього потрібно не менше тисячі марок за кожного.

Ми згодилися заплатити три тисячі німецьких марок, але обшукали свої кишені, виявили тільки щось біля вісімнадцяти сот. Поляк наші грощі порахував і поклав у свою течку, не сперечаючись за неповну суму, але щось подумавши, зажадав від нас ще хоч картон (20-ть пачок) американських цигарок, після того, як виведе нас за браму в'язниці. Ми з Петром тоді ще не вживали тютюну, цигарок із собою не мали. Йосип для себе мав у кишенях пачку чи дві, про що ми й вияснили полякові. Мовляв, ми зупинились у Нюрнберзі через брак потягу для нашої подорожі. Купити картон цигарок десь в нюрнберзьких спекулянтів, не маємо змоги. Якщо він нам довірить, то ми за тиждень чи два привеземо йому з подякою.

— А хіба ви не мешканці Нюрнбергу? — Здивувався поляк-юрист.

— Ми з-під Байройту. — Пояснили полякові, щоб він скорше зрозумів наше місце теперішнього перебування.

Поляк, зробивши кислу міну на обличчі, застебнув свою течку з нашими грішми та своїми паперами і пішов з кімнати, не звертаючи уваги на нас та присутніх німців у кімнаті-келії.

Наступного дня була неділя, і ми не сподівалися нашого звільнення. Понеділок проминув у напруженому чеканні, але ніхто нами не цікавився. У вівторок наші співмешканці в'язничної кімнати, німці, викликали кілька разів в'язничну сторожу, але ніхто зі сторожів не міг пояснити, чому й навіщо нас не викликають американські судді на свій суд. У середу ми вже й надію втратили на заокеанський суд, справедливість і людяність.

— Одні заарештували нас у парку біля станції, правдоподібно для розваги. Інші святкують своє свято свободи, не думаючи про чужу неволю. А ще інші, мабуть, торгаються з Ваньками-встаньками про наше майбуття десь в "Сибірі неісходимій". — Журилися ми вголос. Але ні, в середу пополудні прийшли два німецькі в'язничні сторожі, забрали нас з кімнати. По дорозі на сходи приєднали до нас двох греків і повели тими самими залізними сходами та засувними дверима вниз будинку до знайомої дротяної клітки. В залі з кліткою тепер було людно. Біля виходу до другої залі з лавками та столами сидів американський офіцер із німкенею-перекладачкою та секретаркою. Офіцер переглядав наші документи, німкеня-перекладачка випитувала нас про те, що в неї питав офіцер, а секретарка висткувала щось на друкарській машинці. Задовольнившись нашими відомостями з документів та з відповідей, американський офіцер повернув нам документи. Показавши рукою на вхід до другої залі, сказав: "Окей". Сторожа, що привела нас, відійшла, а інші два сторожі пропустили нас у залю.

Перед нами в залі було тільки два поляки та грекиня, спільниця тих греків, що були з нами. Заля, дещо більша за звичайну мешканеву кімнату з вигідними стільцями, підвищеним коном із дебелим столом та стільцем гойдалкою. До столу прикріплений прапор заокеанської держави, що має як і прапор, кольористу назву Сполучені Штати Америки, а не просто Америка. На прапорі — червоні смуги на білому фоні та білі п'ятикутні зірки на синьому. За столом ніхто не сидів, і нам довелося на появу

судді чекати більше години. Греки, переговоривши свої справи з грекинею, розпочали голосну дискусію між собою, хто в кого вкрав ідею смугастого прапору, греки в колоністів американського континенту, чи колоністи в греків. Мені пригадався мій переляк, коли я побачив уперше білу зірку на панцерниках та полякове твердження про білого "ожелка" на американських літаках, але фантазувати разом із греками ні в мене, ні в Петра з Йосипом не було бажання. Була вже майже четверта година пополудні. За годину чи дві, відійде нам потрібний потяг на Кульмбах, і нам знову доведеться очувати на станції, або десь ховатися в руїнах міста, якщо нас не видадуть Ванькам "с руж'єм".

Рівно о четвертій годині, перед кін прийшло два вояки в шоломах із білою опаскою навколо їх і стали на струнко перед столом. Німецькі вартові що стояли біля входу до залі, подали команду, — "Встати!" Із-за лаштунків на кону вийшов американський офіцер, усівся на кріслі—гойдалці й викликав тих двох поляків, що були в залі перед нами. Офіцер говорив німецькою мовою і суд над поляками довго не тривав. Офіцер поставив кілька питань, підписав папірець, подавши його одному з вояків, що стояли перед столом, а той передав полякам — і вони відійшли.

З греками виникла суперечка. Грекиня говорила англійською мовою, мабуть не гірше офіцера; показуючи синяки на своєму тілі та тілі своїх спільніків, правдоподібно домагалася справедливості за побиття вояками під час арешту та повернення відібраного в них майна. Офіцер—суддя викликав того офіцера, що сидів у сусідній залі з німкенею—перекладчицею. З випиту греків німецькою перекладачкою, в греків при арешті було конфісковано декілька картонів американських цигарок та якісь коштовності, що ніби були вкраденими чи призначенні для спекуляції. Розправа над греками затягнулася майже на годину. Унаслідок суддя—офіцер наказав сторожі затримати греків для дальнього доходження. З розправи над греками ми зрозуміли, що про гроші, виплачені нечесному полякові—юристові, та відібрани наші течки при арештуванні, краще не згадувати. Ставши перед столом судді, ми відповідали коротко і без ображення на "демократію" за наше довге й незаконне ув'язнення.

- Що робили біля залізничної станції під час вашого арешту?
- Відпочивали в парку.
- Чому були в парку?

- Чекали на потяг.
- Куди мали їхати?
- До Кульмбаху, ми мешкаємо там у таборі.
- Квитки на проїзд маєте?
- Маємо.
- Покажіть.

Ми розшукали наші квитки, куплені в Авгсбурзі, й подали одному з вояків, а він передав їх офіцерові.

— Чим торгуєте? — Допитувався офіцер, не повертаючи наші квитки на проїзд.

— Нічим.

— Ви були в Авгсбурзі, згідно ваших квитків, а, згідно з рапортом військової поліції, ви мали речі для спекуляції.

— Ми мали з собою дві течки та торбу з харчами, але то вже наші особисті речі.

— Де ваші течки?

— Мабуть залишилися в парку біля станції. — Сказали неправду офіцерові, щоб не затягувати нашого звільнення.

— І ви їздили в Авгсбург, зі своїми харчами та речами, розважатись? — Зауважив офіцер-суддя з виразом сарказму, правдоподібно думаючи, що нас піймав на неправдивих зізнаннях.

— Hi! — Відповів я за всіх. — Ми рік працювали для американської армії, а тепер шукаємо місця осідку в якомусь таборі.

— З якої причини?

— Депо ліквідували, а керівників демобілізували. — Суддя-офіцер довгим пронизливим поглядом оглядав нас трох з ніг до голови довгу хвилину, нарешті звернувся за підтвердженням.

— Документи маєте?

— Ми, розшукавши наші довідки про звільнення з депа й додавши відношення керівника депо до керівних органів УНРА про надання нам місця в таборі Ді-Пі, згідно з нашим бажанням, передали їх судді через вояка.

Суддя-офіцер, оглянувши папери, піднявся зі свого крісла гойдалки і, подаючи папери мені без посередництва вояка, почав лаятись по-американському: God damn, sons of bitches. (Богом прокляті сини сучки чи щось подібне до цього), а потім, спохватившись, що ми не розуміємо по-англійському, додав по-німецькому: — Які дурні вас арештували і тримали у в'язниці?

— Геть мені звідси і з Нюрнбергу взагалі!

Нюремберська в'язниця в Німеччині

Гуртожитки вуглексопів у Вамі, Бельгія.

НЕВІСТКА НАСМОРОДИЛА!

(НАРОДНА ПРИМІВКА)

В дорозі з Нюрнбергу жодної пригоди нам не приключилося. В умивальнику та в убиральні, німець із задоволенням прилучив воду за одну пачку цигарок та 50 німецьких марок. З нашої невдачі, переселення в інший табір, Федір з Василем були майже в захопленні. Товариство на безділлі — велика розрада людині, а в тaborovій безнадії — не менша причіпка до життя. Петрова Леночка-Уляна не полиняла й передчасно не повила їхнього насліддя під час його майже тижневої відсутності. Нарікати на Казанівського за негідне відношення до земляків, добре роздумавши, нема підстав. Чужина — не теща, а табори збігців, неповоротців “на родину”, чи переміщених осіб, — це свого роду “Заканавні”, “Пашківські”, чи якісь інші “レスпублики” з часів визвольної боротьби в Україні 1917-21-х років. Якийсь хапуга, підлабузник, спекулянт чи взагалі особа, “куди вітер віє, туди я хилюсь”. З відповідними родичами та друзями, спершу переконали офіцерів військових відділів, що були відповідальні за безпеку концентраційних та остівських тaborів, що вони допоможуть їм утримати порядок і безпеку в тaborах, а згодом, коли перебрала табори УНРА, вони були вже титуловані керівники, провідники й ціла адміністрація “レスпублики”. Працівникам УНРІ було вигідно мати впорядковані й безпечні тaborи, а керівники тaborів, використовуючи своє становище, “пекли свою особисту й партійну печеню”. Ваймарську “レスпублику”, де Казанівський був прижився, англійці обманом переселили на совєтську окупаційну зону, де він і втратив документи включно з виказкою “OST” з Берліну. Переbrавшись на американську окупаційну зону Німеччини, Казанівський не мав ні документів, ні грошей на хабаря, ні знайомства й довір’я “у власті імущих уレスпубликах”. У Новому Ульмі треба було вчительки для тaborової дітвори. Вірі Михайлівній повірили й без документів і приписали до тaborу з сином, а Павлові Ягоровичу, треба було змінити Ягорович на Юрович, удавати волиняка з міста Здолбунова й бути покірним та уважним родичем пані Олі, дружини Якова Коваленка й племінниці, голови, керівника чи лідера тaborу Ді-Пі в Геренберзі, пана директора Хамули чи Гамули.

У таборі в Новому Ульмі Казанівський ще не встиг належно прижитися, як там виникла "революція", з подібним змістом: "Бий свій свого, щоб чужий і духу боявся", чи "Бий східняків, спасай галицький Альбіон!". Прихильники галицького Альбіону, що визнавали Бандеру своїм провідником, вибивали вікна в мешканнях східняків, а східняки, що визнавали своїм провідником Багряного, згуртувавшись, друкували листівки, пояснюючи шкоду для загалу табору та небезпеку для всіх українців, неговоротців під совєтську окупацію. Справа нападу на Багряного та східняків узагалі ніби мала вирішитися в таборовому громадському суді, де Віра Михайлівна була "народним засідателем", чи щось до цього подібне, а тут ми нагодилися, "богопротивні" східняки й земляки "родовитого" волиняка. Для Казанівського "своя сорочка" була близчча до тіла, і він відмовився від нас. Зробив це з поспіхом і нечесно, але то справа його особистого сумління.

Козуту я листовно попередив, що заїду до нього ввечері в суботу, або вранці в неділю, а ми заїхали до нього в п'ятницю. Застиали б ми Козуту в гуртожитку чи ні, в Авгсбурзі нам ночувати однаково не забажалося б і не було потреби. Поїхали б ми прямо з Авгсбурга до Байройту та не прогавили б поспішний потяг на станції Інгольштадту, не потрапили б у Нюрнберзі у в'язницю. Не тільки з моєї вини та нерозважності, а з незнання обставин та спільногоЛегковаження.

З німкенею Лотою я далі втримую дружні відносини. Я більше не маю чим їй віддячуватися за дружбу, жіночі ласки, прання моєї білизни та одягу, але вона задоволена й тим, що я зможу заощадити зі своєї пайки харчів та цигарок,

За тиждень чи щось, після нашого повернення з поїздки в Новий Ульм та Авгсбург, після полудня, коли чимось незадоволений Йосип, споживши мною зварений обід, пішов мовчки з кімнати "на рибу" до Майну чи грati в затінку в доміно з Василевим братом Петром та його друзями, я помивши посуду, влігся на ліжкові, щоб "сало зав'язалося" після обіду. Чекаючи на Федора з Василем, я почув, як до кімнатних дверей хтось несміливо постукав. Я подумав, що це Лота прислава свою дочку-підлітка з моєю білизною та одягом. Щоб не попасті на язик удови Чучманіхи з дочкиами, не запрошуючи в кімнату, я пішов до дверей, щоб відібрати в дівчини пакунок, але, замість Лотиної дочки, біля дверей стояла заплакана Ніна. Втекла вона з ув'язнення чи її випустили,

мені не було різниці, і я не став у неї випитувати, що та як, а забрав до кімнати, запропонував їй зварити кави, вгостив цигаркою та спробував заспокоїти, але вона плакала буйними слізами та, майже не порушуючи повік, пильно дивилась мені в обличчя своїми величими, сірими очима, широко розташованими над дещо кирпатим носом.

— Григорію! — Нарешті вона спромоглась промовити, мабуть чверть години плачу в кімнаті. — Позич мне шістдесят марок... — І знову залилась буйними слізами.

Шістдесят німецьких марок потрібні Ніні ніби то заплатити німецькому юристові, що має боронити її в суді. Миколу та його одного спільника-грузина вислідили в Мюнхені. Заарештували німецька поліція на спілку з американською розвідкою та привезли для відбуття суду в Кульмбах. Суд має розпочатися, як тільки заарештують і доставлять в Кульмбах другого Миколиного спільника-грузина. Ніну судитимуть не як спільницю морду естонської родини, а як свідка злочину, що своєчасно не повідомив поліцію. Тому вона й насмілилася прохати в мене допомоги. Відпустили Ніну з в'язниці роздобути грошей на юриста тільки до восьмої години вечора.

Ніна — обездолена дівчина від малолітства. П'яниця-вітчим брудною лайкою та побоями примушував її доглядати його дітей, замість ходити до школи. Нестало вітчима, Ніна була змушена матір'ю залишити школу й піти в наймички до советських чинуш, щоб утримувати матір та вітчимових дітей. Не сповна шістнадцятирічною дівчиною втекла з наймів у "звільнену" фінську територію обслуговувати "переможців" харчами в харчівні та тілом у розвагових місцях. В обложеному Ленінграді втратила матір, сестру, брата й вітчимову родину. Після "визволення" з німецької неволі, червоні офіцери використали її, скільки бажалося, але заступитися перед владою "гнаних і голодних, робітників усіх країн" (слова інтернаціоналу) не забажали чи не змогли, випровадили її між чужинців на окуповану зону Німеччини заокеанськими вояками. Микола, пообіцявши "кози в золоті", використав її для брудної справи своїх наставників, московських людоненависників-душогубів.

Пошкодувати Ніні маловартісних, німецьких шістдесят марок, не запросити до помешкання, не вгостити чим є змога, не віднестись до неї зі співчуттям, з огляду на тaborових бездільниць-говорух, було б нижче гідності людини та образуого свого сумління.

Але таборові говорухи Ніниного прибуття до мене не прогавили й повідомили про це Йосипа. Йосип, не певний наслідків відвідин Ніни, покинув гру в доміно і прийшов перевірити, але перед Ніною не виявив свого невдоволення, а навпаки поцікавився її життям та справами. Вона не стала кривити душою перед Йосипом і розповіла про її в'язничне життя. Про те, що сподівається в'язничного покарання від шести місяців до року. Після засудження, яку б кару їй не присудили, вона не згодиться на пропозицію совєтської місії повернутися "на родину" та на Миколину обіцянку одружитися з нею, як тільки переступлять кордон совєтської зони в окупованій Німеччині.

— Рік чи півроку відбуду відбути чесно кару і на життя запам'ятаю науку відповідальності за свої вчинки. — Висловилась Ніна.

Йосип від розпитів про Нінине ув'язнення перейшов на не дуже дотепні жарти й небилиці, що не сподобалось не тільки Ніні, але й мені. Непевна моєї прихильності до неї, не дослухавши до кінця чергового Йосипового жарту, звернулась до мене з навіяними сльозами на обличчі.

— Григорію! Чи ти також на мене gnіваєшся?

Шоб не заходити в непорозуміння з Йосипом, не став вияснювати їй моє відчуття до неї, я зібрався й запропонував Ніні своє товариство в поворотній дорозі до в'язниці.

Відійшовши кілька метрів від нашого помешкання, Ніна знову розплакалася й наполегливо почала прохати мене сказати правду їй, чи я дійсно на неї gnіваюся й соромлюсь її вчинку та її відвідин.

Радуватися не було чим, але й gnіватись на неї не було за що. Запевнивши Ніну в моїй до неї добродушності та розумінню нашого становища на чужині, ми спокійно відійшли. Десь на пів дороги від табору до міської вулиці, Ніна знову розплакалася і почала прохати не проводити її до міської вулиці, а стежкою понад Майном.

— Григорію! — Заголосила вона, ніби по покійнику. — Якщо ти дійсно на мене не gnіваєшся, проведи мене понад річкою стежкою, щоб на мене німці скоса не поглядали та не проклинали. Від річки, задвірками до в'язниці, я там уже й стежку протоптала...

Оsamітнену, правдоподібно самим Богом, поограбовану з дівочої чести, обмануту, використану та виведену на велелюддя нечесними і жорстокими людьми, але все ще людину з почуттям жінки, сестри й подруги. Людину з душою, з сумлінням, відчуттям,

прагненнями зрозуміння й любові, залишити на півдороги, відмовитись від задоволення провести годину чи що бездіяльного таборового часу, разом із нею, на самоті, на природі, для мене було варварством і я завернувся й повів Ніну кущами поза колишнім міським смітником, до швидкого, обрамленого камінням, і прозорого Майну.

В передвечірній час, гарячого літнього дня, на берегах Майну досить людно, але всі зайняті пильнуванням вудок, відпочинком у затінках кущів і дерев або товариською розмовою та любощами. Хто й чого приходить на берег Майну, ніхто тим не цікавиться. Знайшовши затінок під розлогим кущем верболозу, ми з Ніною всілися і вона слізами й мовою почала розповідати мені про свою дівочу тугу, жаль та образи.

— Григорію, прости мені, бо я з малоліття навчилася жити кривдою, неправдою обманом... Я терпіла, каялась, але не навчилася жити правдою... Я навіть тебе сьогодні обманула... Ти мені вночі снишся. Ти мені вдень привидом з'являєшся... Я не могла...

Фактично Ніні не потрібні мої шістдесят німецьких марок, бо вона у в'язниці не сидить замкнута в келії, а допомагає в харчівні кухарям, вбирає в бюрах наглядачів в'язниці, за що має цигарки, плитки шоколади, жувальну гуму та кілька німецьких марок. З підібраних недокурків цигарок у бюрах, вона робить звертки та продає їх в'язням жадібним тютюнового диму. Подарований мною, золотий ручний годинник на початку нашого знайомства, вона продала американському офіцерові за вісімсот німецьких марок чим і заплатила юристові, який має боронити її в суді. Вона має вільний доступ до в'язничної пральні, умивальні, купальні, На її бажання, в суботу, або неділю, її відпускали з в'язниці на кілька годин у місто чи посидіти над Майном. Суд над Ніною мав відбутися наступного тижня, і вона була певна, що це наша остання зустріч перед можливим довгим роком ув'язнення поза Кульмбахом. Над Майном ми з Ніною просиділи майже до восьмої години вечора, і вже не було часу на проводи та запевнення у взаємозрозумінні. Ніна побігла навпростець через луг Майну на відому їй стежинку через задвірки до в'язниці, а я помалу пішов у табір готовувати вечерю для себе та Йосипа.

На відвідини Ніни й пізню вечерю Йосип не виявив незадоволення. Уранці, як і попередньо, прийшли Федір із Василем довідатися про радіоновини та заграти в підкідного дурня, доки

тримається ранкова прохолода. Тільки ми розділили між собою карти, Ліда, постукавивши у вікно, покликала Федора додому. У Федора дружина, син, теща та дві своякині в хаті, і кролиця з десятком кроленят та дві курки-несухи в клітках під хатою. У Федора родина й господарство, не те що в нас обездолених та осамітнених нероб-вoloцюг, пожартували ми між собою і розділили карти для гри втрьох.

Після полуденка, Йосип грав у доміно на ганку в затінку, одного з тaborових дімків, а ми з Василем засмагали на сонці в кущах за табором. Під час вечеpі, Йосипові стала на заваді муха і він обвинував мене в недогляді за кімнатою.

— Понаводиш в кімнату хто зна кого і навіщо, а тепер від мух не відб'єшся! Приміщення, де люди мешкають, не для розваг та прийняття, а для відпочинку! — Повчив мене Йосип і, не докінчивши сніданку, залишив кімнату.

Йосипове незадоволення я прийняв, як його невдачу в залицянні до Олі Чучманівни, або програння більшої суми грошей у доміно, але з кожним наступним днем, він ставав більше роздратований і чимось не задоволений. Йому стали чомусь на заваді мої стосунки з Ніною. Лота-німкеня та її відвідини ображають усіх мешканців табору. Федора й Василя я навчаю бути картографами та розпусниками. Я встаю завчасу і порушую спокій не тільки йому, Йосипові в кімнаті, але й сусідам у таборі, голосною музикою та мовою з радіо. Я не дотглядаю належно за кухонним посудом, убиralньою. Я... Для Йосипа я став невісткою, що засмороджує для свекрухи атмосферу, незалежно від того, де невістка перебуває і чи вона щось робить. Нема невістки вдома, а її плахта свекрусі смородить.

Одного хмарного й дощового вечора, після вечеpі, Йосип не пішов до друзів грati в лото, а вклався в ліжку, не роздягаючись, правдоподібно чекаючи, поки дощ перестане. Я, впоравшися з посудом, узвявшись налагодити радіоприймача на лондонську станцію Британської radiосітки, звідки мали бути новини про наслідки домовлення так званих західних союзників щодо створення військового Атлантичного союзу, зверненого вістрями проти московсько-совєтської інвазії на західню Європу. Це викликало велике зацікавлення серед гнаних, хоч і неголодних, межканців таборів Ді-Пі, включаючи й мене з Йосипом. Але ж ні! Громовиця, десь у навколішніх горах, перетинала radiохвилі. Мій приймач пишав

і тріскотів. Йосип схопився з ліжка і накинувся на мене з брудною лайкою, оскаржуючи мене в знівеченні його цілого життя.

— Клоччям треба твою дурну голову наповнити, щоб у ній жодна дурна думка не заводилася! Крутиш той дурний радіоапарат день і ніч, людям спокою не даєш, а що ти своєю дурною головою в тому розбираєшся?! — Розкривався на мене Йосип, ніби на "рідного" батька. Через твою дурість моє життя зніважено! Сім років науки пропало через твій нерозважний поспіх утечі з Берліну! Без диплома я тепер такий самий дурень, як і ти!

У дорозі до Берліну та в Берліні я не нав'язувався зі свом товариством до Йосипа. З Берліну його насильно не тягнув. У Ліхтенфельці ми зупинилися не по моїй вині чи з моого бажання. Після капітуляції Німеччини, я його не зобов'язував спілкуванням чи товариством. З Ніною ми познайомилися з метою допомоги безпритульній та обездоленій людській істоті жіночого роду, а те, що він схитрував і відмовився від допомоги, не моя вина. Німкеня Лота — не гірша жінка за його вже досить підтоптану вчительку-німкеню. Що нещасного Лотиного чоловіка війна залишила без ніг та рук, обрубком, а не людиною, моєї вини в тому нема. Я допомагаю Лоті утримувати дітей і чоловіка, не вимагаючи від неї якоїсь особливої жертви чи вдячності. Лоту, мене і взагалі людей природа наділила людськими почуттями й потягненнями, а війна Лоту цього лишала...

Нюрнберзька в'язниця мені була так само несподівана й не мила, як і Йосипові. Він купував квиток в Авгсбурзі на потяг так, як і я, слухав пояснення залізничника про пересідку в Інгольштадті, але чому він не зрозумів його чи злегковажив так само, як і я з Петром, це також не моя вина. Hi! Йосип обвинувачує мене в усіх його і наших спільніх нещастях.

— Ти неотесаний, хуторянський дурень, сидів би з чортами в болоті, і ніхто про тебе й не знав би і через тебе не терпів би. Виліз із хуторянського болота, утиснivся між людей, то навчись людського звичаю та людського поводження.

Чого саме бажає від мене Йосип і фактично чим я, Йосипові, не догодив, тяжко було здогадатися, але що причиною його роздратування були не так дипломовані його спільники гри в доміно, як наша сусусідка-вдова, що забажала бути першою дівкою між дочками. Добре знаючи Йосипові залицяння до Олі, вона з першого дня нашого перебування в таборі заборонила Олі мати будь-які

стосунки з нами трьома. Згодом заборонила й Ліді заходити в нашу кімнату, а через своїх спільниць-таборянок розпочала різні інтриги проти нашого стоваришення, проти мене зокрема. Йосип від удовиних інтриг "одужав" несподіваним прибуттям до нас Козути з Авгсбургу, а Федора від нашого товариства вона відрвала на правах "добродушної" тещі.

Після чергового Йосипового незадоволення мною приготованою вечерею та черговим оскарженням мене в злочині "проти людства, а його особисто", я вирішив більше з Йосипом не спілкуватися в харчуванні та при першій нагоді забратися зі спільнотою кімнати, або навіть перейти в якийсь інший табір. Уранці лежав у ліжку, чекаючи на Йосипову реакцію щодо незготованого сніданку, як до кімнати, не постукавши в двері, зайшов Федір із Козутою.

— Біда, Гришо, — поспішив виправдати свій вигляд і своє прибуття, не привітавши, сказав Козута. В Авгсбурзі американці створили справжнє пекло для наших людей. Тиждень тому американці були з панцерниками, усім військом на джипах, обступили Соме-казерне і три дні виловлювали людей у таборі. Насильно запакувавши у вантажні автомашини відвозили наsovets'ku зону. Жінки кидали дітей і самі кидалися під гусеници панцерників, під колеса автомашин. Чоловіки підрізували собі жили ножами, вискачували з вікон на брук, вішалися на лутках дверей, на телеграфних стовпах. Попи з іконами та хрестами влаштовували мольбища при вході в табір і перед машинами, що відвозили пов'язаних і побитих людейsovets'kим душогубам...

П'яні водії панцерників та автомашин наїздили на юрбу людей, не звертаючи уваги, чи вони моляться, проклинають чи тільки зблилися в юрму від страху. Не щадили ні жінок, ні дітей, ні священнослужителів із християнськими реліквіями.

Козута простоволосий, в розхристаній нічній сорочці, запханий у штани, в полотняних нічних капцях різної величини й кольору, не міг заспокоїтися, навіть напившись гарячої кави, яку я зготував для всіх присутніх у кімнаті, забувши про образу на Йосипа.

— Біда нам, Гришо! Біда нам, хлопці, — не заспокоювався Козута. Чорний водій панцерника чи автомашини задавить одну людину, позадкує з трупа і далі не їде, не звертаючи на погрози офіцера, а білий ще й хід прискорить, щоб якнайбільше людей подушити чи покалічiti. Де Бог? Де християнське милосердя? Де Рузвельтова та Чирчілева "Атлантична Хартія Справедливості",

умом та розумом не збагнути.

— Наш барак у лозах, над каналом, якось Бог милував до минулої ночі.

Продовжував оповідати Козута про масакру неповоротців "на родину" в Соме-казерні. Ті три дні ми пересиділи в лозах над Верлахом, голодні й холодні, але вціліли, дякуючи Богові. Всяке нещастя не довговічне. Ми вже були певні, що хтось десь оброзумився і нас залишать у спокої, але ж ні! Минулої ночі американці покликали собі на підмогу совєтську місію та обступили наш барак. Я, не розвідуючи що та як, схопив свої штаны, затулив ними обличчя і — просто у вікно. Обрізався трохи склом на нозі та ребрині, але це пусте, заживе. Душу капосні американці зранили — от де наша погибель! Зранена душа не гоїться і не заживає...

— Та я що? Розказую вам про душу, а неправду вам сказав, — спохватився Козута. — Капці також спромігся на ноги взути, тільки бачите, один мій, а другий сусідів по ліжку.

Ніч Козута пересидів у кущах над Верлахом, а вранці пішов на залізничну станцію, купив квиток до Кульмбаху і прибув до нас із Йосипом на ласку і неласку. За три дні Козута заспокоївся. У мене для нього знайшлася відповідна сорочка, куртка й черевики. Лота в німців купила йому капелюха — і він, підкрутивши на німецький зразок вуса, поїхав назад в Авгсбург.

Перебування Козути нагадало нам про загрозу насильної репатріації "на родину", про перевірки-скринінги, про переслідування, про наше непевне становище. Йосип зрозумів, що хоч Грицько й "дурнуватий хуторянин", але з ним якось таки краще обертатися в житті, ніж із розумнішими земляками, і примирився, хоч сусідка-вдова й далі намагалась порізнати мене з Йосипом, а Федора й Василя — з нами.

Прийде до нас Федір послухати радіо чи в карти заграти, Ліда вже під вікном: — Федя! Мама казала кролів нагодувати. — Федір піде й нарве кролям трави чи що там він зробить і поза хатою до нас у кімнату, чи в затінок у кущі. Ліда знову розшукує Федора для якоїсь потреби матері чи дружини. Перевірити, чи бува курка з клітки не вилізла. Винести відро з брудною водою, де полоскала Маруся синові пелюшки. Розвішати пелюшки на мотузкові, протягнутому між будинками для сушення, чи виконати ще якусь "невідкладну" родинну справу.

Одного разу після першого виклику Лідою Федора, ми з Василем змовилися зробити несподіванку для неї. Я залишив голосно грати радіо в кімнаті, а сам усівся під будинком у затінку так, щоб невидно було мене, від будинку де мешкала родина Чучманів. Василь на Федора чекав з іншого боку будинку, а коли той надійшов, повів його в кущі. За хвилину з'явилася Ліда під вікном, із новим завданням.

— Федя! Мама казала, щоб ти пішов і подивився чи бува курка не знесла яйце! Федір звичайно не міг чути нового розпорядження тещі, переданого своякинею, і не реагував, чекаючи на мене в кущах. Безвідповідальне ставлення зятя до тещиного розпорядження своякиня прийняла за образу і, постукавши досить сильно кулаком у раму вікна, зі злістю вигукнула:

— Федя! Тобі сказано відібрати яйце з-під курки!

Я вийшов із-за рогу будинку, вдаючи, що не чув її заклику до Федора, привітався, сказав декілька дотепних слів і намагався завести з нею розмову про будь що, але її цікавив лише Федір.

— Де Федір?

— Як мені здається, ти його покликала додому кілька хвилин тому, він пішов виконувати, що було наказано.

— Його нема дома, а у вашій кімнаті грає радіо.

— То може він слухає якісь важливі новини. — Сказав я Ліді без зацікавлення.

— Підіть і покличте його! — Майже наказала Ліда.

Я всівся на східцях, удаючи перевтомленого, та й кажу Ліді, що вона молодша за мене, і добре знає дорогу в нашу кімнату.

— Мама заборонили нам заходити до вас в кімнату, — добродушно призналася вона. — Федір слухався мами, доки вас тут не було, а тепер ніби збожеволів.

— То що я маю Федорові сказати, — встаючи зі східців, звернувся до Ліди. — Що він має цього разу до роботи?

— Скажіть йому, що Маруся готується годувати дитину і потребує яйця. Курка напевно вже давно знеслася.

— А ти хіба не можеш підібрати яйця з-під курки та й занести до Марусі? — Вдав я здивованого.

— Мати наказала, щоб це зробив Федір, і він має послухати матері!

— Ти правду сказала. — Сказав я підлесливо. — Зять мусить слухати тещу. Теща для зятя важливіша від рідної матері. Я

для своєї тещі, в огонь і в воду вскочив би. Але в мене були й дуже милі своякині. Вони б для мене не тільки яйце з-під курки дістали, не звертаючи уваги на материне розпорядження, а й взагалі неважливими справами не турбували б. Ви з Олею також могли б за Федора заступитися перед матір'ю.

— Федір у нас не зять, а приймак. Федя був сиротою, мама й тато над ним змилувалися, взяли його на своє господарство як наймита — цим звільнili його від праці в Німеччині. Він приїхав сюди з нами. Він нам зобов'язаний. У нас тепер нема тата, то Федір мусить слухатись мами.

— То Федір з Марусею не одружений? — Запитав я вже справді здивовано.

— От ви мене не розумієте, — розсудливо почала пояснювати мені Ліда. — У нас було господарство. Була хата, стайня, корови, коні та все необхідне. У Федора не було нічого. Він був сирота. Ми його взяли на наше господарство, годували його, одягали й давали все, що йому було потрібне, але в хаті він із нами не спав, аж доки не одружився з Марусею. Маруся, моя та Олина сестра, а Федір — наш наймит, він у нас у приймах, тому мусить усіх нас шанувати й завжди слухати. Він нам зобов'язаний.

— Дякую тобі, Лідо, за пояснення, — сказав я, — вдаючи поважного слухача. Ви мали господарство, а Федір — нічого. Ви спали в хаті, а Федір десь у стодолі, аж доки не одружився з Марусею. Тепер ви не маєте господарства. Федір має двох курок і кроліху з кроленятами. Спить разом з усіма вами в хаті, і цим вам зобов'язаний.

Ліда не зовсім зрозуміла, що я сказав їй, і почала пояснювати, що курки та кролиха не є власністю Федора, що він спить із Марусею в окремій кімнаті, але стара Чучманиха, спостерігаючи нашу розмову з Лідою із-за завіски на кінці, здогадалася, що Ліда спроможна сказати мені те, чого не треба знати, не тільки мені, але взагалі людям поза родиною. Вона послала Олю покликати Ліду. Довідавшись від дочки про зміст нашої розмови, заборонила дочкам і зятеві не тільки мати будь-які стосунки зі мною, але й на привітання не відповідати.

— Народня приповідка й на чужині не втратила свого кольористого змісту — “Невістки нема вдома, то її плахта насмородила.”

“ЮГОСЛАВСЬКА РЕСПУБЛІКА”, — ПЕРЕНАСЕЛЕНА

Залишений нами наприкінці травня 1945-го року, Майнлойський табір під червоним та червоно-білим прапорами, до осені того року майже був опустів. Колишні червоноармійці, що були в німецькому полоні, допомоглиsovетській військовій місії репатріювати колишніх німецьких невільних робітників-остівців, а самі в переважній більшості, замість їхати услід за своїми земляками “на родину”, порозdobували собі “Нансенські пашпорти”, (фальшиві довідки вже неіснуючої “Ліги Націй”), довідки “югославського громадянства” та замішались між дійсних громадян Югославії, що не бажали повороту під владу Тита, або поселилися в околиці Кульмбаху та Майнлойсу в таборах подібних до цього, що створився на колишньому міському смітникові, і в якому ми тепер перебуваємо. Поляки з Майнлойського табору виселилися в Штадтштайнах. УНРА під свою опікою більше не мала громадян Радянського Союзу, вона видворилаsovетську місію з Майнлойського табору, передаючи нагляд над табором “нансенцям” і “дутим” чи правдивим громадяnam колишнього Югославського королівства, підданим Його Величності цареві Петрові, що став однією з перших жертв Гітлерового розбою і був вірним союзником зі своїми четниками до кінця війни.

Югослави в своїй державі — збиранина народів і рас. У Майнлойському таборі не стали дотримуватись расової та національної чистоти, в табір приписували всіх, хто тільки міг підтвердити своє неsovетське громадянство якимось підфальшованим документом чи “надійними” свідками, і так за неповний рік існування “югославської республіки” в Майнлойсі та в приписаних до нього таборах виникло перенаселення.

Хто фактично керує в Майнлойсі “республікою” та які в ній проблеми, мене не цікавило. За Майнлойсом, у подібному таборі, де й ми з Йосипом і Петром мешкаємо, куди також поселилися наші колишні співпрацівники депа та співмешканці гуртожитку Борідка-Альохін, Марінін, Олександер-блорус та Іван Сибіряк, керівниками табору “тоже югослави” з “нансенівськими” пашпортами, але переважно з вищою освітоюsovетських технікумів та ВУЗів. А щоб отримувати від УНРА приділ сигарет за працю, заснували ремісничі курси. Бажаючих навчитися було багато. Бажаючих учили та отримувати додатковий приділ сигарет також не бракувало. Для

навчання була виділена одна невелика кімната в дерев'яному баракі, а тому науку різного ремесла було обмежено до одної години на тиждень. Я попрохав Лоту, щоб купила для мене в німців надійний, старий велосипед і почав їздити у вівторок на курси шоферства, а в четвер — на навчання німецької мови. Після моєї розмови "по душам" із Чучманівною Лідою, в Йосипа виникло якесь непорозуміння зі спільниками гри в доміно, і він віддав свої рибальські прилади німкені в обмін за велосипед і прилучився до мене навчатися ремесла водія машин, правил їзди по шляхах і дорогах, необхідного догляду за моторами та ходовими частинами, а до того ще й "по-вченому" розуміти німецьку мову. До нас із Йосипом приєднався Петро. У таборі був Іван Сибіряк — досвідчений водій. Олександер-білорус — досвідчений конспіратор і пропагандист. Учителька німецької граматики (не мови) волинячка Слава — переконана українська націоналістка Бандериного відламу й подруга Олександра. Таким чином поїздка на годинне навчання у вівторок та в четвер незабаром перетворилася на цілодenne перебування в Майнлойсі. Тaborovі бездіяльні та скучні будні дещо скоротилися.

Судову розправу над Миколою, двома грузинами, Ніною, спільниками та ініціаторами морду естонської родини, з невідомих мені причин, відкладено до листопада, або навіть і до грудня. Ніна через Лоту передала мені записку з проханням відвідати її у в'язниці, бо своїми відвідинами мене в таборі не хоче ускладнювати моє відношення до Йосипа й тaborян узагалі. Відвідувати Ніну у в'язниці для мене було більш небажано й небезпечно, ніж її відвідини мене в таборі, але в проханні відмовити обездоленій дівчині я не посмів.

В'язниця в Кульмбасі вбудована в узбіччя гори однією стіною, а трьома іншими майже нічим не відрізняється від дво- та триповерхових будинків міщан, рядом із нею та навпроти через вузьку й покручену вуличку. Невелике подвір'я зі східнього боку в'язничного будинку від вулиці відгороджене високими, спічастими, залізними щікетинами та брамою з двополовинчатими воротами.

В'язничні ворота не охоронялися і були дещо прочинені, але я вагався в них без дозволу заходити і підперши велосипеда на залізну огорожу, заглядав біля брами, де вартовий, чи шукав когось, хто міг мені дозволити зайти у в'язницю на побачення з Ніною. Ніна сама зауважила мене з вікна, прийшла до мене й завела

в кімнату для відвідувачів.

Суд над Миколою та його спільниками, як я вже раніше знов, відкладено до листопада, або й пізніше, через якісь непорозуміння з советською місією, бо Микола та обидва грузини визнали себе радянськими громадянами. Додатковим доходженням усталено, що замордований естонець був урядовою особою естонського уряду, ліквідованим москалями після окупації Естонії в 1940-му році, опісля був пов'язаний із дипломатичною службою Німеччини, чи навіть протигітлерівською групою спротиву. Ніна слідчим органам більше не потрібна, її кожночасно можуть звільнити з в'язниці, якщо хтось за неї поручиться й заопікується до початку суду. Вона не бажає мене обтяжувати жодним зобов'язанням чи допомогою, але й звернутися за порадою більш нема до кого.

— Поговори з Лотою, — прохаче мене Ніна. — Вона знайде мені приміщення для мешкання і можливо згодиться підписати потрібні на звільнення з в'язниці папери. На два-три місяці оплати за помешкання, та викупити харчі по картках, у мене знайдеться вистачальна сума грошей. Одягу та взуття в мене також не бракує. На волі я знайду десь якусь працю і тобі ні завадою, ні тягарем не буду.

Я згодився розвідати про можливості Ніниного побуту поза в'язницею, а вона мала розвідати у в'язниці, як і коли їй можна звільнитися.

Лота й справді згодилася знайти Ніні помешкання і допомогти знайти тимчасову працю покоївки, або прачки в родинах американських вояків, що осіли чималим містечком на плоскорівні лівого пасма гір Майну на південний схід від Кульмбаху. Чи можна поручатися німкені за чужинку, вона не певна, та й взагалі ця справа пов'язана з поліцією, вона спершу мусить добре розвідати, а потім мені сказати.

Після розмови з Лотою, в мене виникло чоловіче самовпевнення. — Що я за особа чоловічого роду, та ще й можливо козацького, що не можу заступитися за знедолену дівчину, яка звертається по допомогу? Наступного дня, вранці я зібрався й поїхав знову велосипедом до в'язниці, з певним рішенням поручитися за Ніну, щоб улаштувати її на помешкання.

В'язнична брама була прочинена так само, як і вчора. Ніна також не прогавила моє прибуття до брами і вийшла назустріч. На вході до в'язничної почекальні на нас із Ніною чекав молодий

німець у цивільному одязі, і привітавшись по-німецькому, звернувся до мене досить поправною українською мовою.

— Ти Грицько Сірик, Нінин “двоюродний” брат? — Слово “двоюродний” йому не далося правдиво вимовити, але вимовивши брат, він посміхнувся.

— Таке споріднення ми записали, коли вона приписувалася в міській управі.

— І ти тепер знову бажаєш за неї поручитися?

— Ми на чужині. Вона тут немає нікого ріднішого за мене, і я осамітнений.

— Це дуже добре. Це дуже добре. — Задоволено згодився молодий німець. — Тільки я бажав би поговорити з тобою на самоті, заки ти підпишеш відповідні папери, — сказав він і, не чекаючи моєї згоди, показав рукою зайти з ним до кімнати навпроти почекальні.

Як він назав своє ім'я та прізвище, подаючи мені руку на ознаку нашого знайомства, зачинивши щільно двері кімнати, я не запам'ятав, бо моя думка була звернута не на ціль нашого знайомства з молодим німцем, а на можливий підступ Ніни, поліції чи навіть радянської місії.

Всівшись на стілець за чималим і по-німецькому зробленим міцним і солідним столом, показав мені сісти на стілець навпроти нього. Упорядкувавши папери на столі, заговорив до мене, ніби й справді до давнього знайомого земляка.

— Я також один із вас, — промовив він, тикаючи пальцем собі в груди. Мене, в животі матері, батько привіз у Німеччину, з Києва, коли наш гетьман відступав перед збунтованою масою неосвічених селян та перед московськими більшовиками. Мого батька замордували червоні вандали... Рози Люксембург та Карла Лібкнехта... в Берліні. Хто вони були, ти напевно знаєш, і тепер про це небезпечно говорити.

Моя мама, в тузі за батьком, Києвом та Україною, навчила мене любити обидві мої Батьківщини — Німеччину та Україну. Де тепер перебуває моя мати та чи жива вона і здорована, сам Бог відає. Я такий осамітнений, як і ти з Ніною, а тому вас добре розумію і вам співчуваю.

Під час війни я був у Києві, за Києвом, на фронті, в тилу. Я бачив ваші злидні. Чув вашу розповідь про грабунок колективізації, терор, висилку в Сибір, безправ'я, голод і вашу розpac. Розумію,

чому ви не бажаєте повернутися на Батьківщину, під московську кормигу, і стараюсь вам допомогти чим можу, у вашому скитанні по чужинах.

Ніну втягнули в цю дуже брудну і неприємну справу не з її власної волі. Вона жертва нечесних і жорстоких людей, але закон є законом. Вона знала про злочин і нерозсудливо не повідомила поліцію, за що мусить понести відповідну законну кару.

Ти до цієї справи не маєш ніякого відношення чи пов'язання. Поліція добре знає, хто ти, де був та що робив під час виконання злочину, і тоді, коли ти довідався про нього. У поліційних архівах про тебе немає жодної справи. Твоє відношення до Ніни та "споріднення" з нею поліції відоме і зрозуміле. Ниніне перебування у в'язниці під час суду візьметься до уваги та відрахується від терміну присуду.

— Тепер, — не зупинячись говорити, продовжував німець, — ти візьмеш Ніну на поруки не більш як на два-три місяці. Ниніне перебування у в'язниці під час слідства, дотепер, до уваги на суді не буде братися і вона муситиме відбути повний термін кари. Це для Ніни. А для тебе? Для тебе поліція буде змушенна завести справу, бо ти муситимеш виповнити офіційні папери про Ниніне тимчасове звільнення з в'язниці й підписувати їх. Будеш ти довший час перебувати в Німеччині чи емігруєш до будь-якої країни, поліційна справа, заведена на тебе в Кульмбасі, буде слідкувати за тобою, наче кепська примара. В іншому місті чи країні, інша поліція може тебе зробити ще й учасником злочину. Винна чи не винна пляма на людині — справа неприємна. Пляма на чужинцеві на чужині рівна смертному вирокові.

Ніні в цій в'язниці, під моїм наглядом, лиха не коїться. Вона має цілу кімнату, з дуже малими винятками для ночівлі. Харчів їй у в'язниці не бракує. У день над нею нема ніякого нагляду. На прогулянку в місто вона має можливість ходити на декілька годин, майже щодня. За працю в харчівні та прибирання в бурах, відповідно до праці, в'язниця платить, а американські офіцери не шкодують для неї, сигарет, шоколади чи ще якихось ласощів. В'язнична німецька сторожа її не ображує, навпаки — має співчуття.

Про це, я вже з Ніною мав розмову, і вона мене розуміє. Поговори ти ще з нею. Яке ви матимете відношення між собою, коли Ніна відбуде кару то вже буде ваша приватна справа, а

тепер, я раджу тобі, з Ніною більше хоч до суду не зустрічатися, а тим більше не брати її на поруки,

Подякувавши доброму німцеві та не кепському землякові за щиру розмову й добру пораду, порадився з Ніною, і вона залишилася у Кульмбаській в'язниці чекати вироку суду, а я включився в таборові будні щодо підготови до перетворення "югославської республіки" на національні і "ні від кого незалежні" організми.

Розформування, реформа чи, можна сказати, денационалізація Майнлойського табору, почалася без будь-якоєї певності, в поспіху і без усвідомлення. У вівторок я не їздив на курси в Майнлойс, бо ходив до Ніни у в'язницю. В середу ніхто нічого не знов у таборі, на колишньому міському смітнику, а в четвер, коли ми поїхали з Йосипом до Майнлойсу, там ремісничі курси вже припинили навчання, і тaborяни стурбовано підготовлялися до переїзду, куди й чого — самі не знали. Одні твердили, що УНРА припиняє опіку над так званими "переміщеними особами" і табори мають ліквідуватися. Інші запевняли, що табори перебере IPO (інтернаціональна допомогова організація), перевірить, пересіє через "сито" (скринінг, в англійській мові ніби мало означати, пересіяння, а тому тaborяни називали скринінг ситом), збере в більші табори й почне масове переселення за Атлантичний океан. Ще інші говорили що це підготовка до депатріації "на родину".

За тиждень чи й більше непевної колотнечі мешканців табору викликали по списку в управу табору, видавали листок паперу, мовою, яку хто розуміє, щось із десятком питань. Листок був анонімний, а відповіді довільні, що ніби й гарантовало таємне і демократичне голосування чи навіть волевивлення людей без батьківщини, належного місця під сонцем, певності життя і звичайно без волі.

Зпитання були про державне громадянство до 1939-го року. Місце перебування перед закінченням війни в 1945-му році, віровизнання, стать, родинний стан, національність, куди й коли бажав би депатріюватися... та щось до того подібне.

Через тиждень керівники таборів особисто опитували до якого табору хто з тaborян бажає переселитися, однонаціонального чи мішаного. А ще через тиждень, чи й більше, наш таборовий керівник, київський ковбасник, запропонував нам переселення в Майнлойс, або до Штадтштайнаху.

Зі Штадтштайнаху поляків вивозили в Бамберг. Югославів із Майнлойсу — в Байройт. А до Майнлойсу звозили з малих таборів, що були в околиці Кульмбаху та Майнлойсу.

ШТАДТШТАЙНАХ, НОВА “РЕСПУБЛІКА” УКРАЇНЦІВ

Навпротець, через високе правобережне пасмо гір Майну, від Кульмбаху до Штадтштайнаху, лісовими стежками та дорогами, віддаль буде не більш як три-четири кілометри. Брукованою дорогою, вузьким просміком понад Майном на схід, а потім широкою долиною невеликої притоки Майну, на захід, від Кульмбаху до Штадтштайнаху — близько двадцяти кілометрів дороги.

Назва притоки мені не запам'яталася. Початок вона брала з пасма гір біля міста Кобургу, а живилася бистрими потоками, що збігали глибокими ярами з лівобережного пасма гір. Навесні та під час більших дощів ці потоки ставали бурхливими й багатоводними, заливаючи водою розлогі луки понад притокою, сприяючи росту буйних трав на них на сіно для черід молочних корів, тамтешніх баверів-селян. Лівобережне пасмо гір більш похиле, ніж правобережне, що вможливлювало, місцями до кілометра ширини узбіччя, використовувати під посів сільсько-господарських культур. Дорогами по кам'янистому дну ярів, за винятком весняної повені й дощової пори, можна дістатися на високе верхів'я пасма і аж до межі Тюрингії з Баварією, чи тепер кордону між совєтською окупаційною зоною та американською. Німецькі села, понад притокою, невеликі. Бавери — заможні селяни. Місцевість не зазнала нищення військовими діями чи бомбардуванням. Штадтштайнах, хоч за назвою місто, але по кількості населення та їхнього заняття, трохи більше село за сусідні. У селі були дві католицькі церкви, водяний млин, пекарня, броварня, школа, лікарня, кілька пивних, молочарня чи пак “маслозавод”, бо там виробляли масло й сир. Біля села над потоком була лісопилка, а дещо далі від села, під високою урвистою скелею, добували і дробили камінь. Дрібний камінь, масло й сир були продуктами Штадтштайнаху, що так би мовити ішли на експорт поза Штадтштайнахом і долиною притоки Майну, а решта підприємот були місцевого значення.

Під час війни, на узбіччі пасма гір за пів кілометра на північ від Штадтштайнаху, збудовано п'ять двоповерхових цегляних корпусів, пов'язаних між собою широким коридором, дослідного центру зв'язку. Що там мали німці досліджувати й чому цей дослідний центр збудували в горах на відлюдді, мені не доводилось про це чути та й не можна було знати про те в той час.

Під кінець війни, коли німцям було вже не до дослідів, у недобудований дослідний центр зв'язку приміщено полонених поляків варшавського повстання. Після закінчення війни до полонених варшав'ян приєдналися польські робітники, що працювали в німецьких селян у цій околиці, а згодом у Штадтштайнах переселилися ті поляки з Майнлойсу, що не бажали повернутися в Польщу під московською окупацією.

В будинкові номер один чи, як українські таборяні звали, в першому блоці, були вже повмонтовані деякі устаткування та варстти, а в інших будівлях були ще тільки частково розпаковані та в скринях. Поляки, щоб їм не заважало німецьке хабуззя, позносили його в перший блок і посыдали в безладді по приміщеннях та в коридорі, чим і зробили перший блок не придатним для мешкання людей, а німецьке устаткування та машини непригожі до використовування.

Перед тим як вирішити в який табір переселятися, я намагався порозумітися з Йосипом і Петром. Петро з Уляною чекали з тижня на тиждень народження дитини, і йому було вігідніше приписатися в табір у Майнлойсі, але там усі бараки дерев'яні, і на випадок згоди Уляни перейти на становище переміщеної особи, з-під німецької опіки, вона напевно не забажає мешкати в дерев'яних бараках. Уляна — одеситка (з міста Одеси) а не якась там сільська дівка з поропаними п'ятами. У Штадтштайнахові будинки цегляні, двоповерхові, Петрові хоч і доведеться їздити велосипедом біля сорока кілометрів зайвої дороги не менш як раз на тиждень, але це може оплатитися Леноччиним задоволенням.

Мені сподобалась околиця навколо Штадтштайнаху, хоч наближення до кордону радянської зони окупації Німеччини було чималою пересторогою. Між Штадтштайнахом і межею Тюрингії, було тільки високе пасмо гір, глибокі яри та окремі баварські господарства по невеликих долинах.

Йосипові табір у Майнлойсі взагалі не подобався, але й Штадтштайнах був за горами та за долинами, від його підтоптаної німкені-вчительки. Відвerto своїх думок та бажання він не бажав чомусь висловити, а розмову про переселення збував мовчанкою або незадоволено відходив від товариства.

Переселення почалося з основного табору в Майнлойсі. Поки надійшла черга до нашого табору на колишньому міському смітнику, минуло майже два тижні. Нас двох із Йосипом і Петрове ліжко

привезли в Штадтштайнах останніми, приділили до четвертого блоку в мешканці, але у співмешканці жодна група людей, що поприміщувалися в кімнатах, нас не бажала. Ми мусили першу ніч ночувати в коридорі. Уранці Йосип, як звичайно, назвав мене дурнем і відмовився обмірковувати наше становище чи йти зі скаргою до управи табору. Я ще перед переселенням приїздив оглядати моє майбутнє місце побуту й добре приглянувся до розміщенням блоків та околиці, але оглянути приміщення поляки не допустили через "панське" своє зазнайство. Мовляв, що хлопові потрібне в панських покоях? Перш за все, пішов я розглянувшись по блоках, а потім поскаржитись управі щодо місця для мешкання.

П'ять однакових розміром і виглядом блоків були збудовані в підніжжі полеглої гори, терасним порядком. Тобто перший поверх першого блоку, через двадцятиметрове подвір'я, дорівнював стелею до підлоги першого поверху другого блоку, таким чином, утворюючи терасу поступового підняття понад дорогою в гори. Противолежні кінці будинків-блоків між собою були пов'язаніogrіваним коридором із широкими сходами відповідно до терасного підняття. Від дороги був вільний під'їзд до кожного блоку зокрема і вхід на перший поверх. П'ятий блок був більше недокінчений, ніж попередні чотири, тому ще мав тимчасові дерев'яні сходи від під'їзду на другий поверх.

Під'їзд у першому блоці був забитий дошками, а на другому поверсі, в невеличкій кімнаті біля входу, мешкав німець, що відповідав за огрівальну систему всього цього дослідного центру. Решта приміщень блоку й коридори були в безладді завалені різним устаткуванням та варстатами.

У другому блоці розмістилась управа табору, охорона, господарники та взагалі тaborова "сметана" й "житниця". Третій і четвертий блоки були призначені для помешкань звичайних тaborян, а в п'ятому на першому поверсі була тaborова кухня. На другому поверсі тaborова каплиця, школа та приміщення для попа, дяка, директора кухні, старшого кухаря та блокового.

Хто плянував переселення та хто наглядав над ним, мене зовсім не цікавило. Пізнав я близче тaborові порядки з "самоуправними" тaborовими керівниками. Тaborян із самообмannoю впевненістю свого розуму, самозбереження й суспільного стану. Відношення окупаційних чинників усіх чотирьох зон Німеччини до так званих Ді-Пі та опікунство над ними міжнародними

організаціями, без підтримки якоїсь певної держави з можливостями довшої опіки, у мене не викликало зацікавлення взагалі. Я не вникав у справи таборового керівництва. Я був певний, що за місяць-два, не далі як наступної весни, треба буде шукати якогось притулку для життя та якогось заняття для прожитку, поза табором, якщо до того часу не ліквідують тaborи взагалі. Цегляні будинки чи дерев'яні бараки для мене жодної ролі не грали. Не стане для мене місця в Штадтштайнахові, відвезуть в Майнлойс, або самотужки повернусь на міський смітник у тепер опустілий табір та й припішуся в міській управі на німецьку опіку.

У п'ятому блоці більше непорозуміння й колотнеча, ніж у четвертому та третьому. З Майнлойсу, та взагалі з тaborів, до Штадтштайнаху перевозили спершу людей із родинами, жінок із дітьми та дівчат, а на сам кінець самітних чоловіків і хлопців. У Майнлойсі та околиці самітників було близько півсотні. Для них була визначена велика кімната в четвертому блоці на другому поверсі, але колишній керівник тaborу на смітнику і теперішній блоковий четвертого блоку київський ковбасник, не забажав розпорощувати своєї родини, по малих кімнатах та на різних поверхах, поселив у кімнаті, призначений для самітних, всю свою родину, Чучманиху з дочками та зятем і майбутнього приймака сестри Петра Дръомова з братом В'асилем. Менші кімнати блоку дещо вільніше заселили інші родини. Розселяти самітних чоловіків та хлопців по одному-два між родини, ніхто не згоджувався; ні самітники, ні родини, а окремо приміщення в тaborі для них не було, крім кімнати, призначеної для шкільної науки дівори та каплиці для Богослужження в п'ятому блоці.

Самітники розвідали про це і без дозволу блокового чи керівників тaborу поселилися в кімнаті, призначений для шкільної науки, поставивши двоповерхові ліжка, але для всіх і на двоповерхові ліжка в кімнаті місця не вистачило. Поселялися в кімнаті, призначений для каплиці, вони не посміли, та й там здогадливий дяк поставив стола зі свічкою та хрестом на ньому. Самітники заставили коридор своїми ліжками так, щоб до кімнати-каплиці можна було зайти по дерев'яних тимчасових сходах із балкону, і вимагають усунення з кімнати стола зі свічкою та хрестом і дозволу поселитися ім у кімнаті.

Хто має слухність, а хто винен у витвореному становищі, в новій і чисто українській таборовій республіці, я також не став

цікавитись. На виході з коридору другого поверху четвертого блоку був чималий виступ цементової підлоги, відгороджений міцним залізним поруччям від сходів на нижній поверх зв'язкового коридору. Двома боками він упирався в стіни блоку, третім звисав над нижнім проходом коридору, а четвертим — був продовженням пішоходу до п'ятого блоку і входу в четвертий. Місця на цьому виступі вистачало на троє наших ліжок, стіл та три стільці. Йосип мовчки погодився на мою пропозицію поселитися на виступі. Мое та Йосипове ліжка поставили біля стін, щоб нам не протягало, а Петрове — біля поруччя. Мотузок та тканини на завіси в нас не бракувало. Дріт і гнізда для електричного освітлення та живлення радіоприймача в нас були свої. Невикористаних ліній електросітки у блоці було досить. Ми розшукали, яка лінія не використовується, приєднали свій дріт, увімкнули автоматичний безпечник у розподільнику, і нікому не потрібний виступ над зв'язковим коридором перетворився нам у затишну й спокійну кімнату для мешкання.

Згідно з комуністичною доктриною "буття впливає на свідомість". Наш "побут" на виступі цілком задовольняв Йосипа й Петра та викликав навіть заздрість у Василя. У "помешкані" нам ніхто не заважає спати, грati в карти, слухати радіо, чи займатись будь-чим по нашій уподобі. По харчі на кухню ходити близенько. Умивальня та вбиральня в кінці блоку, просторі, і до них доступ без черги. Заліснені гори — гарне місце відпочинку й розваг на лоні природи. Прудкий струмок у глибокому яру зі стрімкими урвищами скель та ще з прудкішими рибками-форелями — чарівне місце для прогулок, спостережень, оглядин і можливостями рибальства.

Петра в таборі приписали на "сухе харчування", як і більшість тaborян із родинами. Тобто, певну кількість хліба та харчових продуктів на тиждень видавалося з комори табору одноразово у неприготованому до споживання вигляді. Заварену воду чаєм або кавою тaborяни вранці могли брати досхочу. Тим, що користувалися приготованими харчами на кухні, хліб, масло, сир, ковбасу видавали щоранку на кухні, а варену їжу опівдні та ввечері.

Тaborова дітвора мешкати на виступі нам не заваджала. Цікавих тaborян заглянути за нашу завісу й запитати, чи й справді ми задоволені нашим помешканням, із кожним днем меншало. Василь

нашого товариства з Йосипом не цурався, ми жили з тиждень і "горем не котили", як каже народна приповідка. Але ж ні, таборова управа вирішила нашу "автономію" ліквідувати і влучити нас у загальнотаборове "громадянство". Більш як два десятки самітних чоловіків чи хлопців не було де примістити, окрім кімнати призначеної на каплицю. Управа табору думала й гадала і нарешті вирішила — Богослужби можна буде відправляти на подвір'ї в добру погоду, а в негоду — на коридорі котрогось блоку, або на сходах зв'язкового коридору, а тих самітників, що мешкають на коридорі п'ятого блоку, та нас поселити в кімнаті.

Нам не так не бажалося поселятися в кімнаті з неспокійними молодими хлопцями-галичанами, як іти під нагляд не дуже симпатичного, якщо не сказати, придуркуватого блокового. Блоковий був косоплечий, косоокий, з довгими, як на його зрист, і завжди чомусь забрудненими руками, у витертому та обвислому не то рудому, не то чорному костюмі, походження галицьких Січових Стрільців, що після окупації Польщею Галичини перебував у Франції з нансенським пашпортом.

Його помічник, заступник і співмешканець кімнати, чи навіть супутник недолі на чужині, низькорослий товстун, із круглим обличчям та не виразною посмішкою. У такому витертому й кольористому костюмі, як і в блокового, тільки з відміною краваткою на шиї. У блокового — краватка "метелик" під брудним коміром, колись білої сорочки, в цього звичайна краватка на голій шиї, бо колись комір до сорочки в потребі пристібався, а тепер правдо-подібно зовсім витерся чи й загубився. Товстун — добряга, родом із Полтавщини. Воював у рядах армії УНР. До війни перебував у Франції, також із нансенівським пашпортом і там здружився з теперішнім блоковим п'ятого блоку.

Блоковий, більш ніж на голову вищий за свого помічника, проворний у рухах і поспішний у мові. Його помічник повільний, майже безмовний, але ніби блазень московського цирку, Поташон, нерозлучний супутник Пата.

Одного ранку прийшов до нашої "квартири" на виступі блоковий п'ятого блоку зі своїм помічником і, як годиться культурним людям, що побували в західньому цивілізованому світі та навіть навчились зав'язувати й носити краватки й без коміра на сорочці, членко попросили дозволу зайти до нашого помешкання. Отримавши задовільну відповідь, відхилили завіску, привіталися,

пояснили, хто вони, переконалися, чи ми ті особи, що прибули з Кульмбаху і не маємо приписки в четвертому блоці, а потім повідомили нас про рішення управи табору присипати нас у п'ятий блок і туди переселити. Ми пообіцяли справу вияснити, але день був погожий і теплий, пішли "роздяв" ловити в гори, й зовсім забули про відвідини блокового. Увечері блоковий з помічником прийшли вже без ченостей і з попередженням про припинення видачі харчів із кухні, на випадок непослуху щодо переселення. На ніч ніхто з дому не вибуває в невідоме чи в непевну дорогу, ми також пожартували з перестороги блокового і залишили справу переселення до ранку. Вранці блоковий прийшов сам і вже з погрозою викликати таборову поліцію, в разі непослуху. Йосип, як звичайно в таких випадках, не поспішає зі своєю ініціативою чи порадою і все збуває мовчанкою або відсутністю. Цього разу також, не звертаючи уваги на погрози блокового, відхилив завіску і кудись зник.

На виступі ми ніби нікому не заважаємо, але заводити свої порядки в таборі, чи будь-де, не завжди можна й поплатно. Я вирішив виконати розпорядження таборової управи і волю блокового, пішов із ним подивитися на призначене нам місце у п'ятому блоці.

Кімната, призначена на таборову каплицю, мала двоє вхідних дверей, одні звичайні для входу з коридору, а другі двополовинчасті засклені склом, для виходу на балкон, і двоє вікон, обабіч дверей на балкон. Одноповерхових біля двох десятків ліжок порозставлювано вздовж і впоперек кімнати попід стінами, лишаючи тільки вільне місце біля обох дверей. Появу мене з блоковим у кімнаті мешканці кімнати "привітали" голосним галасуванням, прокльонами та лайками.

— Прийняли "Ваньок" до табору, то нехай і розміщують їх біля себе! У нашій кімнаті нема місця!

— Ти зі своїм пахолком (слугою-лакеєм, блазнем) маєш багато вільного місця в кімнаті, то й забери їх до себе!

— Панотець із дяком мають приміщення, де можливо в кулі чи м'яча грati!

Блоковий сказав мені поставити двоє ліжок щільно одне до другого, а третє поставити поверх одного з них на проході до склянних дверей, але в кімнаті виникла справжня буча, з вигуками погрози мені й блоковому.

— До чорта з кацапами! Виникне пожежа, погоримо через них! Досить із них, що вашу Україну забрали!

— Не дайся натягнути, Дембицький! — Почали заохочувати, до бійки зі мною, вайлуватого, плечистого хлопчина, що мав своє ліжко біля дверей, і з-під навислого лоба дивився на мене, ніби молодий бугай на старого. — Ти своєю кров'ю і носом завоював місце біля дверей. Не дайся, Дембицький, і тепер!

Боїшся крякання ворони — не ходи в ліс! Така народна мудрість. Побоятися розгуканих і нерозумних хлопчаків, що навіть не розуміють, що таке Україна, та хто такі Ваньки-кацапи, означало для мене пониження, вияв боягузства, образа не тільки моєї національної свідомості, але й чоловічого почуття. Подумав я, зашмаркані неуки й голодранці, спробуйте на мене руку підняти, то побачимо, хто "кров'ю і носом завоює місце біля дверей". Хто кацап, а хто ні — розберемося пізніше! Не став чекати на повернення Йосипа та його згоду, повитягав свої мішки з-під ліжка і приніс до кімнати. Хлопчаки знову зчинили галас, підбурюючи Дембицького до бійки зі мною.

— Не дайся, Дембицький! Повикидай його лахи (мішки) з балкону! Скажи, щоб відгородився від тебе такою "приваткою", яку має на виступі в четвертому блоці!

Свої мішки залишив я посередині кімнати, зрозумівши що можливо в Дембицького й справді вистачить розуму повикидати їх через двері балкону на подвір'я, і звернувся до мешканців кімнати, з проханням допомоги перенести моє ліжко.

— Хто має бажання допомогти мені принести ліжко в кімнату, пачку сигарет дам.

— Я! — Обізвався круглоголовий хлопчина, без надуми, чиє ліжко стояло біля вхідних дверей з коридору. — Моє називисько Іван Яхман, але в таборі мене кличуть Іванцем, — сказав якось засоромлено цей хлопчина. Дайте запалити сигарету, я вам і за це допоможу.

Тютюну я ще тоді не палив. У мішку мав не одну пачку американських сигарет. Від обіцянки не став відмовлятися, і Яхманові дав пачку сигарет ще перед тим, як він допоміг мені принести ліжко. З виступу четвертого блоку до кімнати на другому поверсі треба піднятися широкими сходами. У мене під матрасом ліжка наскладано тканини, запасних постілок, готового одягу та різного лахміття, не врати мабуть і в два мішки. Обезсилений

таборовим безділлям та харчами, Іван-Іванець доніс мое ліжко до сходів і затяvся. Табір же не обезлюднений і не без добрих людей. Зnайшлося бажаючих допомогти занести нам ліжко більше, ніж було потрібно. У кімнаті вже було спокійно, але Дембицький вимагав відгородження його ліжка від моого, завісою з тканини, що була на виступі. Я вже був згідний дати Дембицькому тканини, більше, ніж потребує на завісу, коли його сусід по ліжку запротестував.

— Ось тут, товаришу, постав своє ліжко. Не давай бусурменам нічого! Маєш чим, відгородимось від бусурменів, щоб їх не бачити й не чути. — Почав пояснювати високий, худий і горбоносий чоловік років по тридцятці. — Оце ліжко поставимо на верх моого, а ти — ось тут!

— А ти що за один? — Здивувавши з пропозиції "галичанина" не бусурмена, що говорив зовсім "неукраїнською" мовою, запитав чоловіка.

— Я "маршал" Тимошенко! — Сказав він упевнено, і простягнув мені на знайомство свою тонку, але з широкою долонею руку. Справжній Тимошенко з міста Чугуєва, якщо ти чув щось про таке місто.

— А це мій джура-ад'ютант, — продовжував з усміхом на схудлому обличчі, Тимошенко, показуючи на білобрисого, кирпоносого кацапчука, в синьому французькому береті, що лежав на ліжку горлиць. Він родом з Воронежу, а звуть його Віктор. Для мене він бубновий Валет (фігура з карт).

— Встать! — Скомандував "маршал" Валетові. — Заглухло тобі чи що? Не розумієш, що про тебе йде мова? Встать! — Повторив свій наказ "маршал". — Познайомся з моїм земляком і допоможи мені поставити твоє ліжко поверх моого, щоб чоловікові було місце.

Валет лініво піднявся подав мені руку, називаючи своє прізвище дуже не виразно, і почав допомагати Тимошенкові вставляти своє ліжко поверх його.

Петрове ліжко ми вже принесли вчетирьох під "командою маршала". Йосип усе ще десь ходив, розглядаючись по таборі, чи десь думу думав. Я не став над тим застановлюватися й залишив його ліжко та свою завіску на виступі.

Після полуденку, коли Йосип виявив, що в нього, крім ложки, немає навіть посудини принести їжу з кухні, прийшов до кімнати зі своїми достатками і почав улаштовуватися на Петровому ліжкові.

Першим зворохобився Дембицький.

— Казав, що цей верхній (на верхньому ліжкові) ночувати не буде, а в нього лахів не менше, є як у тебе.

Мені також Йосипове поводження не сподобалось. Носитися з ліжками не забажав, а тепер надумався використати Петрове ліжко для себе, а своє залишити для Петра на виступі без нагляду. Що Петро має на своєму ліжку, не мое діло, але він мій спільник недолі і земляк не гірший за Йосипа. Я також запротестував на поселення Йосипа на Петровому ліжку.

Молодий хлопчина, Іван Трушманович (Іванець молодший, як його звали співмешканці кімнати) запропонував дещо відсунути своє ліжко і зробити місце біля дверей для Йосипового. Це не сподобалося “маршалові” і він, за ціну половини нашої завіси на виступі, домовився з Дембицьким посунути його ліжко до дверей, половиною завіси відгородити мое ліжко від Дембицького, а Йосипове поставити посередині мого з Петровим і Його з Валетовим. Таким чином, наше поселення в “чисто українській республіці” Штадтштайнаху завершилося.

НЕСПОДІВАНА І НЕЗАСЛУЖЕНА ПОШАНА

Знайомство зі співмешканцями кімнати відбувалося переважно через недокурок сигарети Йосипа та моєї ласки, що я не пошкодував у перший день поселення роздати цілу пачку сигарет. Окрім галичан, "маршала" Тимошенка та Валета Віктора, колишніх радянських дезертирів, сільських приймаків, сільських поліцаїв, власовців, наймитів німецьких баверів і, нарешті, "небусурменів"-галичан, співмешканцем виявився ще один молодий хлопчина, також "небусурмен", колишній остівець, Михайло з Миргороду. Михайло має вуйко в таборі, що мешкає з родинами в четвертому блоці. От цей вуйко Андрій прийшов відвідати племінника і, познайомившися з нами, став зразу дядьком Андрієм для Михайла. Андрій дійсно рідний дядько Михайлова. Під час голодомору навесні 1933-го року, з великої родини (я не пригадую прізвища) залишилось їх тільки два — Андрій та його племінник Михайло. Під час німецької окупації п'ятнадцятирічного Михайла сільські керівники призначили на примусову працю в Німеччині. Андрій пошкодував племінника і поїхав із ним разом ділити недолю, а тепер наглядає за ним, як за зіницею свого ока, "щоб рід не перевівся". Андрій не палить тютюну. Дуже радий, що ми з Йосипом матимемо нагляд над його племінником.

Решта наших співмешканців — молоді хлопці-галичани. Дембіцький і його сусід по ліжкові Іван Трушманович працювали під час війни в місцевих німецьких баверів. Дембіцькому було в бавера працювати й жити краще, ніж у дома, а в таборі — зовсім розкіш! Додому повернутися нема чого і нема потреби. Трушмановичового батька москалі заарештували 1940-му році, і він не знає його долі. До того, він має в Канаді тітку та сподівається через Червоний хрест чи IPO роздобути її адресу.

Іван (Іванець) Яхман, Василь (морда) Миколинський та Степан (Малий) Довжицький — колишні вояки української дивізії "Галичина", зісняткованої Червоною армією під Бродами. Вирвавшись з оточення, вони деякий час переховувалися в Карпатах, не бажаючи розшукувати недобитків дивізії чи приставати до партизан, будучи певні недалекого закінчення війни. Опісля вони з Карпат, через Словаччину, щасливо дісталися на американську окупаційну зону, але легалізуватися в німецькій управі якогось міста боялися через витатуйоване (під рукою чи на руці) німцями позначення типу їхньої

крови, а в "українські табори республіки" їх не приписували через брак виказок-документів. Не прийняли їх свої до табору в Гофі. Не прийняли і в Байройті. Югослави, хоч доводяться тільки "братками" (братьями) українцям, над ними змилувалися і взяли їх під свою опіку в Майнлойсі. Іван та Василь були сини незаможних міщан і може ходили рік чи два до школи. Степан, правдоподібно син попа чи вчителя, мав освіту більшу, ніж давала чотироклясна школа.

Івана прозвали Іванцем через його безкорисну й чесну послугу кожному, хто ставиться до нього навіть неприхильно, та майже за дитяче ставлення до життя. У Іванця тільки й майна, що картонна коробка зі старими ілюстрованими журналами, з малюнками та відривки з газет. Іванець годинами лежить животом на матрасі підопахавши підголівник під груди і розглядає малюнки в журналах і на уривках із газет.

Василь, рославий і солідної будови тіла, вайлуватий хлопчина, з дещо більшою головою до пропорції тіла та з круглим обличчям. Перше, що впадає в око при зустрічі з Василем, — його побільшена голова і повне обличчя. Василя, з повним обличчям, прозвали мордою.

Степан може роком старший за Івана й Василя, але він не палить тютюну, не говорить небилиць і не встряває зі співмешканцями "в гоци" (кепські жарти, збитки і тому подібне.) Степан високий на зріст, худорлявий, із приємними рисами обличчя та коротко підстриженим волоссям. На Степанові й сорочка чиста, і штани непом'яті. У нього рухи поважні, а мова спокійна. Для співмешканців кімнати Степанове слово — закон. Прозвали Степана малим, правдоподібно на противагу до його прізвища та зросту, із-за невинних жартів. Степан Довжицький — малий.

Василь Савула, невеликий на зріст і дрібний тілом, із горбатим носом на схожому до сови обличчі, львівський безпритульник чи, як галичани кажуть, батяр. Савула в кімнаті — перша причина до сварки й кепських жартів, а то й до бійки. У тій кімнаті, що була призначена на шкільне приміщення, Савула має друга чи побратима Василя Турчмановича, з ним він має спільну власність на штани, сорочку, черевики та взагалі у них усе спільне, а речей у них — як у того Тимоша з народної приказки "дух і душа." Савула за свою звичку противитися всім, бундючитись ніби хвіст індика, має кличку "Парасоль", а Турчманович має їх кілька. У присутності Турчмановича, переважно його кличуть, — шорий

(короткий по-англійському). Савула його кличе шері (наречена по-французькому). У неприсутності Турчмановича про нього говорять, як про Шиту, мавпу з кінофільму про Тарзана.

Обидва Василі якимось чином під кінець війни потрапили до Франції, а там, після окупації її військами Сполучених Штатів, пристали до військової частини і з нею прибули в околицю Майнлойсу. Обидва Василі, неписьменні, нерозважні, нетolerантні. Це зрозуміло. Від малоліття виростали без нагляду, без батьківської любови й без науки. Але чому вони не постаралися для себе за зайві штани чи сорочку, будучи під кінець війни при американській військовій частині, мені не зрозуміло.

Були ще хлопчаки-галичани, що працювали на різних підприємствах Кульмбаху, і з різних причин не бажали повернатися під московську окупацію України, але їхні прізвища не збереглися в пам'яті.

Першу прихильність, у своїх співмешканців кімнати, ми з Йосипом викликали не привласнюванням нашого стола та трьох стільців. Стіл та стільці ми поставили посередині кімнати і не звертали уваги, хто й для чого користується ними.

Увечері, коли раптово гасло світло в кімнаті, біля наших ліжок світилася лямпочка і грало радіо. Наші співмешканці не могли надивуватися, як це могло бути? Електрика в попа, дяка, блокового і взагалі в мешканців п'ятого блоку — одна. Одноразово гасла на цілому поверсі блоку, а біля нас — ні! Пояснювати малописьменним хлопчакам принципи виробництва, розподілу й використання електричного струму — все одно, що вияснювати сліпому красу кольорів, або світло дня і темінь ночі. Німці, закладаючи електричну сітку, лінію освітлення поверху, з розрахунку одне гніздо в кімнаті, поєднали з одним безпечником. Інші лінії, різного призначення, поєднали з іншими безпечниками. Попередні мешканці блоку, правдоподібно використовували лінію лише для освітлення, а теперішні, в гнізда для лямпочок повкручували комбінаційні гнізда, до яких потім приєднали освітлення, радіоприймачі, електричні пічки, праски. Використовували силу струму у збільшений кількості, ніж забезпечник був розрахований, і запезпечник автоматично переривав потік струму в лінію, щоб не викликати перепалення дроту лінії, або навіть викликати пожежу.

Уранці наступного дня я відшукав вільну лінію в кімнатному розподільнику відлучив гніздо освітлення кімнати від перевантажуваної лінії та прилучив до вільної. Наступного вечора, коли зчинилася біганина мешканців на коридорі, у зв'язку з погаслим світлом у помешканнях, наші співмешканці кімнати зрозуміли, що ми з Йосипом не тільки не обтяжуємо їм помешкання в кімнаті, а навпаки, — причиняємо до розради в одноманітності таборового животіння.

Цікавим мешканцям блоку, що приходили перевіряти, чому не гасне в нашій кімнаті світло, так як у їхніх, хтось жартома зауважив: — Тому що маємо нашого старого. Від того вечора я для співмешканців кімнати і став "нашим старим".

П'ятий блок правдоподібно будувався останнім, тому й залишився без гнізд для приолучення електричних приладів, окрім від освітлення, без викладеної підлоги кафельними плитками по кімнатах та залитою відповідною кольоровою масою в коридорі та в умивальні чи в убиральні, а тому між коридором і вбиральнею з умивальнею був поріг, заввишки сантиметрів десять. Мешканці табору в Майнлойсі, мали спрощену санітарну каналізацію в убиральнях та в умивальнях і вільно вкидали в неї залишки їжі, дитячі брудні пелюшки, санітарні пов'язки і всяке сміття та непотріб. У Майнлойсі, коли затикалася каналізація, то вбиральниця чи особа, що наглядала, посувала затичку палицею в збірник, змивала водою забруднене місце, і жодної проблеми не було.

В Штадтштайнахові німці заклали модерну санітарну каналізацію, сполучивши її зі збірником метрів за триста від першого блоку. В перші дні поселення українців в Штадтштайнахові ще не було відомо про заткання санітарної каналізації "культурними" поляками перед їхнім виїздом із Штадтштайнаху, але й теперішні мешканці табору, призвичаєні до Майнлойської санітарної "культури" продовжували вкидати в санітарну каналізацію все, що вкидали в Майнлойсі, і за тиждень перший поверх першого блоку залило нечистю по коліна людині, а в решті блоків управа табору заборонила користуватися умивальнями та убиральнями.

Кому як, а нам, самітникам п'ятого блоку, після харчування з таборової кухні вбиральня не надто була потрібна, а до того, зразу за стіною п'ятого блоку, шуміла досить струнка і густа хвоїна, а через дорогу, були густі кущі ліщини.

Одного ранку, повертаючись із "прогулянки" по хвоїні, я майже потрапив під потік брудної води, вилитої кимось нерозважно з балкону. Спершу я був розгніався за кепський жарт когось із мешканців блоку, а потім виявив, що це зробила вбиральниця другого поверху через гнів на блокового. Вночі хтось нерозважний, чи можливо й навмисно, покористувавшись уже затканим вбиральню, залишив спусник для води не належно закритим і вода залила вбиральню, майже до рівня порога. Блоковий примусив вбиральщицю вичерпати воду на підлозі вбиральні, але не забезпечив її ні належною посудиною для наповнення водою і виносу її з убиральні, ні черпаком, щоб збирати воду в посудину. Вбиральниця назбирала більших і менших бляшанок з-під заокеанських консервованих харчів, біля кухні, але використовувати їх для черпання води та переношення для зливу на подвір'я дуже не зручно. Замість того щоб насварити вбиральщицю за необережність, я зжалівся над нею і пішов до таборового слюсара-водопроводчика, як він себе звав, Олексія Запоріжця, з яким я познайомився ще першого дня перебування в таборі, під час розшуків місця мешкання. Пішов я зі скаргою за затоплену водою вбиральню на другому поверсі п'ятого блоку чи по якусь допомогу вбиральні. Але Олексій "проїв зуби" на своїй професії ще від часів будови Дніпрельстану, тому замість якоїсь певної відповіді на мою скаргу та прохання, почав мене повчати "соціалістичної справедливості".

— У нас на Дніпрельстані, — почав він, підморгнувши лукаво своїм дещо косим лівим оком та показавши щербину в своїх зубах, що виникла мабуть після того, як хтось "заїхав возом на його обличчя й зачепив за зуби віссю", засміявся голосно.

— У нас на Дніпрельстані, — дещо заспокоївшись від сміху, почав знову Олексій. — Слюсарі-водопровідники мали таку формулу: "Як годують, так і гавкай!" Яка заплата така й робота. На Дніпрельстані, було, не примусиш начальника належно заплатити, матимеш дулю. Тут, земляче, також така "тъохника", як на Дніпрельстані була за "мудрого керівництва батька Йоськи".

— "Жить стало лучше, жить стало веселей", а все інше по х...ки. Начальство отримує харчі та все неохідне для життя в зачинених крамницях, а нашому братові, за щоденным хлібом та трьома метрами рябої тканини треба наминати боки в чергах.

— То ви хочете мені сказати, що й тут така самісінка "тъохника" санітарної каналізації, як була на Дніпрельстані, тому вона не працює належно? — Не зовсім зрозумівши, запитав я Олексія, та не бажав я слухати його теревень про порядки на Дніпрельстані.

— О, ні! — Заперечив він. — Не те, земляче, що мете, а те що замітає! Ці будівлі та, як ти кажеш, санітарну каналізацію клята німota збудувала досконало. Не докінчено — це правда, але збудовано все так, що й комар носа не вткне, де йому забажається. Ти земляче, ніби й не дурний, але не вчений. Знову вискалився щербиною зубів Олексій.

— То чому не прочистите вбиральні на другому поверсі п'ятого блоку, щоб бідна молодиця не мучилася, як ті недотепні рибалки, що взялися вичерпати ставок ложками та наловити риби на юшку?

— Не поспішай поперед батька в пекло, земляче! — Поважно підняв Олексій вказівний палець правої руки. Без розуму тут нічого не вдієш. Тут треба добре розрахувати, а потім діяти. От, наприклад, блоковим платять три пачки сигарет на тиждень, а спитай, за що? За те, що вони з бабами сваряться за нечесних дітей, чи тільки за те, що вони ніби-то начальники? Я слюсар-водопровідник ще з Дніпрельстану. Я знаю свої обов'язки і свою працю, а мені тільки дві пачки сигарет на тиждень. Дадуть мені чотири пачки, а двом моїм помічникам по три, за тиждень-два вичистимо водопровід і будемо утримувати чисто — як звук дзвону! Бажають палити сигарети і безконтрольно торгувати ними з німцями, то нехай бігають у потребі в хвоїну. — Пояснив мені Олексій Запорожець. (Запорожець — це моя вигадка. Яке було справжнє прізвище Олексія, не пригадую.)

Олексій, любив оповідати про будні будови Дніпрельстану, свою працю й життя під час будови цієї першої, великої, водяної електрівні на Дніпрі. Про Дніпрельстан він говорив ніби про свою власність і шанував того, хто терпеливо слухав його розповідь. У мене не бракувало часу при перші зустрічі з Олексієм, не було куди поспішати й тепер, але в Олексія молода дружина і один "козак" у колисці, а другий у дружини під серцем ногами дригає. Час уже й дружину навідати і полуденок спожити. Олексій дали говорити про те саме, хоч відступає зі "своєї" мастерні під сходами четвертого блоку.

— То як же буде, пане Олексію, з дротиною, щоб прочистити каналізацію? — Питаюся його на відході.

— Та воно, бач, твоє й не діло вмішуватися, куди тебе не просять, але там дротина не допоможе. Дротиною я вже пробував — не бере жаба цицьки, — пожартував він.

— То може гумовою шлангою, облегшу працю молодиці?

— Не думаю, що ти шлангою щось допоможеш тій молодиці, але чоловікові без жінки не обйтися. Так і Бог велів... — Бурчав не задоволено Олексій, витягуючи гумову шлангу з-під купи брухту. — Походи вже біля неї, може й тобі коли перепаде. — Віддаючи мені звиту в кільце шлангу, додав Олексій та, навісивши замок на двері своєї майстерні, поспішив сходами на поверх четвертого блоку.

Молодиці було не до полуденка, бо Олексій говорив правду про блокових. За три пачки сигарет на тиждень вони нічого не мали до роботи, як тільки сваритися з жінками. Блоковий п'ятого блоку зі своїм помічником-пахолком тільки що відійшли від неї, коли я йшов коридором у напрямку убиральні.

Роззувши черевики та підкачавши холоші штанів, я розвідав, де в убиральні заглиблення в підлозі, розгорнув шлангу, а потім покликав молодицю на допомогу. Пояснив я молодиці, що хочу зробити зі шлангою та як має мені допомогти. Вона не стала заперечувати чи сумніватися в моєму задумі і справно занурювала кінець шланги в заглибину з водою на підлозі, згідно з моїм наказом. Наповнивши шлангу водою, залишив молодицю, з затканим пальцем в кінець шланги в убиральні, а сам із другим кінцем вийшов на балкон і наказав молодиці занурити кінець у воду, і відіткнути. Наша спроба стікання води шлангою з убиральні, за рахунок атмосферного тиску, увінчалась успіхом — і вода потекла через високий поріг шлангою на подвір'я.

Молодиця, спершу не вірячи своїм очам, пішла сходами ва подвір'я, подивилася на потік води з кінця шланги. Потім повернулася в убиральню й переконалася, що кінець шланги лежить в заглибині підлоги, там де вона поклала на мій наказ, перелякано глянула на мене й побігла вздовж коридора ніби звірина, зачувши небезпеку. Я придавив приготованим каменем занурений кінець шланги в заглибину, щоб хтось ненароком чи з цікавості його не підняв з води, забрав свої черевики та й пішов у кімнату збирати посуд для отримання полуденка для себе та Йосипа на кухні.

Повитиравши ноги, я взувся й зібрав відповідну посуду. Минуло не більш як п'ять-шість хвилин, але за цей час на коридорі біля вбиральні та на подвір'ї біля кінця шланги зібралось десятків два цікавих жінок і чоловіків, яким наполегливо пояснювала вбиральниця:

— Я його знать не знаю, і відати не відаю. От приніс цю трубу. Сказав, щоб я вstromила у воду, і от самі бачите...

Після вечері прийшов до кімнати старший, щуплявий чоловік із широкою лисиною через всю голову, і голосно запитав.

— Котрий з вас новітній Архимед?

Я, лежачи на ліжку читав газету, що дістав у дяка Ганущака. На лутці вікна грало радіо. Хто зайшов у кімнату та що йому потрібне, я виразно недочув і не зрозумів, що він питає про "новітнього Архимеда", а не про якусь реальну особу. Окрім Йосипа, мої співмешканці про Архимеда напевно й не чули, а тому ніхто йому й не відповів.

— Та котрий же з вас водопроводом цілий табір здивував?

— Ще голосніше звернувся лисий чоловік до присутніх у кімнаті. Тепер співмешканці зрозуміли, кого старому чоловікові треба і з усіх кінців кімнати почали вигукувати:

— То наш старий! То старий таку штуку втяв! Ей, старий! Зосин вуйко прийшов тобі подякувати!

Піднявшись з ліжка, я й справді сподівався від старшого лисого чоловіка, батька, дядька чи якогось близчого родича молодиці, подяки за допомогу їй упоратися біля води з убиральні, але чоловік, подаючи мені руку на привітання, замість "дякую" і так далі, висловив здивування.

— То ви вчитель фізики? А я вас бачив у Майнлойсі і не підозрівав. Я Олександер Рішай, "по необнятой родине" викладав математику та алгебру в неповно-середніх школах, а тут споживач заокеанської милостини. З панною Славою намагаємося зорганізувати науку для дорослих таборян, то й вас до спілки запрошуємо.

Рішай, родом із Полтавщини, з так званих "бувших", тобто тих, що за царського режиму московської імперії набули освіту, а тому йому й довелось скитатися "по необнятой родине", щоб тільки не потрапити в Єжовську чи якусь там м'ясорубку, або в "отдалённые места". Під час війни заманулося Рішаєві повернутися на Полтавщину, щоб пожити, полюбуватися більчкою Батьківщиною,

але німці та їхні спільноти, московські провокатори, про таких людей, як Рішай мали свою думку і йому довелося знову мандрувати на чужину. У таборі він східняк зі Львова, але що робити? Така вже нещаслива доля нашої Батьківщини-України, а ми її обездолені сини. Рішаєві небезпечно "виставляти" свій учительський хист, але "звикне собака бігати за возом, то й біжить за саньми." Одне те, що в Рішая болить серце за зіпсувте життя багатьох молодих людей війною, яка лишила їх елементарного знання, а друге те, він за роки безнадійного й мандрівничого життя призвичаївся палити тютюн. Дві чи три пачки сигарет на тиждень, за вчителювання, для Рішая, велике задоволення.

З моєю освітою до вчителювання ще треба багато "поїсти каші", але в учні до Рішая, щоб поновити пам'ять, я радо згодився. Від Йосипа Рішай не вимагав диплома, і він за три роки навчання в Чернігівському робітфаху (робітничий фаховий технікум) та за чотири роки навчання в Харківському ВУЗі (вищий учебний заклад) мусив би набути освіти для вчителя фізики, геометрії чи тільки звичайного загальноосвітнього вчителя чотирірічки. Але Йосип, із-за чиєїсь спини, хоч і неосвіченої, вміє нарікати та ображатися, а самому "підставити спину" для загально-людського добра, відмовився. Оплата сигаретами йому також була не цікава, бо дурнуватий хуторянський Грицько тютюну не палить і не скупиться дарованим приділом сигарет, заокеанською "тіткою" УНРА, чи теперішнім "дядьком" IPO. Та й у доміно, ковбасникові родичі не шкодують сигарети програвати.

Наступного дня вранці я зі своїми співмешканцями по кімнаті на коридорі, між четвертим та третім блоками, сидячи на лаві, підклавши кусень картону на коліна склав іспит перед Рішаєм і був зарахований на учня гімназії, а двома днями пізніше вранці прийшов до мене в кімнату Олексій, зі скаргою на таборове начальство та з проханням до мене.

— Земляче, біда! Хоч ріж та сире їж, вогню не можу викресати. Малащук чи Маланчук (я напевно не можу сказати, бо мене тоді не цікавило його правдиве прізвище та його роля в управі табору) погрожує донести УНРА, чи IPO, чи якась там тепер личина над нами опікується, що я радянський громадянин, а тобі відомо, що це означає. Та й таборян шкода, вже майже два тижні в ліс бігають. Мені буде три пачки сигарет на тиждень, а вам з

Василем Дрьомовим — по дві. Зі мною, земляче, не перевтомишся, а до того ти в таборового жіноцтва тепер авторитет г...чисної справи, тому не заперечуй і збирайся, підемо рятувати “ресурсліку” в раковині, як колись казав Хвильовий. Ти чув про такого? — Запитав мене Олексій, і не чекаючи на мою відповідь, продовжував переконувати мене згодитися на його помічника. Тобі треба багато ще вчитися в Олексія, що власноручно будував Дніпрельстан. Не дай землякам осоромитися, не дай розчаруватися гарним молодицям-таборянкам, що закохані в тебе.

На авторитеті між таборовими молодицями, чи їхньому розчаруванні, мені менше всього залежало. Поповнити чи поновити мою освіту в Рішая з малописьменними моїми співмешканцями давало мало надії. Відмовляти співпраці добрим землякам-запоріжцям Олексієві та Василеві було не зручно, і так я згодився стати “шанованим” помічником Олексія асенізатора, чи по хуторянському “г...чиста” на всю “ресурсліку” в Штадтштайнахові.

НЕПОРОЗУМІННЯ

За два перші дні моєї праці тaborовим помічником асенізатора ми прочистили і промили стічні труби та раковини, в умивальнях та в убиральнях усіх чотирьох блоків, спочили "по трудах праведних" у невеликому закапелкові під сходами четвертого блоку, де Олексій мав свою слюсарську майстерню. Олексій тепер паяв мідні трубки та латав казанки для тaborових умільців варення самогону, оповідав бувальщину й небилиці з його життя і праці ва Дніпрельстані, а ми з Василем придивлялись до його майстерності та прислухались до його оповідань.

Через два-три дні почали турбувати нас блокові скаргами за несправну санітарну стічну систему. В одному блоці в раковині вода затримується, в іншому стічна труба в умивальніку заткалася. Переважно ми прочищали "змійкою" (на кінці закрученою дротиною з пружкої та міцної криці) стічні труби санітарної каналізації та промивали їх водою. Це нагромаджувало води й нечисті на підлозі першого поверху першого блоку. Тижнів за два нашої праці асенізаторами тaborова санітарна система знову занечистилася, заткалася, і Олексій був змушений відклести працю над ремонтом та конструкцією приладів самогоноваріння й подумати над проблемою санітарної каналізації. На Дніпрельстані такої йому приключочки не було, щоб новозакладена санітарна каналізація так скоро відмовилася від виконання свого призначення. В Майнлойсі він таких клопотів не мав. Хтось укинув щось невідповідне в раковину чи стічну трубу. Раковину промивали водою з гумової шлавги, а стічну трубу вичищали довгою палицею, або "змійкою", тиждень чи два не було жодної приключочки. В Штадтштайнахові щось було не до зрозуміння. В раковині та в стічні труби тaborяні, а особливо тaborянки, викидають об'їдені кістки, брудні пеляшки, санітарні пов'язки і взагалі сміття. Це зрозуміло й цьому можливо зарадити, але чому центральна каналізація, з надто похилим збігом води, не спроможна вміщувати води з блоків і заливає перший поверх першого блоку — дивно і навіть Олексієві не зрозуміло.

Стічні труби з блоків виходять на дорогу і сполучаються з центральною каналізацією цементовими трубами-колодязями чи, як Олексій зве їх, шахтами, в які можна вільно залізти людині та зробити на дні оглядини поєднання і прочистити його в потребі. Між блоками та збірником над потоком, колодязі побудовано на відстані

50 метрів один від одного.

Цього разу каналізацію очищати ми вирішили від збірника, і між колодязями першого блоку натрапили на якусь незрозумілу перешкоду приблизно по середині санітарної труби. Що там могло бути, вбита і вкинута в каналізацію людина, тварина, закладена бомба, розбита труба з обвалом землі чи щось подібне, — ми не тільки не могли догадатися, але й побоялися самотужки всувати. Про це ми повідомили керівництво табору, а воно керівників IPO та бургомайстра Штадтштайнаху. Наступного дня приїхала керівничка IPO в Кульмбахській округі, старша англійка, висока й худа у військовому однострої з офіцером армії США. Прийшли штадтштайнаховські німці зі своїм бургомайстером та майстрами каналізації. Морочилися цілий день майстри каналізації з Штадтштайнаху, порвали свою і тaborову "змійки", але витягнути затичку з каналізаційної труби, чи хоч догадатися, що там фактично застрягло, не змогли.

Наступного дня німці привели з собою старого згорбленого німця. Він позаглядав в обидва колодязі затканої труби, щось гиркнув німцям, і ті з Штадтштайнаху притягнули довгу, міцну дротину, пропхали її по течії води в трубі, прив'язали до заднього кінця дротини, короткий ланцюг з трійчатим якорем-кішкою, а до переднього — міцного мотузка, і покликали нас та декілька тaborян, що з цікавості товпилися юрмою навколо, на підмогу. Але витягнути затичку з труби, як то кажуть, за водою, не треба було багато зусилля. Жмуток колючого дроту намотаного навколо залізного кусня шини, зігнутого на зразок латинської літери V (Вікторії, або перемоги) та навішаними на нього старими лахами й мішками, витягнувся якорем трійчаком у колодязь, а потім на поверхню, всім на здивування. Хто б міг придумати і зробити таку пакість тaborянам? Відбилося гомоном у юрбі цікавих тaborян.

— У нас до такої глупоти й на Дніпрельстані ніхто б не додумався! — Запевнив поважно Олексій.

Зробити такого гоца, як кажуть галичани, себто дурний жарт, як кажуть наддніпрянці, могли тільки поляки. Поляки мешкали в блоках рік до закінчення війни, до переселення українців у них. Поляки, на своїх колишніх співгромадян довоєнної Польщі, і мешканців "кресув всходніх", мають погану "крев" і самі фактично не знають, за що. "Хруні, схизматики, бидло..." чи, як там ще називають вони своїх колишніх співгромадян неполяків, які ніби то

занапостили їм Польщу, спершу напустивши на них німців та москалів, а тепер і зовсім віддали "Ойцизну" москалеві.

За доказами про дурний польський жарт не треба було далеко ходити. На подвір'ї першого блоку лежали звої колючого дроту, приготованого німецькими будівельниками дослідного центру для його огорожі, а зігнуту шину латинською літерою V вони відірвали від одного устаткування, що було нагромаджене в першому блоці.

Проблема заткання каналізації була усунена. Наша, Олексієва чи, вірніше сказавши, таборова "змійка" була скована ковалями в Штадтштайнаху. Олексій, раз і назавжди, вирішив "генерально" прочистити сполучення каналізації та санітарно-стічні влаштування по блоках і навчити таборян відповідно користуватися ними. До нашого попереднього знаряддя праці "змійки", шланги, кусня дроту та гака Олексій наказав нам з Василем постаратися знайти чотири кусні бляхи та більшу бляшанку з-під заокеанського повидла, або горіхового масла, з приправленим до неї дротом-дужкою та коротким мотузком. Операція була розрахована на два дні і почалася одного погожого і теплого осіннього дня від убиралень та умивалень першого блоку. Вичистивши та вимивши все що було застрягло в раковинах та трубах, Олексій повів нас до колодязя і розподілив працю. Він буде на дні колодязя вибирати гаком усе те, що застрягло в раковинах та в трубах, у бляшанку. Василь витягне бляшанку на поверхню і висипле все з нею на поріг, а я водою зі шланги добре все те помию. Вилізши з колодязя він усе те огляне, поскладає гаком на бляху, а ми з Василем занесемо бляху з "майном" до дверей помешкання блокового і попрохаємо його, щоб він те "майно" повернув власникам. Поводиться з "майном", за наказом Олексія, ми мали дуже обережно, а з блоковим дуже чемно, не забуваючи, що він пан блоковий і гайдук над підлеглими йому мешканцями блоку, не менш авторитетний за тих гайдуків, що наглядали над панськими кріпаками.

Викликавши блокового на коридор, за розпорядженням Олексія, ми ввічливо вибачилися перед ним і доручили "майно" з поясненням.

— Оці, пане блоковий, речі належать вашим підлеглим у цьому блоці. Будьте такі ласкаві, потурбуйтесь, щоб вони не втратились і не погубились, а дісталися їхнім справжнім і законним власникам. Також потрудітесь попередити своїх підлеглих, що

відтепер усе те, що буде згублене чи втрачене, чи навмисно "залишене", в умивальнях та вбиральнях, буде в цілості повернуте власникам.

Першого дня ми з Василем таки "прохали" блокових другого і третього блоку та попереджали про "втрачеве майно" підлеглих мешканців. Другого дня блокові четвертого та п'ятого блоків приходили до нас із проханням не заносити "майна" — до них у блоки, та з запевненням, що кожна і кожний мешканець блоку вже попереджений, а вбиральниці будуть за небалими мешканцями мати пильний нагляд.

Мешканці табору скоро й самі переконалися, що санітарно чисті та вигідні вбиральні і умивальні призначенні не на смітники, і нам не заваджали слухати Олексієві оповідання про Дніпрельстан. Допомагати йому біля ремонту та "виробництва" нових самогонних приладів, "замочувати" їх досить доброю самогонкою, або просто походивши по коридорах блоків, щоб ніби знали, ті кому треба знати, що ми працюємо, залишали Олексія в "майстерні", а самі йшли в гори, до струмка чи куди нам забажається.

Від часу "закладення водопроводу Зосці" (таке було ім'я вбиральниці п'ятого блоку) гарним молодицям табору та їхнім недовірливим чоловікам я був "той, що зробив водопровід Зосці", і за мною обидві сторони подруж жеколи підглядали "ненароком", а чоловік Зоськи таки стовбичив на коридорі п'ятого блоку, доки Зоська поралася в убиральні, в умивальні чи взагалі вешталася на другому поверсі п'ятого блоку.

Дяк Ганущак мав дружину правдоподібно також не дуже вірну, а до того вона була "нажита в поході", як у радянських умовах називають ті подружжя, що виникають при обставинах у потребі, а не з любови та закладення і виховання родини. Чоловік чи жінка через обставини залишали працю на одному підприємстві в одному кінці "необнятної родини", і влаштувались десь в другому підприємстві і в другому кінці "родини". Тут розривалося подружжя, а там закладалось нове. І так комсомолія в "Марші молоді" співала "Хто в поході без жінки крокує, той ніколи й ніде не пропаде!" (цей "Марш" ще співали й так: "хто в кишенні з півлітрою крокує, той...", але як цей рядок маршу офіційно звучав, я вже не пригадую.)

Дяк на мене та взагалі на всіх співмешканців дивився "косим оком", не тільки через можливі подружні непорозуміння, але й через

те, що нас “наніс чорт” у табір, і тепер Богослужби він має відправляти з отцем духовним, якщо не на подвір’ї, то аж у швабів (німців) у Штадтштайнахові. Дяк був свідомим українцем, активним націоналістом, культурною людиною, бо продавав газети, розповсюджував листівки, збирав гроші на УПА (Українську Повстанську Армію), але надто близько підходить до дверей його помешкання будь-кому з моїх співмешканців, або зачіпати його дружину на розмову, було табу. (Так називають заборону в полінезійців, мешканців Тихоокеанських островів). Ганущак не тільки може поскаржитися Маланчука, щоб той постарався тій чи іншій особі не видати приділу цигарок чи чогось іншого за непослух, але й зі своїми політичними спільниками та однодумцями, Бігуном і Поцілуйком та іншими тaborовими активістами, “підфарбувати” непокірному тaborянинові носа.

Тaborовий отець духовний (як його було прізвище, я ніколи не чув) старший, сивоволосий з надто горбатим носом і вже трохи згорблений чоловік ще з молодою і не сивою єгомостю-попадею, мешкали тільки через коридор від колись призначеною кімнатою на каплицю, а тепер окупованою самітниками. Але якось так ухитрялися, щоб не бути з нами в добросусідських взаєминах аж десь до новорічного чи передріздвяного часу.

Уночі баварські гори притрусили перший пухнатий сніг. Ранок був погідний, але морозяний. Коли відбувалися Богослужби на подвір’ях котрогось із блоків, я завжди ходив молитися з тaborянами. Під час негоди, та й взагалі з наближенням зими, Богослужби перенесли в одну з штадтшайнівських кірх, або церков. Я тоді взагалі не був обізнаний з релігійними непорозуміннями серед християн і не перестав ходити на Богослужби, тому що то була католицька церква, а зовсім з іншої причини, через землячку Шурку, про що я розповім пізніше. Мої співмешканці кімнати не ходили в Штадтштайнах на Богослужби зовсім з іншої причини. Вони, попросту сказавши, були голодранці, не мали не тільки відповідної одягу для святкового обходу, але й взагалі не мали в що вдягнутися під час негоди й холоду. От цієї погідної засніженої неділі я виглядав у вікно, коли з'явиться Шурка у вікні четвертого блоку і зробить умовний знак про час нашого спільногого проходу в гори, а співмешканці після сніданку затіяли грati в “тисячі” (гра в карти, що подібна до “козла”), шашки чи тільки “вбивати час” гоцами, побрехеньками. Надворі холодно, а в таборі безділля. Ралтом біля

дверей нашої кімнати зчинився рух, тупотня і розпачливі вигуки. Виявилося, що в нашого сусіда, в помешканні отця духовного виникла пожежа, а замок на дверях — певний доказ його неприсутності в помешканні. Сусіди, сусідки по блоці кричать на гвалт. Таборові поліцаї бігають по коридорах та на подвір'ї, розшукають когось із таборових керівників, за розпорядженням, як поступити з пожежею в поповому помешканні. Я вже був добре обізнаний, де і що лежить у якому блоці і як до чого зайти чи дістатися. Перший поверх п'ятого блоку містив таборову кухню та котел таборового огрівання і там були відповідні зняряддя, що могли мені послужити для відірвання замка на дверях отця духовного. Я так і поступив, приніс дебелого залізного прута з котельні, і замка на дверях — ніби й не було! Диму в поповій кімнаті чи, вірніше сказавши, двох чималих кімнатах було досить густо, але самої пожежі вже не було. Курка, залишена попадею варитись на електричній плитці, згоріла, як також згорів і електро-елемент пічки, а більше жодної шкоди в помешканні не вчинено.

Хто провітрював попове мешкання та хто його вартував до повернення отця духовного з його єгомостю з Богослужби в Штадтштайнахові, мені було байдуже. Але ввечері до нашої кімнати несподівано прийшов наш сусід, отець духовний, та, привітавшись "Слава Ісусу Христові", якось підлесливо почав говорити.

— Ви хлопці дуже гарні, молоді й чені. У вас і в кімнаті привітно та ясно, а в нас із єгомостю темно та смутно. На електрику надіялись, свічкою не запаслись, а тепер така біда, така біда, що аж плакати єгомість хоче.

Я з попами в своєму житті ніякого діла не мав і не знав, як із ними поводитися, лежав собі на ліжку й читав тількищо куплену в дяка газету, а хлопці, співмешканці кімнати, хоча й молоді галичани, але "вчені" на такий випадок. Полищали карти чи те, чим вони займалися перед приходом попа до кімнати, і вишикувались перед ним, ніби на перегляд.

— Отче духовний, ми не знаємо, що з вашим освітленням сталося.

— Отче духовний, у нас також нема свічок.

— Отче духовний, зверніться до блокового, він має жарівки (електричні лампочки), він допоможе вам.

Піп сам посылав дяка вже до блокового і, мабуть, до самого керівника табору Солтиса, і того німця, що мешкає в першому блоці

і наглядає за опаленням та освітленням, але відповідь була одна: — Почекайте, отче, до ранку. Покличемо майстра з Штадтштайнаху і він вам направить електрику.

Дяк та блоковий добре знали, що в нашій кімнаті електрика не гасне, відколи ми з Йосипом поселилися в кімнаті, але мабуть боялися моого "чару" — дяк для молодої дружини, а блоковий — свого помічника-пахолка і не посміли прийти до мене за порадою, а попові з попадею неприємно було сидіти в темряві довгий осінній вечір, а тому довелось особисто отцеві духовному принижуватись перед недорослими хлопчикаами та якимось "кацапчуком".

— Ні, чені та хороші мої діти, тільки ви можете допомогти нашому з єгомостю горю та немочі. — Вперто переконував моїх співмешканців кімнати піп. — Ви знаєте, як зарадити, щоб світло не гасло. Нам з єгомостю, тільки до ранку. Уранці, нехай уже тоді діється Божа воля, прийде майстер і полагодить.

"Маршал" Тимошенко, перший у "нашому" кутку здогадався, чого завіз у кімнату та що його відмовою чи обіцянками не збудешся, дістався до мене своєю довгою рукою через Йосипове ліжко і, стягнувши з ліжка, по маршальському наказав:

— Та встань же ти, скотино, піди й подивися, чи й друга курка не згоріла, а то попа й до півночі з кімнати не позбудешся.

Не заперечуючи "маршалові", я знайшов свою ліхтарку, електрод, шрубокрут і пласкогубці, і зголосив своє бажання допомогти панові отцеві духовному. (Електрод — це пристрій для виявлення електроструму в дротяних провідниках, подібний до автоматичного пера.)

— Отче, я можу подивитися, чого у вашому помешканні немає світла. — Сказав я попові, коли мої співмешканці розступились перед ним.

— Буду вдячний вам. Буду вдячний. — Сказав якось невиразно піп і, хвильку подумавши, додав: мені здавалося, що ви руський.

Руський я чи турецький, вияснювати не було потреби. У темінь кімнати мене пропустив піп першим, тримаючи відчинені двері простягнутою рукою, ніби слуга перед паном. На світло ліхтарки спершу попався мені невеликий столик, на якому варилася курка на електропічці. Столик був уже засланий газетою і на ньому стояла нова електропічка з великим чайником для нагрівання води. Пічка прилучена до гнізда освітлення через так званий "жулик" —

прилад, що має гніздо для лямпочки й відповідні дірки для прилучення електричних приладів, радіо, пічки, праски і тому подібне, та вкручується в гніздо призначене для освітлення. Я перевірив "жулика", гніздо і дротяну проводку до стелі, але, не виявивши слідів перепалення або відлучення чи переломлення, пішов перевірити в кінці коридора коробку з безпечниками, і зразу здогадався, що в поповому помешканні перегоріли дроти електропровідки, бо один із безпечників був затиснутий дерев'яним клиночком і при перевантаженні не міг автоматично перервати струму. Витягнув я кілочка — і забезпечник відразу відскочив і світло погасло у всіх кімнатах на другому поверсі п'ятого блоку, окрім нашої. Мешканці блоку заворушились, розкричались, але були змушені повідлучати свої прилади для варення їжі, самогонку чи що там вони варили чи смажили. Безпечник, охолонувши, був знову прилучений, світло засвітилося на коридорі та по кімнатах, але не в повній.

На моє прохання, хлопці винесли в коридор наш стіл і стілець. У першому гнізді я виявив перепалення дроту. Вилучити забезпечник на час моєго прив'язання дроту на перепаленому місці та знову нарахати мешканців на біганину й перегуки з лайкою не було потреби, коли в розподільникові було кілька кінців невживаних ліній. Відрізавши пласкогубцями другий кінець дроту, я приєднав його до вільної лінії. Хлопці влучили відповідний безпечник — і в поповому помешканні засвітилося світло.

Отримавши подяку від самої пані єгомості, я був певний, що піп без потреби більше не буде турбувати моїх спіvmешканців кімнати своєю присутністю в ній, але помилився. Наступного вечора шановний духовний отець знову прийшов з подякою до мене від його єгомості, бо вона тепер варить, смажить і не має клопоту з перервами електроstromu, як було перед тим.

— Ви, пане інженере, пробачте, що я вашого ім'я навіть не запитав учора. Почав вибачатися піп, прочинивши двері нашої кімнати та навіть забувши привітати мешканців християнським привітом "Слава Ісусові Христові". — Ви, пане інженере, довершили таке діло, що пані єгомість не може з дива вийти. Електрика та сама, але більше не мигає і не гасне.

Сказавши панові отцеві своє ім'я та прізвище, я заперечив його припущення щодо моєго відношення інженерського звання та взагалі якоїсь фахової освіти, але пан отець духовний, як кажуть

галичани, не давався себе натягнути, і не признавав мого заперечення.

— Ви, пане інженере, дійсний інженер і порядна людина, яку тепер тяжко знайти після військового лихоліття. Ви благородна людина, от що я вам скажу.

— Hi, пане отче, почав я настирливіше заперечувати, уявивши собі, що окрім підозріння неписьменних, гарних таборових дядин-молодиць, як називає Олексій таборянок, якимись чарами над водою та клички “наш старий”, ще матиму “пан інженер асенізатор” чи по простішому, “г...чист”, почав попові показувати своє поєднання з лінією електропровідки в стіні. Вилучити безбечник та зв’язати два дроти докупи — не треба жодної інженерської освіти, ні великої хисту.

— Hi! — Заперечував піп, уже з образою в голосі. Ви, пане інженере, так не говоріть до отця духовного. Отець духовний не є від того, щоб йому неправду говорити. Електрика — то не така проста штука, як ви мені кажете. Те, що я знаю, не можна заперечувати.

Заперечувати попові в церкві чи те, що написане в Святому письмі, Псалтирі та Біблії, — великий гріх, і про це я знов від батька й матері від початків моєї свідомості. Про те, що один із хуторян Пирошини, Микола Ліференко-Горох, у воронізькій церкві св. Спаса, заперечив попові, коли той проклинув Мазепу, то аж у Сибіру “гріхи відмолявав”, знов від своїх ровесників під час першого моого побуту на Васильківщині.

Як і чому піп проклинув Мазепу, ніхто з нас не знов, але саму сцену Миколи з попом, всезнайки знали докладно.

— Піп, вийшовши з Царських воріт, підняв хрест обома руками в себе над головою і закричав на всю церкву: Анатема! Анатема! Анатема! Проклятому Мазепі!

Горох тоді ще був молодий, плечистий і сильний, підійшов до попа і ще сильніше закричав: — Ти сам патлач Анатема! Хрест, що в тебе в руках, то нам дарунок від гетьмана. Ми його цілуємо і ми молимося за нашого добродателя. Пху, на тебе! — Плюнув Микола на попа і пішов з церкви. Микола не поспів прийти додому на Пирошину, а по нього приїхав стражник. Закував Миколу в кайдани і без суду в Сибіряку. Після революції Микола повернувся з Сибіру, виснажений і худий. Похаркав, похаркав щось років з два на Пирошині, і відійшов до Мазепи.

Миколу Ліференка-Гороха я й сам бачив раз чи два, високого, худого та згорбленого, але чи Бог покарав його за спротив попові, як це запевняли батько з матір'ю, чи замучили попи з царем та стражниками, як твердили мої однолітки, я в той час не був певний.

Тепер, стоячи перед сивоволосим старшим чоловіком та отцем духовним, який запевняє, що я таки дійсно не тільки інженер, але й освічена людина взагалі, продовжувати заперечувати не став і взявся розповідати йому про мою шкільну науку та ті обставини, що примусили мене залишитися неосвіченим. Попові мое оповідання сподобалось. Здогадливі мої співмешканці запропонували йому стілець для сидження, і він годин дві просидів у кімнаті, зі мною розмовляючи.

У таборі час не обмежений на безділля, теревені, дискусії чи навіть скалозубство. Щоб позбутися невикористаного часу, таборяні збувають його безкінцевою грою в карти, беззмістовними розмовами, безнапрямним блуканнями від блоку до блоку, по горах і дорогах. Але якщо хтось примушує чи вимушує тебе збувати час без зацікавлення в бездіяльності, тоді хоч людина і має вистачальну кількість непотрібного часу, вона починає ставати не задоволеною. Так сталося і з нашими відносинами з попом. Спершу піп приходив до мене через день-два, а згодом почав відвідувати й два чи три рази на день. Щось десь почує чи вичитає щось у Біблії, так без попередження, і навіть без стуку в двері, приходить до кімнати і від порога начинає.

— Пане інженере, як то воно буде...? Пане інженере, а в Святому письмі так написано...

Несподівані попові відвідини мені мало заваджали, як і вислухування Олексія про Дніпрельстан чи "наглядання за горами" з Шуркою, але деколи ставили в дуже незручне становище. Піп твердить, що в Біблії написано так і це означає так, але як воно справді написано, що воно дійсно означає, я не міг повірити попові на слово і не міг навіть сам собі пояснити. До того, мої співмешканці кімнати взагалі не задоволені, що до мене впадився отець духовний на розмови, а вони годинами мусять сидіти тихо на ліжках, або ще тихше забиратися з кімнати, Йосип, Валет і "маршал" зовсім на мене гніваються.

— Бажаєш мати дружбу з попом, то скажи йому, нехай кличе тебе в своє помешкання. Він із попадею має дві просторі

кімнати, а нам у його присутності навіть до своїх ліжок ніяк приступити. Позбувшись відвідин попа у таборі було не до подумання. По довшому нашому знайомству піп таки згодився не кликати мене "паном інженером" чи навіть техніком, а тільки паном Сіриком. Позичити в когось із тaborян Біблію та хоч побіжно переглянути її не було можливості, бо окрім церковно-слов'янської Біблії, що піп використовував для Богослуження, іншої навіть дяк не мав. Сказавши правду, я й не зовсім такий альфабет, що не знаю змісту Біблії, Псалтиря чи Богослужби, але мое знання поверхове і переважно читане, бачене чи почуте ще в дитинстві. Коли і як я навчився читати Псалтиря старослов'янською мовою, навіть не пригадую. До пожежі нашого господарства, батько читав Псалтир кожної неділі та більшого свята перед сніданком, якщо був у дома і не їздив у Вороніж до церкви. Коли ж він був ранком у церкві, чи не було його вдома, то читав перед вечерею. Незабаром я став заступати батька на читанні Псалтиря. Мені запам'ятався тільки один випадок, як батько десь забарився перед сніданком, а мати задоволена новою хатою, покликала мене з запічка і наказала читати Псалтиря. Я, наслідуючи батька, голосно і в розтяжку читав: "Блажен муж, що не йде на раду лукавих...", а мати з радості зі солоними сльозами на обличчі цілуvala і приказувала.

— Мій синочку! Мій розумничку! Дай, Боже, тобі щастя і здоров'я!

Псалтир та ікону св. Параскевії-П'ятниці батько чи мати врятували під час пожежі, а решта ікон та книжок погоріли, тому я з Біблією познайомився вже будучи школярем третьої класи. Восени 1928-го року ми знову були вже в новій хаті і на своїй садибі над шляхом. Батько, приїхавши з базару в Кролевці, десь у передріздвяний час, привіз із собою чималу торбу передсвяткових покупок та об'ємисту Біблію в синіх полотняних палітурках зі срібною іконкою, завбільшки з людську долоню.

Витягуючи з торби покупки, захоплено показував матері, і за кожним з них приказував: Дивись, Петрівно! Дивись, Мотю! Натрапивши рукою на дні торби на Біблію та ікону, нагадав собі неприємний торг із кацапом за них, почав голосно сваритися та вимахувати своїм костуром.

— Обармот! (лайка сіверців, рівнозначна словам негідник, обманець, нечесний). Кацап'уга! Сучкин син-бандюга! Я б тобі морду поорав костуром! Я б тобі пальці поперебивав! Якби була

влада законна і закон справедливий! Босота ви кацапська! Десять карбованців "на проезд к родным на празник" йому знадобилося! Я б тебе показав, як на свято до родичів їздити, по чуже майно. Ти бандюга і міліціонери тепер бандити! В тюрягу вас та в Сибірягу, з вашими лаптями і з вашими нащадками!

Дав бандюзі червінця (десять карбованців) на проїзд та карбованця на чвертку горілки. На тебе! Випий на дорогу та їдь до чортової матері, щоб тут твого й смороду не було!

— Ти ж тільки подивися, Мотю. — Злагіднівши, почав показувати матері синю Біблію та срібну іконку. Це ж чиєсь святощі. Це ж чийогось роду дорогоцінності. Нехай мене Бог простить і помилує, що я чуже в своїх руках тримаю, перехристившись кілька разів до ікон на покуті, продовжував. Ти сама, Петрівно, зрозумій, що це за гріх цей качапчук вчинив. Напевно в когось заграбував. За червінця свою і чужу душі занапастив. Над святощами поглумився.

— А щоб тебе руки повсихали! А щоб тебе очі повилазили? Почав знову сварити уявного кацапчука батько, зауваживши повиривані листки в Біблії. Святе письмо знівечив! Святі слова з листками повиридав, щоб на тебе нечистий у пеклі волосся на голові одно по одному повисмикував!

Перегортаючи Біблію, листок за листком, шукав якоєсь помітки чи напису, щоб розпізнати кому чи хоч із якої місцевості Біблія та іконка належали перед тим, як попали до рук кацапчука. Натрапивши на залишок якоєсь помітки олівцем на перерваному листкові, він почав твердити, що це на цьому листкові був напис, кому ця біблія належала або якась важлива помітка, по якій можна було здогадатися, щодо власника Біблії та іконки, і ще раз заходився погружувати кацапчукові, аж матері стало шкода батька.

— Ти вже, Трохиме, заспокійся. Почала вона своєю жіночою ласкою та вірою в Бога і справедливість, заспокоювати батька. Ми люди грішні. Ми люди немочні. За гріхи наші Господь і зіслав на нас покуту — владу Антихриста. На негідників є гнів Господній. А ми що? Нам, Трохиме, треба молитви та покори. Помолимось, Трохиме, за душі праведників, запропонувала мати батькові, а він, не сперечуючися, став із нею рядом перед іконами на покуті, перехристився, і спокійно та розтяжисто, ніби дяк у церкви, почав співати молитву:

— Да воскресне Бог, і розточаться врази Єго! Да розбіжаться всі ненавидяще Єго...

Помолившись, батько з матір'ю, поклали Біблію в синіх палітурках та срібну іконку рядом із Псалтирем на косинцеві під іконами в покуті та побожилися перед іконами зберігати людські святощі — до повернення їх законним власникам, або принаймі наслідникам.

Надходили непевні, жорстокі часи. Срібну іконку, батько доручив матері зберігати в могилі, Псалтир зі срібними візерунками та срібними наконечниками на товстих шкіряних палітурках, котрийсь з воронізьких комнезамів знайшов у половині на горищі хати під час розкуркулення і правдоподібно привласнив. Біблію в синіх палітурках мені не довелось докладно прочитати й над нею подумати, але на весні 1930-го року, по велінню батька, я дещо підготувавшись, у церкві села Грузька на Всеношній читав діяння святих апостолів, щось більше години.

Після смерті батька, Біблію в синіх палітурках та ікону св. Параскевії-П'ятниці зберіг по стежках сирітства й поневірення, і залишив на збереження золотоволосій Петрівні.

У Берліні мене звела доля з дуже "правовірним", але не дуже розважливим, баптистом Зінченком, що любив повчати інших біблійної правди, а сам не здав її і не дотримувався. Я намагався через нього роздобути Біблію українською або російською мовою, але Зінченкові були миліші ковбаси з ковбасні, де працювали його "сестри", ніж слово Боже, що й запровадило його на шість тижнів у концтабір. Відбувши покарання, Зінченко вже більше не цікавився ні ковбасами, ні словом Божим, а мені виникнула нагода залишити Берлін.

Під час інтенсивних відвідин таборового духовного отця, його дядькі продав мені газету, що її видавали послідовники Бандери в Мюнхені. Вона мала дуже патріотичну назву "Українська трибуна". У тій газеті було оголошення християнської секти "Свідків Єгови", із запевненням безплатної висилки Біблії бажаючим, будь-якою мовою. Я, не гаючи часу, написав листа до "Свідків Єгови" в Штуттгарт, і за дуже короткий час отримав звичайну, в чорних палітурках, українською мовою Біблію. Видало її Американське Біблійне Товариство в Нью-Йорку, переклали П. Куліш, Левицький та Пулюй. Підозрівати "Свідків Єгови" у якомусь шарлатанстві, чи Біблію в якомусь там збоченні, у мене й думки не було. Засвітив

світло біля ліжка, вигідно влігся на ліжку та, захопившись біблійним змістом, не зауважив, як до мене наблизився піп зі своїм завченим реченням.

— У Святуому письмі написано..., — і на півреченні зупинився.
— А що це ви читаєте? — Здивувався він.

— Святе Письмо. — Підхопивши з ліжка і поклавши Біблію на столику між моїм і Йосиповим ліжком.

— О! — Вигукнув отець духовний, якось дивно і підняв праву руку на рівні своєї голови, помахуючи вказівним пальцем, так як це роблять батьки, коли сварять неслух'яних дітей. — Я так і знов, що ви ознайомлені зі Святым письмом, але отця духовного в блуд заводили.

Я почав був пояснювати попові, коли та як доводилось читати Святе письмо, але він, не звертаючи уваги на мої пояснення, взяв зі столика Біблію без мого дозволу і почав її переглядати.

— Гарна, гарна книжка, — обізвався він, упевнившись, що це дійсно Біблія, а не якась фальшивка. — Це Свята книга, одна з найкраших. — Підняв він знову руку з випрямленим вказівним пальцем і, помахуючи ним на підтвердження своєї правоти. — Цю Святу книгу, переклали найкращі наші уми: Куліш, Левицький і доктор Пулюй. Доктор Пулюй мені навіть далеким родичем доводився, — похвалився отець духовний, а мені ніби язик із приколка (кілка, до якого припинають лошат на припоні) зірвався.

— Панько Куліш — мій земляк. У школі його імені мені вже не довелось навчатися, але в хаті, де він народився, або принаймі мешкав в дитинстві, доводилось ночувати,

— Так, так, пане. Отця духовного в блуд заводили, а це гріх. Не перестаючи оглядати Біблію, — говорив піп. — Я був певний, що ви не такий простий чоловік, як удаєте, а вчений. От і святе письмо мали ще з дому, а мені не призначалися.

— Та що ви, отче!? Святе письмо я поштою отримав кілька днів тому...

— Звідкіль? — Здивувався він.

— Зі Штуттгарту... — Сказав я і на півреченні зупинився, не розуміючи, що сталося з таким спокійним і ласкавим отцем духовним. Моя Біблія полетіла під "маршалове" ліжко, а попа ніби вихором підхопило й винесло з кімнати, хриснувши дверима.

Мої співмешканці кімнати посхоплювалися з ліжок перестрашені, одні вимагали вияснення, ставляючи незрозуміле мені

запитання.

— Що це ти, "старий", з нашим отцем духовним нечесно повівся! Якого ти негідного "гоца вstrupgnув"? — Інші навіть погрожували.

— Це тобі не в москалів, з попами жарти заводити! Отець духовний — це тобі не московський піп!

Яка лиха личина винесла попа з кімнати, ніби чорт відьму на помелі, я сам не міг зрозуміти, не то що пояснити своїм співмешканцям.

Газети "Час" із Фюрту та "Українські вісті" з Нового Ульму, згідно з поясненням дяка Ганущака, — більшовицька пропаганда і в "чисто українському" таборі не бажані, я й перестав їх виписувати переселившись в Штадтштайнах. "Українську трибуну" з Мюнхену сам пан дяк розповсюджує між тaborянами. "Українська трибуна" газета "чисто українська", правовірно-християнська та ідейно революційна. В "Українській трибуні", я зустрів оголошення "Свідків" самого Бога Єгови, про можливості набути Біблію.

За твердженням самого отця духовного, моя Біблія — найкраще Святе письмо, яке переклали найкращі уми українців. Але що піп має проти німецького міста Штуттгарту чи християнської секти "Свідків Єгови", мені було зовсім не відомо й не зрозуміло. Зрозуміло було тільки одне: мої співмешканці кімнати зі свого ужитку викинули слово "наш" перед "старий", а між тaborянами, особливо між гарними молодицями, поширилися "переконання", що я не тільки чарівник, але таки москаль-безвірник.

Звичайно, з таким "грішником" отець духовний перервав стосунки.

НЕСПОКІЙ

На початку листопада 1946-го року відбувся в Кульмбасі суд над убивником естонської родини Миколою (шкода, що я не запам'ятав його прізвища та вигляду з обличчя), його двома спільниками грузинами та Ніною. Миколі та грузинам суд визначив десятирічне ув'язнення кожному, а Ніні — один рік. Миколу та грузинів радянська репатріаційна місія взяла під свою опіку і забрала на свою окупаційну зону Німеччини, правдоподібно перешколити, а потім заслати їх назад на окупаційну зону США, чи Об'єднаного Королівства, як тепер стала називатися англійська держава, рівняючись на своїх воєнних союзників. Ніна не забажала опіки радянської репатріаційної місії і свою кару буде відбувати у в'язниці міста Мюнхену. Лагідний вирок суду над убивниками досить шанованої і державно важливої людини для естонців, а особливо передача Миколи та грузинів москалям, мене дещо занепокоїли.

Штадтштайнах — навпростець через пасмо гір до межі радянської зони, не більш як двадцять кілометрів. У день чи вночі появиться в таборі Микола чи хтось із його спільників, під іменем якогось Ваньки чи Петьки, і назве мене земляком або знайомим. Спробуй тоді заперечити перед дяками, попами та гарними тaborянами, що я — не я і хата не моя. До того, з дня на день, у таборі очікують перевірки чи так званого сита-скринінгу чинниками IPO.

Спільником Гітлера, гестапівцем, есесманом чи будь-яким фашистом мене не визнають, бо я маю офіційні документи за весь військовий період, але радянським громадянином, безбожником, прикордонним контрабандитом, чи взагалі не бажаною особою в "українській республіці" та на окупаційній зоні США, і тоді навіть німці відмовляться мене приписати.

Казанівського з родиною, в Новому Ульмі, позбавили права перебувати в таборах IPO. У листі він розплачено прохас мене, Йосипа та Петра прибути негайно в Новий Ульм і в німецького нотаря посвідчити своїми документами та особами про його перебування в таборі для невільничих робітників "OST" у Берліні на Шонавайде. Мені одному їхати в Новий Ульм — Казанівському з одинокого свідка буде мала запорука. Йосип із Петром їздили на відвідини до Казанівського і заїхали у в'язницю в Нюрнберзі, тепер про поїздку і слухати не хочуть. Їхнє рішення вплинуло й на мене.

Додалося ще й рішення нашого співучасника "wojska polskiego", співмешканця гуртожитку депо НОМ. 7, армії США, мадяра Янека.

Янек, син якогось визначнішого мадяра, що співпрацював зі шпигунами та розвідниками противімецьких союзників; німці, розкривши, розстріляли його. Коли та як саме Янек опинився в рядах армії США і пристав до військової розвідки, що англійською мовою звучить СІ АЙ ЕЙ (CIA, Центральна розвідча агенція), мені не відомо, але після арешту Ніни та нашого звільнення з праці в депо було зрозуміло, що перед тим як наймати поляків та нас до праці в депо, ця Центральна розвідча агенція призначила Янека шпигувати між нами. Янек чесно і справно виконував між нами роль шпигуна, майже до останнього дня нашого перебування робітниками в депо. Після закінчення нашої праці, Янек офіційно приписався на німецьке утримання, а неофіційно висліджував спекулянтів, злодіїв чи кого там йому доручали його зверхи в Кульмбасі. Використовуючи наші товариські взаємини під час праці в депо, Янек прийшов у Штадтштайнах до мене, у досить підтоптаних черевиках та поношеному вбранні, але з чималою пакою німецьких марок у кишениях, і запропонував бути його спільником у торгівлі американськими цигарками в таборі Штадтштайнаху. Я мав би скуповувати цигарки окремими пачками чи цілими картонами в мешканців табору, за будь-яку ціну, а він мені буде виплачувати по сто німецьких марок за кожну пачку. Якщо б це було пів року тому чи більше, я б радо згодився допомогти Янекові заробити на торгівлі цигарками, навіть краденими, а тепер я вже був більш, ніж переконаний, що Янек прийшов до мене з якимось нечесним підступом, тому я так з ним і повівся. Виявивши своє "захоплення" його відвідинами та пропозицією, "вибігав" я всі чотири блоки табору, і купив для нього аж... дві вже розпочаті пачки цигарок. Янек, без торгів, мені повністю повернув витрачені гроші, а цигарки в розпакованих пачках йому для "спекуляції" не надавалися. Тому він розщедрився й роздав по цигарці моїм співмешканцям кімнати. Янек пішов від мене з тим, із чим і прийшов, але підозру по собі залишив. Їхати тепер мені самому в Новий Ульм було небезпечно. Хто знає, хто за ким і чого слідкує. Демократія — слово, що складається з трьох повних слів та одного сполучника: демо, крат і я. Або по-українському: народ, закон і Я, з великої літери. Довірятися демократичним "донощикам і фарисеям" так само небезпечно, як і диктаторським.

Приходив Янек тільки переконатися, що я в таборі не займаюсь якоюсь нелегальною спекуляцією, чи мав якесь інше завдання, тяжко здогадатися, і відкладати прохання Казанівського на довший час моє сумління не дозволяло.

Услід за першим листом прийшов другий, ще розпачливіший.

— Біда, Трохимовичу! — Пише в другому листі Казанівський.
— Осінь. Сам знаєш, ми засобів до життя не маємо. Куди діватися і з чого починати? Ти там з американцями мав діло та й документи в тебе відповідні є. Місцевий юрист нам порадив, щоб ти звернувся до тамтешнього, а він на основі твого свідчення й документів пришле цьому телеграму, то нас хоч у німецькому магістраті припишуть тимчасово.

У Штадтштайнаху справжнього юриста не було, а тільки публичний нотар. Нотар — уже старший німець, має не тільки практику, але й зв'язки. Вислухавши мене та переглянувши мої папери, погодився вислати телеграму в Новий Ульм на ім'я того юриста, що Казанівський прислав у листі, але порадив знайти ще хоч одного свідка, мовляв, один свідок, — добре, а два свідки з однаковими свідченнями, згідно з німецьким законом — правда.

— Нас тут в Штадтштайнахові є три втікачі з Берліну.

— Приводъ хоч і сотню, — пожартував нотар. Окрім п'ятдесяти марок за мою працю й телеграму, додаси по п'ять марок за кожного свідка.

П'ятдесят чи сто німецьких марок та пара пачок цигарок як хабар старому німцеві — не творили проблеми. Проблемою була відсутність Петра в таборі та Йосипова відмова будь-як допомагати Казанівському.

— Два рази Казанівський зробив тебе дурнем. Два рази, через Казанівського, я потерпів. У Берліні втратив документи, а в Нюрнберзі потрапив у в'язницю. Третій раз я своєї голови за нього не підставлю. — Обґрутував свою відмову Йосип. Треба було спішно їхати велосипедом до Петра.

Петрова Уляна-Лена все ще хиріла та охкала, але насліддя доношувала до останньої години. Петро, без більшого спротиву, згодився поїхати в Штадтштайнаху, а по дорозі навіть намовив мене примусити Йосипа піти з нами до нотаря.

Йосип зі мною “хоробрий”, але Петрові не став перечити. Нотар був певний, що за свою працю отримає ще й хабаря, прийняв нас після закінчення його робочого дня, взяв від нас присягу,

списав зміст наших документів і вислав телеграму в Новий Ульм. Від Казанівського не запізнився й лист з подякою.

Про перевірку-скринінг таборян ходили різні неприємні вістки. Випадок із родиною Казанівського мене особисто не насторожував, бо я мав трохи німецьких марок у кишені, кілька пачок цигарок у запасі, два мішки з гаком тканини, готового одягу, взуття та речей які легко було продати чи обміняти на речі першої потреби, якщо б мені не признали опіки чинники IPO й позбавили права перебувати під їхньою опікою в таборах. До того, я єдиний, у кого документи не пофальшовані; самітних німок-удів та старших дівок, що раді будуть-якому чужинцеві-приймакові, не бракує. Сергій Сергійович, нас із Йосипом, давно вже підмовляє, щоб залишили непевне й бездіяльне таборове життя й перейшли мешкати до нього, допомогли йому відремонтувати будинок та включитися в німецьку господарську систему, навіть стати його помічниками в спекуляції.

— Хата нова, двоповерхова і з надійним підвалом. Гарматне стрільно зробило тільки дві дірки в стінах, залатати їх візьме не багато зусилля і коштів. Ми з Анею старі й підтоптані. Один із вас чи обидва, місця для мешкання, навіть одружившись, матимете досить. Доглянете нас з Анею до смерти, матимете власність, яка з часом набуде вартості, Німеччина бездіяльною і непродуктивною країною довго не буде. Німецька економіка та промисловість потрібні не тільки Європі й советам, але й американському континентові. Так намовляв нас із Йосипом та радив нам Сергій Сергійович, у листах і під час відвідин.

Йосип мав бути інженером будівельником, але поїхати до Сергія Сергійовича в Байройт, щоб оглянути пошкоджений стрільном будинок та хоч порадити йому, з якого кінця починати направу, відмовився. Я їздив до Сергія Сергійовича два рази. Оглядав чималу дірку в передній стіні другого поверху й дещо меншу в задній, але як їх латати, я не мав поняття. У нас хати будувалися з брусів та пластин, а в німців із пилинних балок, дощок, лучини, фонери, вапна піску, цементу. Що й куди прибивати? Що з чим мішати, я не мав уявлення. Але в біді якось би дав раду.

Тим моїм співмешканцям, що вибралися живими з більшовицького оточення під Бродами, або будучи добровільно чи насильно при німецьких військових частинах, мали витавровані умовні знаки типу крові на тілі, менше ходило про якісь німецькі виказки, як усунення тих зловіщих тавровань.

Посвідку про те, що "працював у німецького бавера" (селянина) під час війни в німецьких спекулянтах, можна дістати за дві-три пачки цигарок, але, усунувши невміло тавро, залишаєш підозрілий шрам. Іти до лікаря спеціяліста значить наражати себе на підозріння, участь у злочині, про який ти й не здогадуєшся. Більшість хлопців потерпали, але не рішалися.

Наприкінці листопада чи навіть на початку грудня сито-скринінг, "завітало" й до таборової "республіки" в Штадтштайнахові. Перед його прибуттям, управа табору в четвертому блоці звільнила дві чималі кімнати від мешканців, розселивши їх на коридорах інших блоків. Одну кімнату приготували для мешкання чи відпочинку учасників "сита", а другу — для праці. Саме "сито" складалося з двох офіцерів в уніформах американських військових сил та одної молодої дівчини, що добре володіла німецькою, англійською, українською та ще можливо якоюсь іншою мовою. Кімнати на помешкання й відпочинок вони не потребували, бо приїздили вранці військовою автомашиною, перевіряли таборян так довго, як їм хотілося і від'їздили в Кульмбах чи звідки вони приїздили. Від "пересіяння" (перевірених) таборян було відомо, що чорношкірий офіцер не дуже вимогливий і майже не вимагає скидання сорочок для перевірення татуювання. Білошкірий, навпаки, до молодих та здорових чоловіків ставиться дуже вимогливо, обов'язково примушує скидати сорочку.

Дівчина до всіх ставилась прихильно — і тих, що могли мати татуювання на тілі, направляла до чорношкірого офіцера.

Мешканців п'ятого блоку управа табору призначила першими на "сито". Окрім дякового та попового помешкань, наша кімната стала першим об'єктом "пересіяння". Комусь треба було першому попасті на "сито", а сміливців не знаходилося, довелось нам із "маршалом" Тимошенком першими приступати "до сповіді", як висловився "маршал" біля дверей кімнати.

Дівчина, знайшовши наші прізвища в списку, написала їх латинськими літерами на клаптиках паперу і сказала Тимошенковійти до білого офіцера, а мені — до чорного.

Сподіваючись, що чорний офіцер не розуміє іншої мови, крім англійської я почав огляdatися на дівчину, щоб була перекладачкою, але, офіцер вимовивши моє прізвище по-німецькому через "З" замість "С", а за посвідченням звернувся по-англійському вживши слово "Сайрик". Що таке документ, кожний з українців знає

й без перекладача. Я дістав свою посвідку про звільнення з праці в депі армії США і поклав її перед ним на столі. Чорний офіцер, не звертаючи уваги на мою посвідку, пильно дивився мені прямо в обличчя, заперечно покрутів злегка головою і звернувся до мене досить поправною німецькою мовою:

— Ти покажи мені щось, де ти за Гітлерової влади був та що робив. Papieren, (посвідку), Ausweise (виказку) — щось по-німецькому.

Не поспішаючи, забрав я мою посвідку зі столу, згорнув уважно та засунув в свій папірник з документами, все ще не вирішивши чи показувати йому мій німецький пашпорти ще з Вороніжу, на якому виразно печатками й підписами показано про примусове щотримісячне з'явлення до бургомайстра, як неблагонадійної особи. Чи показати йому мій "OST" з поголеною головою та карткою з номером і поліційним кодом на грудях. Вирішив показати йому "OST" першим і, витягнувши з папірника, розгорнув і поклав на столі перед офіцером. Він, правдоподібно сподіався побачити в моїй особі якогось німецького солдата, а не невільника, з поголеною головою і в лахмітті, швидко заблимає своїми виряченими очима. Перевівши кілька разів погляд із моого обличчя на фотографію "остівця", замахав обома руками, як це роблять люди, відпихачі когось чи щось від себе.

— Окей, окей... — Повторив він декілька разів. Я зрозумів, що чорний офіцер більше від мене не тільки нічого не потребує, а й над справою перевірки моєї особи не бажає застосовлятися. Забрав "OST" зі столу і спокійно вийшов з кімнати.

За дверима мене обступили переважно мої співмешканці кімнати.

— Ну що, старий? Як там? Що питают?

— Чорний офіцер питав у мене якихось німецьких документів чи посвідки, я показав йому мій "OST", — і він перелякався мого вигляду і вигнав з кімнати. — Пояснив я напівжартома своїм співмешканцям, але вони мені на слово не повірили, і я мусив ще раз діставати "OST" із папірника щоб задовольнити цікавих.

Так, не очікувавши, коротко і щасливо закінчився і цей неспокій з IPOвським "ситом". Чорний офіцер визнав мене "добірним зерном" "ні від кого незалежної", таборової республіки. Як мені здається, "сито" в Штадтштайнахові, нікого з тaborян не визнalo

якимось “німецьким реп’яхом” і не позбавило опіки IPO. А з тим — Бог високо. Цар далеко. Земля грішна. Ми, люди земні, і знаємо, як гріх обходити вилазами та перелазами.

ТАБОРОВА РОМАНТИКА

Розглянувшись по баварських горах, улітку й навесні, мені так і не довелося. За часів Гітлерового володіння треба було "крутити хвости волам" та слухатися шефа Ганни. Після визволення заморською демократією час був неспокійний, напружений, романтика гір не спадала на думку. Під час служби у "wojsku polskim powszechnem" збірки, перевірки, перепродажу краденого, людські немощі та хтиності виповнювали час днів і ночей. Перейшовши на становище "не бий лежачого", в табір на колишній міський смітник, я також не спромігся зіратися зі своїми зацікавленнями, чи когось підмовити до товариства й піти в гори на цілий день — подивитися, що і як там росте, почути, що та як співає, щебече, кувікає, посвистує, мекає, подає сигнали розпізнання, остороги, небезпеки, викликує на кохання, на поєдинок. Поб любуватися красою гірської природи, порівняти її з розлогими і дрімучими лісами, різновидами перелісками Сіверщини. Розглянувшись між грибів, ягід, горіхів. Побувати близче до Бога і дальнє від турботливого, неспокійного й непевного життя людей.

Тепер, коли нам із Василем надокучували Олексієві розповіді про Дніпрельстан, коли ми вже не заглядали по закутках блоків, вишукуючи відповідні кусні бляхи для пристроїв самогонщикам, трубок для охолоджувачів, куснів дерева й дроту для кліток, призначених для кролів та курей. Ми з Василем брали "відпустку" в свого майстра і відходили в гори на цілий день, чим не тільки ми задовольнялися, а й наш майстер, бо він пильніше майстрував над черговим пристроєм самогоноваріння, посудини для збереження чи варення їжі, клітки для кроля чи курки. Задоволені були й ті, що наглядали над нами, як таборовими робітниками й таборовими самітниками, що майже означало те саме, що в Індії "каста нечистих". Таборовий самітник, а особливо молодий і здоровий — це "морально збочена особа", бо водиться з непевними німкенями і в табір може нанести венеричних недуг, розпусти й недоброї слави. Таборовий самітник — це безпосередня загроза родинній моралі, спокою та добробуту, бо він спроможний звести з розуму "вірну" молоду дружину й довести до упадку моралі в таборі. Він спроможний звести з розуму, хоч уже й не першої молодості, але ще дівку, дочку, сестру чи тільки небогу, і тим звести нанівець споріднення з заокеанськими вояками та виїзду на благословенний

американський континент. Самітник у таборі — ніщо. Навіть не одиниця, а нуль без палички, за розумінням титулованих громадян "республіки" та "щасливо одружених". Якщо б не громадяни з титулами й родинами, то який чорт, аж із-за океану, турбувався б недорослими батярами та перерослими лайдаками?

Про те, що заокеанська організація, опікуючись таборами, видає харчі, одяг та речі першої потреби, згідно з кількістю мешканців, а не згідно з тим, хто й до якої "касти" чи "кляси" суспільства належить, це для самітників — зась! У першу чергу треба належно забезпечити інтелігенцію, сіль землі української. Потім родини з поколінням, бо це ж майбутнє нації. Далі на черзі — морально здорові родини та особи, бо це мораль і сумління народу. Самітники — "покидьки" суспільства. Самітникам достанеться те, що з ласки "власть імущих" у таборі залишиться.

Василь, хоч і має брата Петра, та Петро приймакує в удови, сестри київського ковбасника. Ковбасник, у свою чергу, — блоковий четвертого блоку і належить до "касти", "просоленої українською сіллю", але Василь краще почувається в товаристві самітників, особливо в моєму товаристві.

Осінь у баварських горах барвиста і спокійно-журлива. Листопад, пофарбувавши раннім приморозком листя дубів, ясенів та кленів у жовто-багряний колір, не поспішає зривати їх буревіями й кидати все на зелену рістню галевин та в ущелини скель. Хвої та ялини, стрункі й високі, не нагинають свого стану під поривистим вітром, дещо згустивши зелену фарбу шиголок гойдають рівномірно своїми верхами, ніби заколисуючи гори до зимового сну. Червоно-чорні грони ожини звисають на колючих і довгих лозинах, переплутані між собою та кущами ведмежника чи якихось інших невідомих по назві низькорослих кущів, із яскраво-червоними ягодами.

Ситі й вагітні козулі безжурно вилежуються в гущавині кущів, а їхні подруги-самці пильно вартують їхній спокій і безпеку. Синиці та птаство, що зимує в баварських горах, дещо відмінне від зимового птаства сіверських лісів, але по-пташиному трудолюбиве й цікаве для спостереження тим, хто звертає на нього увагу. Залишене насіння майбутніх лісових шкідників: жучків, комах та гусениці на пожовклих листках дерев, між розгалуженням гілок та в заглибинах кори, не залишається без уваги лісової пташні. Дятель проводить свою стукалку по всіх лісах і по всіх закутках землі

однаково, одноманітно. У надто тихий осінній день, у баварських горах, навіть дятель може бути цікавим об'єктом спостереження. Його рівномірний стукіт у суху гілку, відбившись від скелі, примушує людину розглядатися. Дятель стукаче біля тебе, над твоєю головою, а побачити його — не побачиш.

Осінніх грибів у баварських горах немає, чи ми їх із Василем не виявили; тому мені й не пригадується, щоб ми щось мали з ними до діла. Надто бистрі струмки у глибоких ярах. Тому осінь відходить аж після перших снігопадів у середині грудня. Верболіз, ліщина, вільха та різноманітні кущі над струмком утримують свій літній колір до снігопаду, а ронять листя з настанням справжніх морозів, що можна прирівняти до сіверських приморозків.

Форелі в струмках шукають собі вигідного захисту-стоянки на зиму. Вислідивши їх, можна спіймати в лещети (довгу й тонку тичину з розтопіреним товщим кінцем). Риболовля — цікава, захоплююча справа, вимагає багато спостережливості, хисту і швидкості зору та рук, але німецькими законами заборонена поза певним часом осені. Лещети і спійману форель треба ховати від німецького лісника, але, як у нас казали, "вовка ноги годують тому він не сіє й не оре". Чужинців на німецькій землі можна також називати вовками, а смажена форель — дуже смаковита риба.

Одного осіннього соняшного дня, позаглядавши в струмку на стоянки форелів, перейшли ми його по виступаючих із води камінцях. Знайшовши ущелину в скелях, вилізли на похиле узбіччя гори й пішли ще мало відомими нам лівобережними горами. На лівому боці струмка гори більше хвилясті. Ділянки лісу, насаджені переважно хвоїною не старшою як 20 чи 30 років. Поблизу дубових ділянок, на спеціально залишених кущах — півдесятка хвой, або декілька дубів, намощені містки з драбинами до них для спостереження лісників за дичиною та мисливцями, чи для мисливців для зручнішого вислідження дичини. Заглядаючи на ці містки та драбини на деревах, ми натрапили на досить утоптану людськими ногами стежку. Стежка, довела нас до кількох ясел для годування чи принади козуль узимку. Нам стало зрозуміло, що взимку хтось використовує стежку для доставки сюди харчів для козуль, але хто й куди ходить цією стежкою влітку? Стежки для пов'язання місця мешкання з місцем праці, відвідини друзів чи знайомих, до базарів? Стежка, витоптана людьми, мусила б довести кудись до людського житла, до їхнього заняття, чи якогось

джерела зацікавлення людей.

Ми пройшли стежкою, можливо кілометрів з п'ять. Вона піднімалась на горби, спускалася в долини, обгинала скелі. Гори поступово ставали вищими. Ми втратили зацікавлення околицею і звернули свою увагу на вершини наступних горбів, звідки ми сподівалися побачити обабіччя цього пасма гір, як несподівано, наше велике здивування, виступила із-за скелі чорнява, повнотіла і повнолиця молодиця, в червоних хромових чоботях із чималим вузлом за плечима і, голосно засміявшись, ніби кепкуючи над нами, як наша давня знайома, запитала.

— І чого б оце я, без діла, заблукала так далеко в гори?

— А ви звідки знаєте, що ми без діла в горах блукаємо? — Спітали ми, не розуміючи, звідки взялася українська молодиця в німецьких горах, а до того ще й така весела та відважна.

— Ще б то! — Склала вона, стуливши в трубочку губи, як це роблять дівчата й молодиці, цілуочи не милу особу з примусу або з чемности. Хто вас у таборі не знає, що — ніби громадські бички — тиняються по таборі, за безділля цигарки побирають і чесним мужам сни вкорочують.

— А ви що, наша таборянка? — Ще більше здивувались ми.

— Та тю на вас! Ви що? В горах блекоти наїлися, чи на вас мара напала? — Я не тільки ваша співтаборянка, але й ваша куховарка!

Василь живе у брата в приймах, а брат Петро в приймах у вдови. Харчі вони отримують сухими і харчуються вдома. На кухню не заглядають. У перші дні перебування в таборі я, отримувавши харчі на кухні, на куховарок не звертав уваги; ставши "нашим старим" у співмешканців кімнати, на кухню по харчі не ходжу. Для мене та Йосипа наші співмешканці кімнати бігають наввипередки, сподіваючись винагороди цигаркою чи тільки недокурком.

Ми з Йосипом ще не виголоджені таборовими харчами і не збідніли після звільнення з праці. Під час нашої відсутності співмешканці вільно користуються нашим приділом харчів, а в потребі ми не шкодуємо комусь позичити сорочку чи штани, коли йде до міста, особливо до німкень на танці. Усіх "гнаних і голодних" ми задовольнити не спроможні, але й услужливих ми від себе не відганяли. Хто в таборі куховарами та куховарками, нам не було потреби знати.

Молодиця, яку ми зустріли в горах, куховарка вона чи ні, але гарна на вигляд, весела, товариська, жартівлива, а головне — відважна і щедра.

Не питуючи нашої згоди, запропонувала всістися з нею під скелею, відпочити та підсвіжитися.

— Знайшлися мені дослідники швабських гір! — Жартувала молодиця. (Німці-шваби живуть у західній Баварії біля так званого Чорного лісу, але чужинці чомусь кличуть усіх баварців швабами).

— Потрапили на невідому стежку й самі не знаєте, куди йдуть. Заблукаєте в горах, то аж у Ваньки “в гостях” опинитеся. У швабських горах потрібний провідник, такий я я. Наступного разу мене запросіть, я ці гори вздовж і впоперек знаю.

Товариством молодиці ми були задоволені. Її бажання бути нашою провідницею в горах у наступному поході в гори без застережень ми прийняли. Її смаженим телячим м'ясом, баверськими ковбасами та житнім домашньої випічки хлібом були цілком задоволені. Літра доброго баверського пива цілком навела нас на дружні, товариські відносини і щиру бесіду.

Молодиця, родом із Таврійських степів на лівобережжі, Кахівського району. Удома, в німців та в таборі, всі звуть і звали її Шуркою, а не Лесею, як цього бажають галичани. Чоловіка вона має галичаниця на прізвище Масник. Для праці в Німеччині визначили її сільські старости й поліцаї, але на свою долю та працю в німецького бавера не нарікає. Її господар — заможній селянин, уже старший віком чоловік. Його дружина жінка недужа. Їхні два сини пропали на східному фронті без вісти взимку 1942-го року, але старі бавери нетратили надії на повернення хоч одного сина з московського полону і запевняли Шурку, що вони радо приймуть її за невістку. Якщо син чи навіть обидва сини відмовляться від одруження з Шуркою, тоді вони приймуть її як свою дочку і забезпечать приданим. Шурка вірила старим німцям і не вірила. Свої дівочі думи та надії покладала на скоре закінчення війни, з можливістю повернення додому в Таврійські степи.

Навесні 1945-го року, війна закінчилася “братнім визволенням”. Не дійшовши до тієї місцевості, де вона працювала, Шурка, пошкодувавши старих баверів, вирішила допомогти їм упоратися з весняною працею, а потім іти чи їхати в Плавен (Plauen), щоб звідти з подругами й земляками повернутися додому. Але скоро горами та дорогами, поодинці та групами, почали втікати

німці з-під радянської окупації, з неймовірними оповіданнями про звірства червоноармійців над жінками, дітьми та старшими особами. За ними почали втікати знасиловані та обстрижені дівчата, побиті до крові та ограбовані хлопці й чоловіки, яких обвинувачували тільки за те, що вони невільники, чесно працювали для німців по господарствах та фабриках і заводах.

Шурка, як могла так опікувалася своїми земляками і спроваджувала їх горами переважно до Кульмбаху, Майнлойсу та Кобургу, хоч сама все ще чекала на закінчення весняних робіт, щоб особисто відвідати подруг у Плавені. Але коли і в гори, де вона працювала в бавера, почали наїздити червоноармійці на заокеанських джипах та виловлювати таких самих робітників по господарствах німецьких баверів, як і вона, вона приєдналася до гурту дівчат, що втекли з вантажних вагонів на вимушенні зупинці потягу в горах і пішла з ними до табору в Майнлойсі.

В Майнлойському таборі приймали пострижених і непострижених дівчат, без особливих заперечень, але вони раніше чи пізніше мусили бути повантажені у вантажні залізничні вагони й вивезені до Чехословаччини, або на радянську зону окупації. Один рятунок остріженим дівчатам було одруження з поляком, або з колишнім польським громадянином, українцем-галичанином.

Шурчині подруги були вже переважно знасилувані червоноармійцями, і їм не ходило про дівочу честь, а про життя. Одружуvalisя з тими особами, хто перший забажав переписати її на своє ім'я. Шурка не бажала бути остріженою та згвалтованою, але й віддавати дівочу честь якомусь закукуріченому полякові не схотіла. Між українцями-галичанами знайшла спокійного і, ніби до вподоби й до любові, Масника, але згодом виявилося, що Масник тільки вдавав спокійного та в любові широго. Тепер Масник вважає Шурку не кобітою-дружиною, а наймичкою. У присутності співмешканців і тaborян кличе її коровою, кобилою і не соромиться чинити над нею насильство, включно з побиттям.

— Була біда, розглядалася за своїми і чेमними хлопцями, в таборі та по горах і долинах. Окрім Масника та йому подібних не було видно і не було чути. Утративши надію та дівоцтво, тепер ненароком аж двох зустріла. — Жартувала Шурка після досить ситого та смачного полуценку і невеселого оповідання про своє передпідрожнє і підрожнє життя.

Довгота осіннього дня незалежна від погідної та лагідної осени баварських гір. Нам біля п'яти кілометрів дороги до табору, по втоптаній, але не завжди досконало видній по кам'янистому ґрунті у присмерках вечора. Шурчине товариство приємне, веселе й поживне, але для власної безпеки нам потрібно до нічних сутінків добрatisя хоч на дорогу, що йде від каменоломні в гори, або в долину до струмка. Ми з Василем почали поспішати, не зважаючи на запевнення Шурки, що ми з нею не заблукаемо в горах. Відчувиши дзюрчання струмка в яру, ми сповільнили хід, а Шурка запропонувала відпочинок та докінчення ще й півлітри баверського шнапсу (самогонки).

У темноті, але ми добре знали де наші роти, шнапс пили з горла півлітри а закушували залишком ковбаси і на скалі над струмком просиділи мабуть до півночі веселим і без журним товариством.

До табору ми звичайно разом не могли зайти, з огляду на Шурчину подружню "вірність" Масникові та поговорів гарних молодиць-таборянок, але перед розстанням біля ставка лісопилки Шурка запроповувала нам своє товариство для збирання ожини в горах.

— Завтра, після роздачі обіду та впорання на кухні я підмовлю кількох молодиць, охочих назбирати ожини, а ви "ненароком" нас зустрінете та пристанете до нашого гурту, а потім будемо бачити, як ожину рвати.

Ми приблизно знали, де ростуть кущі ожини, та в якому місці на стежці Шурка пропонує зустріти її з таборянками чи навіть таборянами.

Наступного дня ми з Василем були на умовленій стежці і "ненароком" зустрілися з Шуркою та її спільнницями по збиранню ожини. Василь мешкав у четвертому блоці по сусідству з Шуркою і при братовій "родині", заводити товариство чи навіть романсь із Шуркою йому не вигідно і небезпечно. Мене на жіночі ласки дуже не тягнуло. "Бездержавних" німок різного віку, вигляду й поводження, за межами "республіки" не бракувало, та й Лота не за дуже високими й далекими горами, але відмовлятися від товариства та ласки гарної, привітної і дотепної молодиці також не бажалося.

Збираючи ожину, ми з Шуркою скоро "загубилися", і поки її подруги схаменулися її гукати, ми повернулися до гурту з ожиною і задоволенням. Після збирання ожини Шурка почала частіше

навідуватися до свого колишнього працедавця бавера навпрошки стежкою через гори, а я велосапедом дорогою навколо пасма гір. Потім Шурка завела знайомство з німецькими спекулянтами в Штадтштайнахові і ходила до них прямо дорогою від табору, а я окружною стежкою поза струмком.

Масник, може, сам і не здогадувався, але "добрі" люди йому підказали. Він почав слідкувати за дружиною та мною, але ми зустрічалися не в означений час та в означеному місці, а випадково по умовних рухах частин тіла, залишених дрібницях на умовлених місцях зв'язкового коридору.

Масник, було, стоїть у вікні четвертого блоку і вважає на Шурку, що працює на кухні в п'ятому блоці. Шурка помінявшись хустиною та запаскою з подругою, пішла "на хвилину" по якісь справі до подруги в інший блок чи до спекулянтів у Штадтштайнах, а фактично зустрілася зі мною між скелями над струмком чи десь в гущавині лісу.

Наші взаємини з Шуркою стали дотепними жартами між таборян, але ті, що знали напевно, тільки підсміхалися з Масника, а ті, що не знали, але бажали допомогти спіймати мене та Шурку на подружій зраді, не могли Масникові допомогти, бо не були певні й не могли розгадати наших умовлень.

Подруг, кум, землячок і спільниць вимушеної і немилого подружнього співжиття Шурка мала не тільки в тaborах Штадтштайнаху, Кульмбаху та Майнлойсу, але й у Байройті та Гофі. У Байройтському таборі "Зелений клин" вона мала вірну і дуже вдячну подругу Оксану, з тих стрижених дівчат, що втекли від гвалту, "братів"-червоноармійців, після визволення їх із німецької неволі, і якою вона довший час опікувалася, на господарстві німецького бавера, де вона працювала, поки в неї відросло дещо волосся та позбулась синяків на обличчі й тілі, а потім відпровадила до табору в Майнлойс, та згодом приїдналася до Оксани й сама.

Оксана виявилась спритнішою і розумнішою за Шурку, скоро позбулася подружнього життя з поляком, знайшла собі "рідного" дядька в таборі "Зелений клин" і пішла в небоги до ще молодого, проворного і надто хитроумного спекулянта оселедцями. Цього хитруна, не то Олексієвого сусіда з Дніпрельстану, не то Петрового спільника по добуванню вугілля в копальнях Донбасу, я знову тільки з вигляду і купував у нього оселедці тільки тому, що вони в нього

були кращого ґатунку, ніж в інших спекулянтів, а те, що він замість звичайної ціни п'ять німецьких марок за оселедця вимагав десять, мені не залежало. Після таборових консервованих і несмачних харчів поласувати масним і солоним оселедцем вартувало ціни двох цигарок.

Одного дня, десь уже по наших Різдвяних святах, привіз цей спекулянт продавати оселедці в таборі, і прийшов до мене з пропозицією свататись до Оксани.

— Слухай, батьковичу! — Звернувся він до мене, заховавши в гаманець гроші за оселедець, — Навіщо тобі з чужими молодицями по горах тинятися й наражати себе за бабську пелену. Одружися з моєю небогою Оксанкою. Вона в мене, як сонце, світла і, як золото, дорога. Вона й тобі буде милою і любою дружиною. Послухай мене, вік будеш мені дякувати.

— Дякую вам, дядьку, за пораду, але я вдома маю вже дружину й дочку.

— Не говори, не говори, мені про це, — заперечив цей Оксаночин дядько. — Якщо я не знов, що ти все ще про свою дружину мрієш, я тобі моєї Оксаночки не радив би. Нам з тобою до наших дружин, що залишилися чи вже й не залишилися під москалями, треба Богу молитися, а не мріяти про них. Оксаночка — друге діло. Вона тут і ти тут. Оксаночці треба тямущого і добросовісного чоловіка, а тобі — вірної дружини. Яка користь буде й кому, якщо ми повернемося за яких 20-30 років старими й каліками на могили наших дружин?

— Ви радите мені з вашою Оксаночкою одруженитися, не зважаючи на те, що я вже одруженій, а самі парубкуєте?

— От, то ж і загвіздка! — Почухав пристрасно свою потилицю спекулянт оселедцями. — Оксаночка моя племінниця, а не небога.

— То хіба по таборах немає більше відповідних молодиць або дівок?

— Нема! — Рішуче сказав він. — Нема таких, як моя Оксаночка! Тобі люди від широго серця радять, і ти не мудруй. — Розгніався Оксаноччин дядько. Ти хлопець смікалисний, але мало в тім'я битий, от чого тобі бракує!

Хто з нас більше в тім'я битий, я з Оксаноччиним дядьком не став сперечатися. Їхати мені в Байройт, щоб познайомитися з Оксаночкою, дядько не згодився. Чому? Я також не став

допитувати чи здогадуватися. Сказав дядько, чи майже майбутній теща, що з Оксаночкою він сам усе полагодить, де нам буде місце для мешкання. Яка буде весільна церемонія. Мені тільки треба привичаїтись до думки про подружнє життя з Оксанкою, підписати відповідні папери у відповідній установі — і жить-поживати та добро наживати.

— Я тебе знаю. Оксанка тебе знає. Навіщо тобі час та енергію витрачати? — Без жартів запевнив мене Оксанчин дядько.

У сусідів-москалів є така пісенька: Без меня меня женили, меня дома не было...

Дядько кончє хоче одружити мене з племінницею; побачимо, що з цього вийде.

За тиждень часу, до мене знову прийшов розрадуваний Оксанчин дядько і з порога кімнати радісно повідомив, про прибуття Оксанки в табір.

— Привіз! Привіз тобі, батьковичу, мою Оксанку! (Ми родичалися, але навіть не познайомилися. Я, не знаючи його ім'я та прізвища, кликав дядьком, а він також не цікавився моїм ім'ям і кликав мене батьковичем.)

На сватання я в Олексія замовив півлітри таборової самогонки. Добрий житній хліб мені постачала Шурка від бавера в достатній кількості. По десять марок дядькові оселедці дуже смаковиті на закуску. Дядькову Оксанку я зможу побачити тільки о сьомій годині вечора, в кімнаті її подруги в третьому блоці.

Одною півлітрою відбувати "весілля" дуже бідно навіть тільки удвох з дядьком. Йосип — мій земляк і друг по нещастю, сусід по ліжку; і взагалі на весіллі запрошених і незапрошених шанують. "Маршал" Тимошенко — особа, без якої й горшків не ліплять, а Валет — його денщик. Довелось мені йти до Олексія ще за одною півлітрою, і так до сьомої години ми відбули "весілля" гучно й весело, хоч іще молодої й не бачили та за її здоров'я самогонки не пили.

О сьомій годині повів мене дядько в третій блок, поступав у відповідні двері — і нас до тісної, заставленої двоповерховими ліжками і засмерділої дитячими пелюшками кімнати впустила усміхнена, круглолиця, коротка й широка молодиця. Мені, на перший погляд, здалося, що я бачу сталінградську Надьку з Берліна, але ця була багато повніша й поважніша за Надьку. У кімнаті ми не знайомилися і довго не затримувалися, через тісноту й дитячий

крик і плач.

На коридор ми вийшли втрьох. Я, дядько та ця кругла й коротка молодиця. Молодиця поскаржилась дядькові, що в її подруги обое дітей хворі та що вона вагітна й третьою дитиною. Тому вона мусить допомогти доглядати дітей. Дядькові треба було поспішати на потяг, і він, не прощаючись і не познайомивши, залишив нас самих на коридорі. Молодиця зовсім на Оксаночку не була схожа, але мені треба було якось довідатися, що це дійсно дядькова Оксаночка чи якась друга молодиця. Я запропонував їй познайомитися і порозумітися.

Оксана — дійсно дядькова Оксаночка. І без моого вибачення знає, чого вона приїхала з дядьком до цього табору. Мене вже не раз бачила, і про мене знає більше, ніж їй треба знати про чоловіка, якому вирішила довіритися, але тому що в її подруги виникли ускладнення з дітьми та вагітністю, вона принаймі до дев'ятої годин муситиме їй допомагати.

Я з чемноти пожартував, що до дев'ятої години занудьгую в чеканні, та й ніч коротша в горах, ніж у долині.

— Узимку всюди ночі довгі, — сказала вона поважно. До ранку надокучу тобі так, що й завтра не забажаєш мене більше бачити. А як іще повожу по горах, то й ноги відкинеш.

На вигляд дядькова Оксаночка більш подібна до солідної дядини Оксани. З поводження ніби лагідна, зрозуміла й розважна. Характером ніби добродушна й милосердна. Чекаючи дев'ятої години, намагавсь я зібратися з думками про сьогоднішнє святання Оксаниного дядька, зустріч з Оксаною, зібрати і впорядкувати їхні слова та поводження, а потім прийти до якогось висновку, або здогаду. Однак мені все в думку вплутувалась Надька і відсувала уявлення про Оксану в небуття.

— Куца Надька мені також так говорила — “До остатньої електрички надокучу тобі, що завтра й до прохідної не забажає мені назустріч вийти. А якщо вже підтоптався, то давай десь присядемо, щоб ноги не відкинув, поки в барак повернешся”.

— Можливо куці та широкі дівчата й молодиці однаково думають і діють? — Навівалася думка в моїй голові.

Дядько ж виразно запевняв що привіз мені Оксаночку в подруги, і ми ніби випивали самогонку та закушували оселедцями за мое та Оксаноччине щастя, а не блукання до світанку в горах, аж доки ноги відкину.

Оксана також без вагання призналася, що про мене знає більше, ніж їй треба. Щось не певне з дядьком та його Оксаночкою, але що саме, здогадатись не можу.

О дев'ятій годині на мій стук у двері відповіла Оксана і, не розчиняючи їх широко, не вибачаючись і навіть не прохаючи пождати на неї, наказала просто:

— Зачекай ще трішки! Упораюсь, уберусь і вийду до тебе. Тобі ж нема куди поспішати.

Мені то нема куди поспішати, але ж і тобі нема підстави зі мною поводитись, ніби з пажем (слугою) чи наймитом, прикушучи губи, пішов у прохід по коридору, вагаючись думкою — “Зробити якусь несподіванку дядькові та його Оксаночці чи вже грати ролю засватаного жениха до кінця?”

Оксанине “трішки” розтягнулось більш як на півгодини. Оксана вийшла з кімнати розчертоніла, весела і вдягнута в шубку нижче її колін, міхову шапочку, хромові, начищені до бліску чобітки та зі шкіряними рукавичками на обох руках. Вимахуючи рукою, вона прощалася зі своєю подругою й бажала доброї ночі всім присутнім у кімнаті, все ще стоячи в розчинених дверях, а в моїй голові знову зродилася думка, чи не зникнути за рогом блоку й залишити Оксанку в непорозумінні. Але вона також була, як сказав її дядько, “в тім’я бита”. Швидко зачинила двері кімнати, наздогнала мене на коридорі, взяла під ліву руку і примусила мене завернути.

— Ти не туди прямуєш. Ми підемо геть із табору на дорогу.

— Ти дивися, — майнула в мене думка, — друга Надька трапилась мені в житті. Але, не висловивши своєї думки вголос, покірно завернув і пішов з Оксаною з табору на дорогу.

Осінній зимові безмісячні ночі темніші в Баварії, ніж на Сіверщині. Сніг, що був притрусив землю тижнів два тому, поздувало вітром у рови, долини та поза кущі. Дорога між табором та Штадтштайнахом не освітлена, і доки ми звикли до темноти, довелося не раз спіткнутися через вибоїну або замерзлий кизяк. Північно-східний вітер дме поривисто між двома пасмами узгір’я, а на просторі відчувається досить холодно. У будень, як і в кожному німецькому селі, о дев'ятій-десятій годині вечора населення вкладається відпочивати, навіть шинки чи пивні позачинені.

Оксана, випровадивши мене на дорогу, почала оповідати про свою нерозважну подругу, про її дітей та чоловіка. Мені її оповідання ні до серця, ні до розуму. Холодний вітер і подорож без

мети до села, чи куди Оксана мене провадить, здавались мені зовсім не віправдані для нічної прогулянки.

— Ви й у Штадтштайнахові маєте подругу? — Питаюся в Оксанки.

— А тобі що, холодно? — Спитала вона, рвучко повернула мене і продовжувала далі оповідати про подругу.

Ідучи дорогою мимо таробу, я завертаю в табір, щоб не заморозити дядькову Оксаночку ходінням по опустілій і темній дорозі.

— Табір уже дрімає першим сном, а на зв'язковому коридорі тепло, вільно й просторо. — Кажу Оксані, але вона не перестає оповідати й повертає мене від табору.

Пройшли дорогою назад, уперед, я не вбирався, щоб ночувати надворі; в мене, як то кажуть, почали "штані" труситися і по спині "мурашки" бігати. Запропонував іти в гори, в затишок лісу, вона не заперечила. Я завів її між досить густий ліс молодої хвоїни. Тут затишно, тепліше, я набрався сміливості зупинити Оксану, пригорнути й поцілувати. Вона не спротивилася і відповіла на мій поцілунок, але довше стояти не забажала.

Ходили ми стежкою поміж хвоїною, можливо, більш як годину. Оксана говорить, ніби вона завчилась напам'ять лекцію свого життя і тепер мені її викладає. Я з чесноти слухаю, а свою думку маю: — Ініціатива знайомства зі мною, з метою одруження, вийшла від неї чи її дядька: Вона вже не безвинне дівча, а доросла особа і не замовчує факту гвалту червоноармійців та подружжя з поляком в Майнлойсі. Приїхала до табору і вийшла до мене не для того, щоб мерзнути на морозі та оповідати мені зовсім нецікаві для мене моменти зі свого життя. Я намагаюся влучитися в її розмову і переключити на наше спільне зацікавлення сьогоднішньою зустріччю, але вона штовхне мене під бік ліктем, даючи до зрозуміння, щоб я не перебивав її оповідати, і далі за своє: — Я з подругою так зробила. Я подрузі так порадила. Мені й у школі так трапилося...

Було вже далеко за північ. Дотримуючись дрібного Оксаниного кроку, мої ноги й справді "бажали відкинутись" (випростатися й відпочити). Подумав хоч підступом завести її на коридор та відпочити на лавці "школи" чи хочби на підвіконнику, але Оксана молодиця здогадлива — завернула мене назад у гори.

Ціluватися Оксана не бажає. Говорити про мету нашої зустрічі також не збирається. Зайти погрітися й відпочити в

таборовому коридорі чи побажати доброго здоров'я та доброї ночі їй також не бажається. Бажає Оксана запевнення про те, що я не євнух? Подобається їй лоскіт чи чоловіча сила? Слухняно завернув я в гори, дійшли ми туди, де більше затишно в хвоїні, зупинив її та, міцніше притуливши, почав настирливо ціувати.

Дядькова Оксанка, ніби спритна кішка, вирвалася з моїх обіймів, узялась обома руками в боки, піднялась на щипочки, щоб вищою і сильнішою вглядати, та й почала з мене не то кепкувати, не то моралі навчати.

— Ну й що ж ти собі надумав, благий та довготерпеливий? Ти сам своєю “мудрою” голівкою додумався над Оксанкою в горах силу та своє вміння застосувати, чи це тобі мій дяденько порадив? Про що ви з дяденьком домовились, то ваша справа, а те, що я знаю і думаю, це моя! Перед тим, як я від’їздила з “Зеленого клину”, я добре знала з ким маю зустрітися. Про те, що ти верткий та проворний біля жінок і чужих молодиць, мені добре також відомо.

— Так, от що Грицю! — Уперше назвавши мене по імені, продовжувала Оксанка. — Те, що проминуло, не повернемо. Те, що ти зараз думаєш, не важливо. Оксанка — молодичка вже з досвідом і свій розум має, а ти, голубе, над тим, що сьогодні бачив і чув, добре подумай. Про наступну нашу зустріч через дяденька домовимось, а тепер заведи мене, як ченний кавалер, туди, звідки взяв.

Після такого Оксаниного “отченашу”, мені вже більше не було чого їй говорити, пропонувати чи навіть думати. Оксана впевнена сама в себе і в своїй мрії та надії. Оксана, в подружжі, бажає бути “владичицею престола”, але чи має на це хист, діло для мене не ясне й підозріле.

Два дні пізніше приїхав знову Оксаноччин дядько з оселедцями.

— Ну що, земляче? Породичаємося? Оксаночка тобі сподобалась? Не правду тобі казав? Оксаночка — ясочка! Нема тобі чого думати й гадати, приїзи на “Зелений клін”, першого дня й справу довершимо. Бажаєш — повінчаєм, а ні, то тільки в німців запишемо. Оксаночка на тебе чекає, земляче.

В запевнення дядька я таки не вірив. Шурка, довідавшись про нашу з Оксаниною холодну ніч у баварських горах, викликала мене на побачення над струмок за лісопилкою та й напала — ніби

шуліка на мокру курку!

— Та чи в тебе в голові вітер віє, як в пустому горщику? Та чи ти не чув, що вона міняє чоловіків, ніби зношені рукавички? Та хіба ти не розумієш, що то не її дядечко, а чергова жертва її примхів? Знаєш ти щось про ту самолюбну і нечесну крутійку? Раніше чи пізніше табір в Штадтштайнахові розселять по інших тaborах, кудись перевезуть чи й зовсім ліквідують. До того часу я позбудусь Масника, і що тобі більше потрібне?

Згідно з Шурчиним тверженням, це якраз Оксана, одужавши від червоноармійського "визволення" та відпустивши дещо волосся на голові, започаткувала одруження з поляками й галичанами, щоб не повернатися "на родину". Вона покалічила багато тaborових молодиць, допомагаючи їм позбутися небажаного плоду. Вона була одружена з кількома поляками. Вона також водилася з Миколою, перед тим як він познайомився з Ніною та помордував естонців. Вона була змушенна втікати з Майнлойсу та сковатися за "дядюшкою", спекулянтам оселедцями.

— Нехай вона ще раз покажеться в нашему таборі, я їй покажу...! — Погрожувала Шурка колишній своїй подрузі.

Хто з них був винен, а хто мав слухність, мене це зовсім не цікавило. Згідно з християнським віровизнанням "Один Бог без гріха, а всі люди грішні". Хто і як пережив, перехитрив м'ясорубку війни та хто і як намагається пережити, обійти, уникнути насильного запроторення в московську м'ясорубку та певну загибель в "отдалённых местах родины". Хто і як "чіпляється" за можливості існування та якогось майбутнього, суддею бути не збирався, бо й сам був непевний сьогоднішнього дня, не то що завтрашнього.

Ходила чи їздила Шурка на "Зелений клин" робити порахунки з Оксаною, мені не відомо. Дядько з оселедцями, в таборі Штадтштайнаху більше не появлявся. Запізнена зима нарешті прийшла в баварські гори й засипала і замела снігом стежку, якою ходила Шурка до своїх колишніх працедавців-німців. Водиться з Шуркою по засніжених горах та залишати за собою слід стало небезпечно. Витворювати для себе і таких же обездолених осіб, як і сам, прикроші, злобу, ненависть та обман, було непотрібно й безпідставно. Та й романтика у злиднях, убогості та облуді не гідна людини.

ПІДГІРНА “РЕСПУБЛІКА” (НЕ ЗАГІРНА...)

З настанням 1947-го року, тaborяни Штадтштайнаху та взагалі так звані “переміщені особи” під опікою IPO, мали нову тему для згадів розмов, суперечок, припущень і звичайної людської надії в безнадії.

Табори мали бути реорганізовані, демократизовані та перейти на самоуправу і самозабезпечення. Дотеперішніх керівників тaborів, голів, чи як там вони йменувалися по різних “республіках”, мали заступити лідери і то з великої літери. Тaborові управи будуть вибрані прямим і таємним голосуванням дорослих тaborян. окремі “республіки” будуть пов’язані своїми уповноваженими послами з Центральним управлінням республік, чи Помісним економічним комітетом, що скорочено тaborяни називали “ЦУР йому й ПЕК” і не підлягатимуть німецьким законам.

По тaborах буде широко організоване ремесло на особистій ініціативі, як також загальнотaborові майстерні чинбарства, бондарства, столярства, чоботарства, кравецтва, м’ясарства й тому подібних невеликих підприємств і майстерень, правдоподібно з пивоваренням і вибором самогону включно. Бо, якщо дійсно тaborи перетворяться в “незалежні республіки”, пиво й самогонка стануть речами “першої потреби”. Без них — ні уродин, ані христин, навіть похорону не відбудеш!

Як ті, відокремлені від німецького закону та німецького господарського потенціялу, тaborові “республіки” будуть існувати, де вони братимуть сировину та збуватимуть вироблену продукцію? На основі якої грошової одиниці чи міри якого товару буде розрахунок? Де і як стануть будівлі для майстерень, підприємства, школи, лікарні, стайні для худоби? І взагалі, як більша чи менша група чужинців привласнила б собі ділянки землі, будівлі, відокремилася би від тубільного населення, створивши, державу в державі, жила, господарювала і розплоджувалась, цим ніхто не цікавився і про це не згадував.

Олексій, правда, запевняв, що такого й на Дніпрельстані не було, але в німців, розбитих війною та окупованих заморською демократією, може й буде. До того, вже й ніби основи закладено. От, наприклад, він має вже майстерню. Вона тісна, незручна й темна, але її можна поширити, вибивши стіну на двері і прибудувати вигідну та світлу до стіни. Біля задніх стін блоків тaborяни завелися

клітками з кролями та курми. Більш винахідливі тaborяни навіть обзавелися поросятами. За рік чи за два, в кінці блоків можуть постати цілі загороди для поросят, бичків і навіть дійних корів. Розвести повні хліви кролів, курей, а то й овечок і баранів. Не зашкодить мати й доброго бугая! Може й коней додати, обов'язково з жеребцем.

Під горою, за п'ятим блоком, дві дерев'яні будки, де будівельники під час будови цього дослідного центру зв'язку тримали свої знаряддя праці. Тепер там тaborянки удень перуть білизну. Тaborяни латають штани й черевики, а вночі гонять самогонку й варять пиво. Ці будки можна б передбудувати, поширити, прибудувати...

Ми з Василем заперечуємо Олексієві, мовляв земля й будинки німецькі. Дослідний центр не будувався для мешкання чужинців чи людей взагалі. Раніше чи пізніше нас виселять звідси і будуть використовувати будівлі для того, для чого вони будувалися. Для поросят, курчат, бичків та взагалі для худоби треба не кліток, загород і кошар, а справжніх хлівів. Потрібні корм, випас, сіно, солома. Потрібне поле. Потрібні луки. Потрібен "Lebensraum" (життєвий простір). Зробити табір Штадтштайнаху самоуправним і самовистачальним, з населенням біля тисячі осіб, напханим у чотири блоки, треба принаймі виселити всіх німців із Штадтштайнаху.

— Якщо так люди будуть мудрувати та розраховувати, як ви, то напевно у двадцять років уже сивоволосими будуть, і рід людський переведеться, бо дітей ні кому буде плодити. Дніпрельстан ми будували з нічого, і збудували. А це ж Європа! Німеччина! Найбагатша в світі країна, Америка! А ви духом падаєте! — Без жартів перечить нам Олексій. Не святі горшки ліплять! Люди беруться нам добро зробити, не перебивайте своїми вигадками, як та що? Буде зроблене і все!

В Олексія молода дружина й малі діти. Йому треба в щось вірити, щоб не втратити надії, на покращання життя. На якесь більш надійне забезпечення родини помешканням, харчами, одягом. У нього руки не вивернуті догори долонями (непристосовані до праці), а мозолясті та спритні. Його думка не "прикована" до подушки, а пов'язана з руками. Він ось проб'є дірку в стіні і зароблятиме на хліб щоденний, клепаючи "самовари" тaborянам.

Мені та мені подібним — світ широкий, а подітися немає де, ні тілом, ні думкою. Самітників у таборі ненавидять за те, що вони неморальні, неслух'яні, забрали від моральних і богобоязливих тaborян кімнату, призначену під шкільне приміщення та каплицю, і мешкають! Самітники ненавидять тaborян із родинами, вважаючи їх причиною зменшення приділу для них харчів, цигарок та речей першої потреби. Тaborяни, в загальному, не так ненавидять лідера Солтиса (Солтис — правдиве прізвище, чи тільки тaborово-конспіративне, я не знаю) за те, що він дозволив безкарно Маланчукові чи Малащукові з Бігунами, Поцілуйками та Псуями розпоряджатися призначеними для них від IPO харчами, цигарками, одягом та речами першої потреби. Для тaborян Маланчук (я також не певний щодо правдивості прізвища — Маланчука, Бігуна, Поцілуйка та Псуя?) був символом, насиля, обману, злодійства та спекуляції. Дещо сутулий, із довгими обвислими пасмами чорного волосся на голові, що закривали половину його продовгуватого обличчя, з непомірним горбатим носом. У чорному довгополому плащі, цей Маланчук вештався по блоках табору, ніби "примара комунізму в Європі" чи "грішний Марко по пеклу". Усі в таборі його боялися, всі на нього нарікали.

— Як у таких обставинах створювати самоуправну й самовистачальну "республіку", мій розум не міг зрозуміти.

“За півроку мого перебування в таборі, я спромігся “нажити” більше неприятелів, якщо не ворогів, ніж я їх мав за чверть усього моого життя.

Йосип аж у таборі роздумав, що я його в Берліні під’юдив до втечі, й таким чином позбавив його освіти й диплома. Вдова Чучманка, зі своїми дочками, назвала мене злим духом її родинного добробуту. Чоловік убиральниці блоку Зоськи вважає мене відьмаком із хвостом, і щоденно вартує свою подругу із-за рогу коридору. Тaborовий отець духовний остаточно переконався, що я таки “дійсно” кацапчук, безвірник, обманець і морально розкладена людина. Шурка вважає мене зрадником “нашого кохання” на користь Оксани. Особисто, для мене, тaborова “республіка”, залежна й підкорена, чи незалежна й самовистачальна, — дуже вузькі “рямки”, і непривітна територія.

Одного зимового, похмурого й холодного дня, коли ми з Василем перевіривши справність умивалень та вбиралень, наслухавшись в Олексієвій мастерні його оповідань про померклі дні

“героїчної” будови Дніпрельстану та майбутні “світлі” дні самоуправної й самовистачальної “республіки” Штадтштайнаху, розійшлися на полуценок, тоді на коридорі, біля сходів до п'ятого блоку, я натрапив на гурт збентежених хлопців-самітників, моїх співмешканців та мешканців сусідньої кімнати.

— Що трапилось? — Питаю в них.

— Шорого з табору виганяють! — Хором відповіли вони.

— За що? — Здивувався я, знаючи бездарність і безпорадність хлопчини-недоростка.

— Піди спитай у Маланчука! — Залепетали вони, висловлюючи різні непристойні слова та звороти на адресу Маланчука.

— А все таки. Хто з вас може мені толком розповісти, за що виганяють Шорого з табору?

Вияснювати справу Шорого взялися мої співмешканці кімнати два Іванці, Яхман і Трушманович.

— Ти, старий, сам знаєш, як воно між Савулою та Шорим. Минулої суботи була черга Шорого йти на танці до німкень у Штадтштайнах. Шорий, поправши штани, сушив їх біля радіатора. (Шорий позичав штани в Савули, щоб іти на танці, а Савула позичав у мене, щоб у кімнаті не сидіти без штанів.)

Пан отець поскаржився блоковому, що вітер намів снігу та соломи перед сходами на балкон його помешкання, а блоковий, не бажаючи мати сварку з власниками кліток із кролями та курми з четвертого блоку, прийшов до кімнати, де мешкав Шорий, з наказом для хлопців очистити сходи для отця духовного. Хлопці, що були повдягні, розбіглися з кімнати, хто куди, а Шорому без штанів було нікуди тікати.

Хто кого перший штовхнув чи ударив, тяжко здогадатися. Шорий твердить що блоковий його перший вдарив в обличчя, а він в обороні вкусив блокового за руку. Блоковий твердить, що Шорий не послухав його наказу і першим напав на нього і навіть поранив йому руку. Блоковий, високий на зріст чоловік, досить міцної будови, а до того він завжди має з собою свого спільника по кімнаті, пахолка, і щоб не міг дати ради з недорослим і слабосилим Шорим, це мені не вміщалося в голові.

— То що, Шорий так покалічив блокового, що хтось мусив покликати поліцію? — Питаюся в хлопчаків.

— Та ні! — Блоковому жодної кривди не сталося. Він тільки замельдував (поскаржився) на Шорого Солтисові, а Солтис, як ти знаєш, без Маланчука обйтися не може. Маланчук і викликав з Кульмбаху міс Герис (Герис чи Гарис, також не певно.)

— Ну, ю що? — Запитав я хлопчаків, усе ще в непорозумінні, щоб сварка недорослого і нерозумного Шорого з придуркуватим блоковим аж так зацікавила міс Герис, директора інтернаціональної організації, вдову по багачеві мільйонерові в Англії. Високу, пристійну і зрівноважену пані, може ще з вищою освітою та титулом леді, або що? За те, що Шорий не мав штанів для виконання примхи блокового, його викидають із табору?

— Та ні! Хтось заперечив із хлопчаків. Шорий штані мав, але вони були мокрі.

— І за те його викинули з табору?

— Певно! Певно! — Закричали знову разом хлопчаки, Нех їх Перун трісне! Нині вигнали Шорого, завтра позбудуться нас із табору! Шорий тільки початок; їм потрібне наше помешкання під каплицю!

— Не так голосно, і не всі разом. — Зупинив я крики хлопчаків.

— Хто вам сказав, чи звідки ви знаєте, що Шорого викинули з табору?

— Та ж на зборах! міс Герис наказала зібрати збори тaborян на коридорі другого блоку. Там і вирішили вигнати Шорого з табору.

— Хто? Ви підіймали руки щоб викинути Шорого?

— Та ні! Солтис прочитав прохання перед міс Герис, щоб Шорого позбавила права перебування в нашому таборі, а Малащук потім “огнем і полум’ям” кидав перед міс Герис на всіх нас мешканців п’ятого блоку. Тобі, старий, теж перепало! Згадка хлопчаків про “огонь та полум’я” мені нагадала виступ комсорга колгоспу ім. Другої п’ятирічки, косого Митьки Лазненка, на зборах колгоспників, після того як я втратив свої одинокі штані в Есмані, рятуючи життя втопленці Гальки.

— Підемо й довідаймося, що там робиться на тім коридорі другого блоку — сказав я хлопчакам і, не чекаючи їхньої згоди, швидко почав збігати сходами й коридором до другого блоку.

Попід стінами коридору на другому поверсі другого блоку все ще стояли мовчки тaborяни. За продовгуватим столом, що

стояв поперек коридору, перед сходами, що вели на перший поверх і до виходу на дорогу, з одного боку сиділа міс Герис, висока, худорлява з продовгуватим обличчям та рівним варязьким носом. Волосся в неї було по військовому коротко підстрижене і над висками дещо закучерялене. Військовий однострій англійського покрою та з англійського темно-зеленого сукна надавав їй більше суровості до й так сувального лиця.

Перед нею на столі лежала течка для паперів, жіноча торбинка з надто довгим ремінцем, що звисав зі стола та порозкидувані в безладді декілька аркушів паперу. Рядом з міс Герис сиділа невелика білобриса дівчина і вертіла довгим, мабуть уперше підструганим олівцем. Праворуч міс Герис кінці столу сидів лідер табору Солтис, із двома секретарями, Псуєм та Поцілуїком. За плечима Солтиса стояв Маланчук у товаристві Бігуна, Садовського та ще кількох тaborovих активістів.

Малащук, від імені тaborян, Лідера (з великої літери!) Солтиса чи кого там він у той час представляв, дякував міс Герис за турботи опіки над табором. За сьогоднішні відвідини й допомогу в приверненні дисципліни в таборі. За цінні вияснення щодо самоуправи табору. Улесливо і низько поклонившись у сторону міс Герис, Маланчук замовк. Міс Герис усталла із стільця й почала складати папери в течку. Я зрозумів, що збори вже закінчились, і міс Герис, зібравши папери в течку, відійде.

— Одну хвилиночку! Будь ласка! — Не знаючи, до кого я маю звертатися з питанням, зніяковів я. — Я тільки бажаю... І затяvся не знаючи, говорити далі по-українському чи спробувати запитати англійку німецькою мовою. І, показуючи рукою в сторону міс Герис, збирав німецькі слова в думці у відповідне речення, але Маланчук випередив мене, підступивши близче до спини Солтиса, і голосно мені заперечив.

— А ти чому не прийшов завчасу на збори, коли щось маєш сказати міс Герис? Вам було оголошено про початок зборів, а тепер уже міс Герис збори закрила! До того, ти не маєш жодного відношення вмішуватися в тaborові справи! — Маланчукова зухвалість, викликала в мене обурення, а обурення додало сміливості.

— Як вам відомо, пане Маланчук, я був на праці, і мене ніхто не попереджував і не повідомляв, про збори на яких вирішувалася доля примітивної та обездоленої людини. Я бажаю

знати причину...

— Потрібно було прийти завчасу, якщо до всього цікавий! — Не дав мені докінчити речення Маланчук.

Я розгнівався на цього самозваного оборонця міс Герис, тaborових зборів та прав тaborян до тaborових справ.

— У нормальних умовах і нормальні керівники, незалежно якої громади чи держави, сповіщають своїх підданих чи співгромадян, про будь-які збори завчасу також. Я не певний, але мені так здається, що ці збори були оголошені тільки тим, кого комусь бажалось. Про збори та рішення виключити Шорого з тaborу я довідався від хлопців на коридорі кілька хвилин тому. Поскільки, мені здається, справа зовсім нелюдяна і небезпечна, я й бажав докладно знати причину. Ви, пане Маланчук, не лідер цього тaborу, і не зверхник міс Герис. Можливо вам і тут присутнім, сирітська доля не відома. Можливо ви не знаєте, що Шорий обездолений сирота, фізично не розвинений хлопчина, неписьменний, невихований і безпорадний. У нього нема сенсу самозбереження, здорового помислу й розуміння життя. У нього немає не тільки відповідного одягу на зиму, але в нього взагалі немає одягу, взуття, грошей та речей першої потреби. Шорий безпорадний. Кому з вас забажалося замордувати сироту!? — Вигукнув я надто голосно і затяvся. У моїх очах забриніли сльози. В горлі заткало. Щоб не розплакатись, по кишеньках кинувся шукати за хустинкою, але не міг знайти, чи взагалі її не було в робочому одязі. Довелось шморкати носа та витирати сльози з обличчя долонями. Білобриса дівчина, швидко переговоривши з міс Герис, звернулась до мене дуже ласково.

— Ви, пане, не нервуйтесь і надто швидко не говоріть. Mіс Герис вас особисто не знає, і проти вас нічого злого не має. Вона так зробила, як прохали в неї ці панове. — Показала на Солтиса і його помічників.

— Mіс Герис бажає мати ваше прізвище. Ви можете мені переказати ваше прізвище по англійських літерах?

Мені вже не раз довелося проказувати мое прізвище по літерах англійської абетки. Білобриса дівчина ще раз перевірила по літері мое прізвище і передала папір із написаним моїм прізвищем англійці. Англійка, переглянувши папери на столі перед нею, показала на них білобрисій дівчині, та звернулась до мене по виясненню.

— Ви говорили про себе чи про когось?

— Про Шорого. — Сказав я до білобрисої дівчини, зовсім забувши що це тільки насмілива кличка Василя Турчмановича.

— А хто такий Шорий? — Запитала вона, почувши не згадане попередньо таке прізвище.

Здогадливі хлопці, співмешканці Шорого, за той час як я говорив до Маланчука та до білобрисої дівчини, привели Шорого на коридор, де відбувалися збори — і він мене виручив.

— Це про мене, ясна пані, той пан говорить. Я Шорий, — обізвався він вкінці коридору. Це так мене кличуть в таборі, але, ясна пані, я пишусь зовсім інакше. Пояснював Шорий і несміло підходив біжче до мене.

— Турчманович! — Хтось вигукнув позаду мене.

— То ви за Турчмановича говорили, — зраділа білобриса дівчина. — Турчмановича вирішила міс Герис позбавити опіки IPO та виселити з вашого табору, на основі прохання вашого лідера за непослух блоковому та нанесення йому ушкоджень на тілі.

— То це правда? — Запитав я білобрису дівчину, не знаючи як далі поступати,

— Звичайно правда. — Відповіла вона і веселіше завертіла олівцем у руці. Зібравшись дещо з думками, почав ніби вголос сам із собою розмову.

— Якщо так, то на мою думку та мое розуміння, міс Герис мала фальшиві обвинувачення фальшивих свідків, або зовсім не справедливо поступила. Білобриса дівчина переказала мої слова правдиво чи ні, мені в той час було не до зрозуміння, але міс Герис зблідла на обличчі, підхопилася зі стільця, щось сердито буркнула білобрисій дівчині. Та відповіла їй, рахуючи олівцем пальці своєї лівої руки, а міс Герис, неприхильно глянувши на мене, всілась на своєму стільці,

— Чому ви обвинувачуєте міс Герис, а не свого лідера? — споважнівши, звернулась до мене білобриса дівчина,

— Тому, — сказав я впевнено, що міс Герис підписала вирок, рівнозначний смерті, на людину, яка безпорадна в житті. Людину, яку треба повчити, пожаліти, а не карати. Хлопець фізично недорозвинутий, умово примітивний, безпорадний, неписьменний...

— Зачекайте! Зачекайте! — Зупинила мене дівчина. Ви будьте спокійні. Не поспішайте говорити, щоб я могла ваші слова переказувати міс Герис. Говоріть поволі. — Порадила мені вона.

— Я не вимагаю від міс Герис чи будь-кого, щоб мені вірили на слово. На хлопчину, треба подивитись і зглянутись. — Тепер я говорив спокійно і з зупинками. Говорив те саме, що говорив на початку моого виступу Маланчукові.

— Хлопчина ріс сиротою на вулиці міста. Німці малолітнім його забрали в неволю, де примушували тяжко працювати. Ніхто його освітою, здоров'ям і розумом не цікавився. У таборі про його науку чи навіть про його забезпечення одягом та речами першої потреби ніхто не цікавився і не потурбувався. Блоковий Шорого — земляк чи навіть родич...

— Турчманович! — Хтось із хлопців поправив мене.

— Пробачте за помилку, перепросив я білобрису дівчину. Турчманович з блоковим п'ятого блоку споріднені чи добре знайомі, але чому він нападає на нього, а не допомагає, мені не відомо. Моє прохання до міс Герис основане на правді, і коли вже вирок на Турчмановича невідкличний, то я б прохав міс Герис змилуватись людською і жіночою милостю над обездоленим недорослим хлопчиною, і виконання вироку відкласти хоч до тепліших днів.

Міс Герис, терпеливо вислухавши мене, звеліла білобрисій дівчині покликати Шорого до столу.

Шорий був одягнутий в якийсь старий виношений жіночий хатній халат, з під якого виглядали тільки не однакового кольору та розміру полотняні капці. Одною рукою він тримав жмуток халату дещо нижче живота, а другою безнастанно приглажував своє розкуювдане волосся на голові. Його вигляд і невиразна усмішка на лиці, переконливо підкresлювали радше жалюгідний вигляд Шорого, ніж комічний. Підійшовши до стола, він, як і належиться в "цивілізованому" суспільстві, низенько вклонився в сторону англійки та пана Лідера (з великої літери) Солтиса, випрямився і перестав поправляти волосся на голові.

— Міс Герис, — звернулась до Шорого білобриса дівчина, — бажає, щоб ви розкрили полі своєї сорочки.

— Аби я міг, ясна пані, я б це зробив для ясної пані, — сказав поважно він. Мої сподні (фактично він мав підштаники) не мають гудзика.

— Міс Герис ба-жа-є, щоб ви роз-стеб-нули со-роч-ку, — сказала розтяжно білобриса дівчина, пристукуючи олівцем на кожному складі речення.

— Це дуже легко зробити, ясна пані, коби шмаття (одежа) мало гудзики. — Пояснив Шорий.

Білобриса дівчина, переказавши відповіді Шорого англійці, щось довго перекидалася окремими словами та реченнями. З обличчя англійки можливо було зрозуміти, що вона хвилюється і правдоподібно підозріває мене в нечесності.

— Той пан, показуючи на мене олівцем, ваш родич? — Запитала білобриса дівчина Шорого.

— А коби, ясна пані! — Вигукнув Шорий. — Такий файнний (добрий) чоловік. Я мав вуйка (дядька)...

— Хто ваш вуйко? — Поспішила білобриса дівчина з питанням для Шорого. — Де ваш вуйко?

— А коби я знат, ясна пані, вам розповів би так файно та красно.

— Ви маєте якихось родичів у таборі? — Намагалась білобриса дівчина випитати в Шорого щось таке, що могло поставити в сумнів мої попередні тверження про безпорадність і сирітство Шорого.

— А коби я мав, ясна пані, напевно поставив би перед очі ясної пані.

Білобриса дівчина знову переказувала відповіді Шорого англійці і з ті рухів олівцем та головою можна було зрозуміти, що між мною та Шорим нема ніякого споріднення або зговорення.

— Miss Геріс бажає, щоб ви написали своє прізвище ось на цьому папері, — сказала, підсовуючи аркуш чистого паперу по столі перед Шорого та передаючи йому олівець, яким вона перед тим викручувала та розмахувала.

Шорий, замість того щоб нахилитися над столом та олівцем на папері написати своє прізвище, чи які там він познаки ставив, коли "розписувався" при отриманні чогось, почав розглядати олівець, ніби дуже цікаву й дорогу річ, або шукаючи відтисків пальців білобрисої дівчини на ньому.

— Miss Геріс бажає, щоб ви написали своє ім'я ось на тому папері, — якось лагідно сказала білобриса дівчина, посунувши рукою ще ближче до Шорого аркуш паперу.

Шорий не то понюхав, не то поцілував олівець, приторкнув його затесаний кінець до кінчика свого язика та, нахилившись над столом, виявив, що аркуш паперу зовсім чистий і де ставити хрестика, що мав означати його підпис, розгубився.

— Най! Най! — Вигукнув Шорий, ніби цуценя, коли йому ненароком хтось наступить на хвоста. — А коби, ясна пані, я знов, як написати, я б вам два рази написав. Намалював би ніби картину.

Білобриса дівчина, не довірючи Шорому, дістала зі своєї торбинки іншого олівець написала щось на іншому аркуші паперу декілька слів і подала Шорому.

— Що там написано?

Шорий, взявши аркуш паперу з рук білобрисої дівчини, так само, як і олівець, оглянув його з обох боків, понюхав і потім висловився своєю попередньою відповідлю.

— А коби, ясна пані, я знов, я б вам так красно розповів, як ніхто перед тим.

Англійці надокучило слухати й дивитися на наше з Шорим неповажне поводження й недоречні пояснення та відповіді, щодо виключення Шорого з табору. Вона підозрівала, що це могла бути справа пов'язана з заговором проти її всевладного володінням над цим табором, або тільки непорозумінням між дуже примітивними і нечесними людьми. Вирішила ще дещо довідатися з самих обставин, що викликали це непорозуміння з Шорим. Наказала білобрисій дівчині, щоб та переказала Шорому, що міс Герис бажає побачити приміщення, де він мешкає.

Яке замішання сталося в Шорого в голові від бажання міс Герис подивитись на його ліжко та його достатки, тяжко припустити. Від несподіванки Шорий заметувшився, забув, що його підштаники не мають гудзика, заплутався ногами в них і розпостерся на підлозі та розбив носа. Підхопивши з підлоги, Шорий розглядався за своїми капцями, що були поспадали з ніг, знову заплутався ногами в підштаниках, присів на коліна на підлогу та, витираючи закривленого носа долонями, розплакався.

Англійка поспішно жмутком впихала розкидані папері на столі в свою течку, закинула свою торбинку з довгим паском на плече і, не звертаючи уваги на будь-кого, швидко пішла сходами вниз другого блоку і звідти до джипа, що стояв на подвір'ї. За нею побігла й білобриса дівчина.

Хто заспокоював Шорого та що було після відходу англійки на коридорі другого блоку, я вже не бажав ні знати, ні про те чути. Наступного дня Олексій насмілився порадити мені залишити табір, як то кажуть “для святого спокою”.

— У нас на Дніпрельстані, як щось того, доки не приїде "чорний ворон", чоловік для святоого спокою, не розраховуючись, відразу зникне і — по всьому!

Але я, передумавши добре випадок із Шорим, вирішив не робити жодних ускладнень для Солтиса, Маланчука чи навіть всевладної англійської вдови.

— Вигонять Шорого з табору, дам йому дещо одежі зі свого запасу й декілька марок на перші потреби. Змилуються над ним, випадок на зборах скоро забудеться, або навіть буде гецом (жартом) для тaborян. — Так я сказав Олексієві, коли той знову почав нагадувати про "чорний ворон" та безслідне зникнення з Дніпрельстану.

— Не виживе тебе всевладна англійка з-під опіки IPO, то з "музицю" видворить Маланчук із табору.

— А хто такий Маланчук та яку він має посаду в таборі?

— Запитав я Олексія, в непорозумінні. Маланчук у тaborян на язиці й на думці, ніби якесь пугало, примара чи посланець від самого чорта. Яку і від кого він має владу над тaborянами?

— Ти навіть у таких звичайних справах зовсім не тямущий, а пхаєш носа і пальці туди, куди добре люди пхають х... З тобою навіть шкода витрачати часу на балачку та пояснення.

— А все таки, що за "циця" в таборі Маланчук?

— Тобі що та що? — Розгнівався Олексій. — Ніщо! От що! Самий звичайнісінький парторг! Не офіційний, як на Дніпрельстані був, з табличкою на дверях його кабінету та з наганом у кишені. Але парторг, а до того ще й з цуркою. Цурка — невеличка дерев'яна паличка, патичок, загострена з обох боків, щоб, ударена палицею, вона могла підлетіти вгору перекручуючись. У цурки граються діти. Гострим кінцем цурки можна нанести людині поранення. Цурка, півметра задовжки паличка, з нарізками та дещо тоншим одним кінцем, використовується для в'язання снопів збіжжя під час жнив. Цуркою можливо також поранити чи знепритомити, або навіть зацуркувати чи пак задушити люднину.)

Я не певний, чи Маланчук носить цурку, за пояском під тим чорним довгополим плащем, але його Бігуни та Поціуйки напевно. От хто тобі, Маланчук, — пояснив Олексій.

Проминуло щось із тиждень часу від зборів на коридорі другого блоку. Виганяти чи викидати Шорого з табору ніби ніхто не збирався. Статечні, поважні та богообоязливі тaborяни, почали мене

не зауважувати і на вітання не відповідати, Мої співмешканці кімнати "забули", що я щосуботи отримую дві пачки цигарок за свою працю помічника асенізатора та маю штани, сорочки й куртку до випозичення. Я, будучи певним, що нікому кривди не вчинив, словом, ділом чи навіть думкою, а те що піп, дяк чи Маланчук із Солтисом, мають інакше розуміння відношення людини до людини, чи людини до Бога, то їхня справа і їхнє сумління. Десять серед тижня, після вечері, влігся на своєму ліжку та зачитався в Біблії, не звертаючи уваги, що діється в кімнаті та коридорі, аж возпахнулися двері кімнати і з криком та галасом до кімнати поспішили мешканці з сусідньої кімнати, підкидаючи Шорого з чималою паперовою коробкою в руках.

— У-у-у-га! У-у-у-га! — Викрикував Шорий, трусячи паперовою коробкою. — Най тебе, старий, Перун трясне! У-у-у-га, старий! Най тебе ясний шлях трафить! Ти мені не тільки життя врятував, ти мене мільйонером зробив!

Шорий, звільнившись від розгукахів своїх співмешканців кімнати, поставив паперову коробку на моє ліжко і, вигукуючи у-у-у-га, наслідуючи мавпу з кінофільму про "Тарзана", викладав на моє ліжко зміст коробки.

— Най тебе, старий, ясна кров зале! Подивись, яке вбрання (костюм) файнє! А сорочка яка біла! Чимус! Краватка, най тебе шляф трафить, ясна та червона! Цисар такої не мав! У-у-у-га! — Радів викрикуючи Шорий, розклавши на моєму ліжку новий і не з кепського матеріалу сірий костюм. Дві білі сорочки, дві пари білизни, червону краватку, дві пари носків (шкарпеток), руді хромові півчевики, білі постілки на ліжко та щось із півдесятка кишенькових хустинок.

— Дивися, старий, що мені ясна пані прислала! — Не забуваючи додавати: нех... тебе ясний шляф трафить. — Чорний, ніби ніч, слуга ясної пані приніс мені ось це все та й ще уклонився, ніби цисареві. Я тепер не Шорий! Не Шита! Я тепер пан Турчманович! Ти мені, старий, життя врятував! Ти мене мільйонером зробив. Я за тобою тепер піду в огонь і воду. Ти, старий, найрідніший мені чоловік на цілому світі! — Витанцьовував Шорий переді мною.

— Гей, гей, Шорий! — Озвався хтось з хлопчаків із-за гурту. Ти не витанцьовуй перед старим, ніби мавпа перед Тарзаном. Краще красненько його перепроси та розкажи, як ти ще вчора змовлявся

з Зоськіним чоловіком і Масником вислідити старого з Шуркою та набити його. Масникові цигарки палив не даремно.

— Най його ясний шляф трафить! Най того Масника ясна кров заллє! Я йому ті цигарки в горло впхаю! — Завертівся Шорий біля мене, не знаючи з чого починати. Чи перепрошувати мене, вибачатися чи розповісти, як і з ким плянував змову проти мене? Нагадавши, що його спільник Савула, більш здогадливий, залишив мене і побіг до Савули в другий кінець кімнати.

— Василю! Ти мені, Василю, допоможеш упоратись із тим Масником, нех його ясна кров заллє? Василю! Я тобі першому дозволю те файне вбрання врати на шпацір (прогулянку) до фроляйн (панянок-німкень).

Передача англійки для Шорого включала ще й дещо приношену, але чисту й теплу куртку. Вона також була певною ознакою її добродушності та зрозуміння становища Шорого і його умового та фізичного стану. Вона також була попередженням Малащукові, Солтисові та "кращим" громадянам "ресурсів" про те, що брехня завжди має короткі ноги. Надужиття не завжди проминають безкарно. Табір — не "загірна комуна", де "мета виправдує засоби".

Для мене, Шорого та наших співмешканців передача англійки була певною запорукою дальншого перебування Шорого в таборі.

День чи два пізніше я довідався, що Шорий із Савулою та зі своїми спільниками наштовхали Зосьчіного чоловіка й заборонили йому наглядати за дружиною, коли вона порається на коридорі чи в умивальні та в убиральні п'ятого блоку, і погрозили Масникові за слідкування за Шуркою.

Вмішуватися в мої особисті справи чи непорозуміння будь з ким, без моого дозволу чи прохання, я рішуче заборонив Шорому, Савулі та їхнім спільникам. Також попередив їх, що за бешкети в таборі чи поза табором заступатись більше перед англійкою не буду.

Мій титул "наш старий" поширився і на мешканців сусідньої кімнати, і я з самітниками табору в Штадтштайнахові більше непорозуміння не мав.

СПІЛКА УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ЧИ СУМНІВНИЙ СУМ?

Для самітників у таборовій "республіці" Різдво, Масляна чи звичайний будень, — однакове "свято". Уранці кава з нудьгою. Опівдні суп із журбою. Увечері куліш — на довгу ніч.

Одного ранку, після отримання Шорим пакунку від англійки, я не поспішаючи йшов коридором до Олексієвої майстерні і, ні про що не думавши та нічим не цікавившись, не звертав уваги на метушливих мешканців табору, що до ранку чомусь надто метушилися й кудись ніби поспішали. Майже ніс до носа наткнувся на свого доброго знайомого ще з табору "Під червоним прапором" та "Wojska polskiego powszechnego" в депі НОМ. 7, Олександра-білоруса.

Олександер, замісь привіту чи тільки товариської подачі руки, почав із мене кепкувати,

— Дивись, як зазнався, що й зі знайомими не бажаєш ні вітатися, ні знатися! Солтиса "з престолу" надумався усунути чи що? Як тебе тепер титулують та вітають? Будь готов! Слава Україні! Чи по старій звичці "Хай живе Вільна Україна!"

— А ти чого на чужому терені так розкудкудаєшся, ніби півень на смітнику? — Питаюся в Олександра також товариським жартом.

— Не порахуй за образу, але ти в таборі тепер визначна особа, а в п'ятому блоці — майже Führer чи вождь. Тебе тепер не можна ігнорувати.

— І дурними жартами забавляти...

— Без жартів, Грицю! — Поспішився Олександер. — Я ж тебе вже перепросив, якщо чим образив. Висловити правду другові, прямо й відверто не гріх. За твою відвагу на зборах, я гордий, як до близького друга й відважного сусіда Беларусі.

— Пошана й повага тобі, Грицю! — Простяг Олександер випростану долоню мені на привітання.

Олександер, звільнинившися з праці в депі, пристав до "бездержавників", "тоже українців галичан", в Майнлойському таборі, але скоро ними розчарувався та, за своєю звичкою пропагандиста нових ідей, починків і політичних рухів, пов'язався з молодіжною організацією в Мюнхені, що намагається відновити Спілку Української Молоді, ліквідовану московськими більшовиками в 1930-му році, так званим процесом СВУ.

Олександер у своїй молодості захоплювався "Синявокай Беларусей", співпрацював з московськими шпигунами та пропагандистами по обох боках кордону і звичайно зновував більше від мене "української політики". З розмов батька та своїх ровесників я зновував про пов'язання хуторян із Ващенком, українізованими попами та якимись таємничими людьми, що приїздили на хутір, у якихось таємничих справах. Зі шкільних підручників зновував про процес заговірників, що змовлялися з ворогами трудящих на знищенні Радянської України. Другого чи третього року моого навчання в школі, ми мали читанку "Червоний ранок", а в тій читанці був вірш "Марш молоді", чи навіть "Марш Спілки Української Молоді", який ми мали вивчити на пам'ять, але чомусь ту читанку в нас відібрали і про "Марш" не питали. З того "Маршу" в моїй пам'яті залишилися тільки два рядки:

До ніг стеле долина
Мережки їм рясні.

Організація Спілки Молоді в Олександра наразі — другорядна справа. Він розшукував мене на прохання Слави. Слава бажає познайомитися зі мною ближче, але не прилюдно.

— А це що за така важлива і втаємничена особа, та ще й із таким славним ім'ям?

— У погоні за чужими молодицями, на вільних удів та дівчат, у тебе нема часу разглянутися, а колись будеш каятися. — Сказав жартома Олександер і, споважнівши, додав, що Слава — це твоя колишня вчителька німецької мови в Майнлойсі, панна Ярослава.

— А ти що, з нею? — Здивувався я, пригадавши нетовариське відношення панни Ярослави до слухачів її лекції в Майнлойсі. Взявся навчити її білоруської пісні "Червоние бурачки, зяльоная гичка! Люби мяне маладзець, бо я маладичка!"?

— Ми зі Славою давні знайомі... Не докінчивши думки, Олександер чомусь дивно покрутів рукою, ніби в ній був м'яч, або шар, кинутий до якоїсь мети. Між нами тільки дружба. Слава має в таборі кімнату на двох із подругою, а я до неї приїзджаю політикувати. — Пояснив він.

— То що? Тобі треба помічника, заступника чи свата?

— Краще без жартів! Слава, довідавшись від мене, що ми з тобою разом співали "Маршерує войско раз, два!", звеліла розшукати тебе і привести до неї негайно живим, або притягнути мертвим.

— Ти ж говорив, без жартів! — Зауважив я Олександрові.

— Я й говорю без жартів. Панна Ярослава, справді гарна панна й поважна молодиця. Поважно й прохала мене познайомити з тобою, хоч ми й не надійні та не поважні парубки, а тим більше не годимося в чоловіки.

Олександер, мабуть, вижив польські в'язниці й німецькі табори через те, що до поважних справ завжди додавав гумор. Біду та злидні збував жартом так, як його не надто заможні земляки-білоруси.

Слава-Ярослава, чорнобрива й чорноволоса, здрібніла, типова молодиця-галичанка, що через злидні й тяжке життя предків фізично не дорозвинулась від народження. Схудле, сумовите обличчя, тонкі кісті рук і дещо сутулуватий стан — наслідки тяжкого, небезпечного й турботливого життя українки, що своє особисті мрії та надії, своє особисте щастя занедбувала заради народного добра, заради любові до Батьківщини-України.

Дещо примружені очі довгими чорними віями, за непомірно великими окулярами, були ознакою втраченої молодості, не в обіймах милої особи, а над складанням, коректуванням та друкуванням підпільної літератури у тьмяних приміщеннях. У темені ночей на зв'язку з підпільниками. У брудних, темних і тісних казематах окупантів.

Належала Ярослава до котрогось відламу українських націоналістів, кажуть, що вона розлучилася зі своїм чоловіком у Карпатах, перед самим закінченням війни, але перевірити мої припущення, що я її ніби-то десь уже зустрічав, в одній із церков чи установ Берліну, при першому офіційному знайомстві, не було потреби та обставин.

Ярослава мешкає з молодшою за себе дівчиною, родичкою таборового лідера Солтиса і його особистою секретаркою. Кімната подібна більше до комори, ніж до помешкання, вузька та з двома дверима і без вікна. Світло доходить у кімнату через кілька шибок у дверях, що виходять на балкон. Поставити ліжка впоперек кімнати, зробивши їх двоповерховими, не можна, бо вони довші, ніж ширина кімнати. Тримати ліжка впродовж кімнати попід стіною — прохід дуже вузький. Так біда і так горе. Але в кімнаті Ярослави відчувається домашній затишок, а не тваринча кошара гуртожитку. Познайомившись, Ярослава не виявила жіночої зацікавленості, а зразу ж почала вияснювати мені справу, чому бажала

познайомитися зі мною.

— У таборах, чи взагалі при більшому скученні людей, завжди треба втримувати лад, спокій і порядок. — Почала “обробляти” мене Ярослава.

Для втримання ладу та порядку треба вибраної, або організованої групи людей, із певними законами, обов’язками та відповідальністю. Наш табір у недалекому майбутньому перейде на самоуправу й самозабезпечення. Як усе те буде виглядати — це не справа нашої сьогоднішньої зустрічі.

Пан Олександер має уповноваження від керівництва Спілки Української Молоді, а я маю згоду лідера табору та чинників, яким я підлягаю, на організацію молоді в нашому таборі.

Спілка Української Молоді була заснована на центральних землях України. Щоб зберегти ідеї та традиції Спілки, треба зорганізувати молодь з усіх земель України, а в нашему таборі, окрім тебе та кількох старших осіб, нема людей із центральних земель. До того, ти між галичанами п’ятого блоку маєш повагу і вплив, а тому я прохала б тебе прийняти мою пропозицію та допомогти нам із Олександром скликати основуючі збори молоді та заснувати осередок Спілки, що скорочено зватиметься СУМ.

Парубкувати з хлопчаками мені не личило й не бажалося. Організаційного хисту в мене не було. Заступившись за Шорого на зборах, я сподіався викликати вороже наставлення до себе, майже всіх без винятку таборян. Тимчасове відпружження, що повстало в зв’язку з передачею англійки для Шорого, може й бути тільки тимчасовим. Більше того, я в жодні самоуправи і самовистачення не вірю, то навіщо мені обманювати самого себе і тих, що мені можуть повірити?

Висловивши свою думку Олександрові та Ярославі, я додав:

— Така скомпромітована особа, як я, напевно організації молоді своєю присутністю, не то що участю, принесе більше шкоди, ніж користі.

— Так не є зле, як ти думаєш і говориш. — Заперечили майже в один голос Ярослава з Олександром.

— Поміркуйте самі.

— Я вже обміркувала та обдумала, з усіх боків, і за тобою жодної вини не знайшла. — Зробивши скорботну посмішку покривданої жінки, висловилася Ярослава. — Коли ти різко заперечив був Маланчукові, я пригадала твоє поводження з попом, і

була вже готова стати в обороні Маланчука, але скоро зрозуміла, що з тим хлопчинаю зайшла дуже прикра помилка, і якщо б я тоді знала, хто той хлопчина, я сама так зробила б, як ти вчинив. Прикру помилку, завдяки тобі, виправлено, і на тебе ніхто в таборі нічого злого не мислить.

Ярославі треба було зорганізувати молодь, згідно з завданням партії чи організації, до якої вона належала. Мені, як українцеві, було обов'язком допомогти їй. Але активно влучатися в організацію таборової молоді могло означати повну компромітацію Маланчука та Солтиса, або мою нещирість в обороні Шорого. Люди не такі забудькуваті, як цього бажалося Ярославі.

— Заперечувати я в жодному випадку не буду, але активної участі брати не можу. — Пояснив я Ярославі та Олександрові.

— Без тебе — неможливо! — Щиро призналася Ярослава. З Наддніпрянщини, окрім тебе, нема нікого відповідного в таборі, для протоколу основуючих зборів, а, до того, молодь із п'ятого блоку, окрім тебе, нікого не послухає. Доки ти з паном отцем духовним не мав непорозумінь, хлопці, хоч не всі, але на Богослужби ходили. Тепер ти на отця погнівався, а вони з тебе приклад беруть.

— Ви мені безбожництва та сварки з попом не “підшивайте”!

— Насторожено попередив Ярославу та Олександра. Я попові жодним словом не противився і антирелігійною пропагандою не займався. Я роздобув легально Біблію, бажав тільки пізнати та зрозуміти, що в ній написано. Яка різниця між моєю Біблією і тією, що піп має та в церкві читає, я не знаю й не розумію.

— Я сама не розумію, а мені ніхто не хоче вияснити. Пан Олександер Марксів “Коран” напам’ять знає, а Біблії — ні! Якщо б ти говорив проти отця духовного, або проти релігії, тоді справа була інакшою, а так тяжко... — Не докінчивши, задумалась Ярослава. Пан отець — старша людина. Сам знаєш, як воно в нас у Галичині.

— Звідки я міг знати, як у вас у Галичині поводилися люди з попами? Я навіть не міг припустити, що Біблія привезена з України — свята книга, а Біблія, відписана зі Штутгарту, — якася нечиста єресь. Чому дяки чи попи не запротестували проти оголошення тих “Свідків Єгови”, що розповсюджують Біблію? Чому вони принаймі не вияснили в газеті, що Біблії, які висилаються зі Штутгарту, — не святі книги?

— Та ти не гарячися, — вмішався між мною та Ярославою Олександер. — Не поспішай із батьком у пекло. Тут обговорюється справа організації молоді, а не твоєї Біблії та непорозуміння з попом.

— Наш пан отець духовний — старша людина і дуже вперта й зарозуміла особа, про це я та особи, що доручили мені домовитися з тобою, розуміють. Якщо ти дійсно щирий українець і віруючий християнин, поступки пана отця до серця не братимеш, і між людьми не розголошуватимеш.

Ми сперечаемося безпідставно. Говоримо не стисло й не доцільно, а наші брати, батьки й дорогі нашим серцям земляки кривавляться в бою з ворогом у Карпатах, пробиваючися через кордони й застави на захід. Сьогодні вночі чи завтра з гір і в наш табір можуть завітати...

Бійці Української Повстанської Армії, закривавлені в боях із ворогом, перемішалися в Ярославиній мові з помордованими членами Спілки Української Молоді та з московськими чекістами в казематах. Заперечувати Ярославі чи відмовлятися від допомоги в організації Спілки молоді в таборі означало заперечувати самому собі, тому я згодився майже на ролю провокатора. На зборах молоді табору я виступлю з пропозицією заснувати Спілку молоді і, як представник надніпрянської молоді, першим запишуся в члени Спілки.

Організаційні збори молоді табору в Штадтштайнахові зібралися без більшого розголошення в приміщенні управи табору. Збори були не масово молодечі, як я цього сподівався. Зі мною з п'ятого блоку прийшло щось більше двох десятків хлопців, а з решти трьох блоків — може з десяток і то переважно вже не молодечого віку.

Дяк Ганущак започаткував збори молитвою, а після молитви запропонував вибрати голову й секретаря зборів. На голову зборів дяк запропонував Псуя, а я — на секретаря — Степана Довжицького. Голосували, як і годиться на демократичних зборах, відкритим і прямим голосуванням, тобто підняттям рук. Панна Слава (прилюдно вона звалася Славою, а в вужчому товаристві — Ярославою) виголосила промову про потребу якоїсь організації молоді в таборі для виховно-організаційної праці, утримання дисципліни, керівництва самодіяльних гуртків, фізичного виховання і тому подібних молодечих потреб та обов'язків, як майбутніх членів

организованого суспільства. Згідно з домовленням із панною Ярославою та Олександром, я виступив на зборах з пропозицією організувати в таборі Спілку Української Молоді, ідеологічно подібну до тієї, що існувала в столиці України Києві та по всій Україні до 1930-року, і яку московські окупанти ліквідували по казематах чекістів та енкаведистів. Проти моєї пропозиції заперечень на зборах не було, тому, не гаючися, Псуй запропонував вибрати організаційну управу майбутньої Спілки, що буде відома в скороченні, — СУМ, але Псуй грав свою роль не досконало, бо його пропозиції збори, чи вірніше Слава, не могли прийняти. Адже фактично ще не було членів у пропонованій Спілці. Тому вона запропонувала присутнім на зборах записатися в члени пропонованої мною Спілки.

Я "пропонував" заснування Спілки і я першим записався в члени. Присутні також не відмовлялися і за декілька хвилин голова зборів Псуй мав спикок членів СУМу, за яким перевірив присутніх у кімнаті, а потім запропонував вибрати вже не організаційну управу, але голову, заступника, секретаря, товариський суд і ревізійну комісію вже організованої Спілки Української Молоді. Голосували члени Спілки також по-демократичному, відкритим і прямим голосуванням. Головою Спілки вибрали Бігуна. Заступником голови — Степана Довжицького, секретарем — панну Славу. До ревізійної комісії з хлопців п'ятого блоку ще вибрали Василя Миколинського. Головування в ревізійній комісії та товариському суді дісталося комусь із членів Спілки, але імен уже не пригадую.

Під час обговорення поточних справ, із промовою про рейдуючі загони вояків Української Повстанської Армії виступив дядь Ганущак та наприкінці свого виступу запропонував вибрати комісію для можливого привітання та опіки рейдуючого відділу вояків УПА. Збори пропозицію Ганущака прийняли й вибрали комісію на чолі з Ганущаком для можливого привіту та опіки вояків УПА. Представником із п'ятого блоку в комісію вибрали й мене. Про мою участь у комісії ми попередньо не домовлялися, але можлива опіка над вояками УПА, що легально чи нелегально прибудуть до табору, — благородна справа, я протестувати не став.

Таки наступного дня дядь зібрав членів комісії, у своєму помешканні і доручив кожному представникові блоку надрукованих талонів вартістю в 1,000 німецьких марок на допомогу УПА. Талони були більшого розміру від звичайних поштових марок, від п'яти до

ста не означеної грошової одиниці. Хто ці талони друкував та хто буде розпоряджатися зібраними грішми, Ганущак, з огляду на таємничість рейдів УПА, не міг із нами поділитися. А тисяча марок, на спекулятивні ціни, сума невелика. Допомога воякам УПА — справа благородна, я навіть не підозрівав якогось підступу і свідомо пішов до мешканців п'ятого блоку за пожертвами для УПА. Але тут виявилося, що це вже не перша збірка на “добродійні” цілі та що дяк із Маланчуком у спілці, а гроші збирають на купівлю заокеанських долярів. Мешканці п'ятого блоку жили з родинами, купувати талони “на допомогу воякам УПА” не бажали, а самітники грошей звичайно не мали. До вторгованих чотирьох сот німецьких марок у мешканців блоку я доклав своїх шіст сот і, таким чином, зобов’язання дяка та повинність перед “рейдуючими вояками УПА” виконав на 100%.

У гори надходила рання весна. Рісні дощі змивали рештки снігу в бурхливі потоки та струмки. Табір в Штадтштайнаху готувався до самоуправи частішими сходинами та зборами мешканців табору. Спілка Української Молоді вела роз’яснювальну працю між тaborянами за допомогою плакатів, гасел та коротких пояснень на колишній шкільній дощі, бо з настанням тепліших весняних днів “учні” забажали мати ранню “літню” відпустку від навчання.

Одного такого весняного дощового дня ми з Василем блукали коридором поміж блоками і натрапили на повідомлення на дощі про реорганізаційні збори СУМ-у, де чорним по білому повідомлялося, що головою СУМ-у перевибраний друг Бігун. Його заступником — друг Поцілуйко. Секретарем — друг Псуй. Членами ревізійної комісії — друзі... Товариський суд очолив друг... Хто саме, для мене було не важливе. Важливе те, що ніхто з “друзів” сумівців із п'ятого блоку до управи Спілки не був вибраний, а тим більше, що друзі Поцілуйко та Псуй не перевибралися, а таки “вибралися” на місце “друга” Степана Довжицького та “подруги” Слави.

Подумав я, що мене та Ярославу “друзі” сумівці могли вилучити зі своїх лав, через наш вік, як переростків, але чому замінили Довжицького Поцілуйком, а Миколинського не перевибрали в контрольну комісію, було дивно. По роз’яснення звернувсь я до Степана Довжицького.

— Нам із Василем, — пояснив мені Степан Довжицький, — уже другий тиждень не вдавали цигарок, але про те, що нас “перевибрали”, ніхто нічого нам не говорив.

Після деякого вияснення мені стало зрозуміло, що таборовий СУМ — не загальнонаціональна молодіжна організація, а церковно-слов'янська, яка діє на основі “християнського добродійства”, “щоб не знала ліва рука, що робить права”, та що для кращої конспірації скорочену назву організації треба писати з малих літер і вимовляти — сумнівний сум.

САМОУПРАВНА РЕСПУБЛІКА

До таборової пропаганди на зборах, в розповсюджуваних листівках та повивішуваних плякатах із гаслами за самоуправу і за самовистачення тaborів Ді-Пі, долучилися невиразні чутки та перекази за вербування робітників-вуглекопів у Бельгію. Чому саме цій невеличкій країні Европи забажалося мати вуглекопів, якраз з тaborів Ді-Пі? Скільки в тій країні було вугілля для добування та навіщо було потрібне вугілля зруйнованій війною Европі, кому, як, а мені таки було цікаво знати.

— Вугілля, перш за все, потрібне для електростанцій, заводів і фабрик. — Роздумував я сам із собою та обговорював з Олексієм і Василем. Якщо дійсно Бельгія потребує більшої кількості вуглекопів, то вона й має плян, де виконе вугілля спалювати, себто витворювати теплову енергію. Кожна дитина, що почала навчатися в п'ятому класі неповно-середньої школи, мусить ознайомитися з законами фізики та знати, що теплова енергія з основної перетворюється в механічну, а механічна енергія — в рух.

Чи спроможне бельгійське вугілля витворити в Европі рух, чи тільки поштовх до можливого “руху” — ні я, ані навіть “усезнайко” Олексій не могли напевно передбачати. Але, де дим, там має бути й вогонь. Бельгія знаходиться на шляху німців у західну Европу і, навпаки, західньоєвропейців на схід Европи. За оволодіння бельгійською територією відбувалися війни між еспанцями, римлянами, варягами, католиками та протестантами на світанку європейської історії та між англійцями, французами й німцями в нові часи. Терен Бельгії був тереном військових побоїщ і в останніх двох, т.зв. світових війнах. Бельгія може стати й тепер осередком європейського відродження.

До поголосок про набір вуглекопів я чуйно прислухався, але вуглекопом не мав ні потреби, ані бажання ставати. З Петром Зосимом я тепер покумався, охристивши йому дочку Інну, що народилася на другий день нового 1947-го року, а Петро — досвідчений вуглекоп із Донбасу. Недвозначно гуторить мені таке:

— З мене десять років Донбасу вистачить на все життя, я не раджу тобі й на один день лізти в темну нору під землю — не тільки як друг, але й як кум.

У кума Петра кума Уляна-Лена не така, як я уявляв її під час Йосипового та Петрового залицяння до неї, а мила, привітна

й розумна жінка. Закінчивши десятирічку, дочка репресованого батька, теперішня моя кума, не мала можливості й спроможності на вищу освіту. Тому влаштувалася працювати доглядачкою дитячого садку для дітей партійних і державних керівників міста Одеси, не зважаючи на її "підмочений" соціальний стан. Партийні й державні керівники бажали виховувати своїх дітей від "колиски" не тільки на "общепонятном языке" — для вузького кола чинуш "великої и необъятной", але й свідомими та розумними людьми. Виховательки й доглядачки дитсадка в Одесі мусили добре володіти принаймі двома мовами. Уляна володіла трьома, російською, українською та німецькою.

В Одесі кума зустріла Сашу Мойсеєва, синка одеського рабина й комсомольця, але одружитися з ним спершу був на перешкоді Сашин батько, а потім початок війни. Куминому синові, Фридрихові Шльосарові, уже шість років, і він розумний і спритний "німецький" хлопчина.

У куми Уляни й не без добрих кум для мене. В бельгійські чи будь-які кopalальні мені немає потреби лізти.

В кінці січня, або навіть уже на початку лютого, тaborова пропаганда за самоуправний табір та вибір тaborової ради мала ніби закінчитися демократичними виборами. Збори тaborян мали чомусь відбутися увечері, а не як "традиційно" по-taborовому після полуночі. На зборах також мали повідомити чи пояснити про умови набирання робітників до праці в бельгійських кopalнях вугілля.

Збори увечері — тaborова новина не будь-якої ваги, а до того ще й з важливими справами самоуправи та можливостями праці в Бельгії — викликали також у мене зацікавлення. Збори відбувалися й цього разу на коридорі другого блоку, за тим же продовгуватим столом, що й під час зборів, на яких обговорювалась доля Шорого, тільки з побільшеною кількістю стільців за ним.

Лідер тaborу пан магістер Солтис під гучні оплески тих, що сиділи за столом на стільцях і присутніх тaborян у коридорі, з'явився із-за пліч тих, що посхоплювалися зі стільців та плескали в долоні, і повагом підійшовши до середини стола, привітав присутніх кивками голови на всі боки. Коли вщухли оплески, недвозначно зауважив, що він тепер дійсний Лідер тaborу, тому бажає від усіх тaborян послуху, зрозуміння та жертовності не тільки для добра самоуправного й самозабезпечувального тaborу, але й для добра

Батьківщини-України, яка ще й досі кривавиться в боротьбі з наїзниками-більшовиками.

Нагадавши ще зібраним таборянам, що вони мають вільним демократичним голосуванням вибрати тaborovу раду в допомогу йому для керівництва табором, пан Лідер тaborу запропонував на голову зборів пана Поцілуїка, а на секретаря зборів панну Славу, почекав докіль збори його пропозицію схвалили без заперечення підняттям рук, зник за спинами тих, що все ще стояли біля своїх стільців.

Поцілуйко, високий і стрункий парубійко з рудуватою густою й кучерявою чуприною, з вигляду й поводження, дійсно відповідав своєму прізвищу. Низько вклонившись панові лідерові, приймаючи його рекомендацію на посаду голови зборів, членно подякував йому і не забув висловити подяку тим панам, що сиділи на стільцях за його спиною. Зібраній громаді на коридорі Поцілуйко побажав доброго вечора та, назвавши тaborян панями й панами, запропонував вислухати з увагою "всіми шанованого" пана магістра Маланчука.

Маланчук, як і належиться "всіма шанованому" промовцеві, не всівся на стілець, як це пропонував Поцілуйко, але свою промову взявся читати стоячи.

Як також належиться "шанованому" промовцеві, довгенько "kadiv" та славословив лідера тaborу пана (також) магістра Солтиса. Американській демократії та "дядькові" IPO, за дотеперішню опіку, охорону та дозвіл українцям організуватися в самоуправні і самовистачальні тaborи дісталося також чимало облесних слів та Маланчукової уваги. Самоуправний і самовистачальний, навіть самозбережуючий табір, — це не тільки запорука для теперішніх і майбутніх мешканців тaborу, але й майбутнє України. Як ми будемо керувати тaborом, як ми будемо забезпечувати наші потреби? Яка буде між нами "карність, дисципліна та єдність", така буде й доля нашої Батьківщини. Так на нас будуть дивитися чужинці, так нас оцінить Край. Нагадав Маланчук тaborянам про "віру, жертвеність, покору, добродушність та добродійність". Зацитував кілька речень чи рядків із творів Шевченка та Франка, — щось подібне до "Чужого научайтесь і свого не цурайтесь".

Наприкінці своєї промови Маланчук пояснив ще раз про демократичність майбутньої самоуправи тaborу та як ту

"демократію" в таборі будуть запроваджувати.

— Таборова рада буде вибрана мешканцями табору, що вже доросли до повноліття, тобто вісімнадцятого року життя і приписані легально до цього табору. Рада складатиметься з одинадцяти осіб, включно з головою та секретарем ради. Вибори відбудуться таємним голосуванням на демократичному принципі — одна особа, один голос. Голосувати треба буде "за цілу листу" кандидатів, а не за кожного кандидата окремо. — Так сказав Маланчук і, відсунувши стілець від столу, всівся на ньому, рядом із тими, що сиділи на стільцях від початку зборів.

Голова зборів Поцілуйко знову члено подякував панові промовцеві "за файну та вичерпнучу доповідь". Однак я, ще не розуміючи "дійсної демократії", нікак не міг нічого зрозуміти. — Як присутні на зборах мають складати ті "листи кандидатів" для таборової ради? Від кожного блоку окремо? Жінки окремо від чоловіків? Висувати кандидатів так, як у "найдемократичніший" країні рад, але чому тоді має бути кілька списків (листів), а не один? Навіщо мішати добрих і кепських кандидатів у один список і голосувати за всіх разом, а не окремо за кожного кандидата?

Закінчивши "кадити" Маланчукові за промову, Поцілуйко попрохав до столу Бігуна та запропонував його до уваги зборів.

Бігун також відповідав прізвищем своєму виглядові та поведінці. Невелика голова на довгій шиї у Бігуна була завжди простягнута вперед. Зуби верхньої челюсти дещо задовгі і широкі для його вузького рота, закопили верхню губу майже під самий кирпатий ніс, а тому протягнута голова та незакритий рот із вискаленими зубами, викликав у людини переконання, що Бігун щойно прибіг звідкілясь чи збирається кудись бігти і набирає в легені повітря.

Бігун мовчики вклонявся на всі боки, підняв у своїй руці аркуш паперу на рівні зі своєю головою і якось невиразно сказав.

— Маю листу для таборової ради.

Віддавши листу Поцілуйкові, знову поклонився на всі сторони і пішов на своє місце на стільці.

Поцілуйко, не читаючи списка, передав його секретареві Славці, а тоді звернувся до зібраних таборян із пропозицією подання листи на кандидатів до таборової ради.

— Маємо одну зголошену листу кандидатів у члени таборової ради. Хто ще бажає зголосити листу кандидатів, прошу

до столу.

Речення "Хто ще бажає зголосити листу кандидатів, прошу до столу" Поцілуйко повторив тричі; коли ж ніхто не підішов до столу, він проголосив збори закінченими.

Ті, що сиділи на стільцях по той бік столу, заворушилися й, позабиравши стільці, понесли їх до бюра табору. Маланчук усе ще сидів на стільці. Поцілуйко, також усівшись на стільці біля столу, чекав поки Слава докінчить писання протоколу та запропонує йому підписати його.

Я, все ще рахуючи себе членом Спілки Української Молоді, хоч друга Довжицького з заступництва голови Спілки не допомагав усувати, а друга Поцілуйка вибирати, підійшов до столу й звернувся до Поцілуйка — не як до голови зборів таборян, а як до друга по Спілці.

— Друже Поцілуйко, чи вірніше друже заміснику голови. Хіба, згідно демократичного устрою, на порядок денний зборів не включають поточних справ?

— Яких саме справ ви бажаєте? — Висловив здивування Поцілуйко не по-дружньому.

Як би я не був на основуючих зборах Спілки, кілька тижнів тому, я подумав би, що Поцілуйко про щось таке, як поточні справи на зборах, уперше від мене чує, але він і я, були таих "основуючих" зборах, і ми там на порядку денному також мали поточні справи та обговорювали їх.

— Я не бажаю, я тільки питию.

— Які саме поточні справи ви маєте на увазі?

— Я особисто багато не цікавлюся демократичною самоуправою табору, але цікаво було б знати, наприклад, як і хто має складати листи чи списки осіб у кандидати таборової ради чи взагалі для демократичних виборів. Можливо хтось із присутніх на зборах бажав би довідатися про можливість праці в бельгійських копальнях. Люди живуть і мають проблеми до полагодження.

Чому саме Маланчукові не сподобалась моя розмова з Поцілуйком, до того не офіційно на зборах, а вже після зборів, я не міг зрозуміти. Схопившись зі стільця, ніби його хтось штрикнув у те місце, яким він сидів на стільці, підбіг до мене, відштовхнув від столу і зарепетував, ніби я вдарив його чи щось таке подібне.

— Це тобі не збори колгоспників! Навчись поводитися в громаді! Тут не підносять рук, ніби отара баранів!

Я не став перечити Маланчукові про колгоспні збори та отари баранів, а звернувся до нього як до зовсім невідомої мені людини.

— Пане?! — Я до вас не звертався і про вас у пана Поцілуйка не питав. Пан Поцілуйко більше не головує на зборах.

— Збори проголошено зачиненими! — Заверещав Маланчук.

— Дуже добре. — Згодився я. — Збори зачинені, і я з вами не маю жодних справ до обговорення. Я говорив до пана Поцілуйка, як до колишнього голови зборів і як заступника голови Спілки. Що я говорив про список кандидатів, то це також не має ніякого відношення до вас. Ви своєї листи не зголосували.

— Листа зголосена і піде на одобрення виборців, без твого втручання! Збори зачинені, ніякої дискусії після зборів не може бути! Більшовицьку пропаганду тут нема чого тобі розводити!

Малащук злився на мене, напевно, за те, що я заступився за Шорого. Якщо б не "причіплював" мені більшовицької пропаганди, я змовчав би і спокійно відійшов від нього, але, залишати обвинувачення в більшовицькій пропаганді без відповіді мені здалося недоречним, і я зрівноважено і впевнено почав Маланчукові вияснювати.

— Якщо зголосена листа чи список кандидатів на вибори до таборової ради піде на схвалення виборців без будь-якого моого втручання чи обговорення таборянами на загальних зборах, то навіщо ви, чи пан магістер Солтис, лідер нашого табору, взагалі скликали збори, ніби в московсько-більшовицькому царстві, щоб люди вислухали те, що їм скажуть, і — боронь Боже — не заперечували. Листу склав і запропонував зборам пан Бігун, не сказавши навіть від чийого імені чи з власної волі це зробив. Не виявив навіть імен кандидатів, поміщених у списку. Бігун зголосив листу кандидатів. Проти його зголосення ніхто не протестував, то чому відогравати комедію виборів на зразок московських більшовиків?

— Тут більшовицьких порядків нема, і ти не смій їх заводити! Тут демократія! Демократичним устроєм треба і проводити вибори! Листу зголосила організація, і ніхто не має права вказувати організації, кого саме виставляти в кандидати! Листа одностайна і за цілою листою кожний свідомий українець у таборі мусить голосувати! Ти не розуміш демократії, то спершу — навчись! Не бажаєш навчитися і не подобається тобі демократія, можеш іти

туди, звідки прийшов! — Викрикував Маланчук. У мене до нього навіть виникло співчуття. Кричить, думаю неборак, і сам не розуміє, про що саме кричить. Пов'язався був з дурнуватим блоковим п'ятого блоку за Шорого і отримав напевно не одного облизня, якщо не від англійки то напевно від пана лідера. Тепер мене задумав відпровадити "туди, звідки я прийшов". Мені аж засміятився голосно забажалось, але стримався та й кажу йому, кепкуючи.

— Ви, пане Маланчук, вмішались у нашу розмову з паном Поцілуйком зовсім безпідставно; а тепер ще й забажали відпровадити мене туди, звідки я прийшов". До вашого відома і для вашого розуміння, я не прийшов нізвідки, мене привезли. Привезли в Німеччину ті, що тоді владу наді мною мали, а до табору привезли ті, що тепер владу мають наді мною і над вами, — дорогий пане. Чому ви намагаєтесь накинути свою волю тaborянам та володіти цим табором, мені зовсім не цікаво навіть знати. Маєте одну листу кандидатів — голосуйте за неї, участі я в цьому ділі брати не буду. Матимете тільки себе на листі, я також заперечувати чи голосувати не стану. Згідно з тією демократією, що ви знаєте, голосувати треба за одну листу. Згідно з тією демократією, що я знаю, голосувати треба тільки за одного кандидата. Мені такі "демократії" зовсім не цікаві. Махнувши рукою на Малащука та Поцілуйка, завернувся від них і дещо вже відійшов, як Маланчук, перекрививши свої плечі та розмахуючи руками, наздогнав мене і ніби в страшних судорогах усього тіла почав кричати.

— Ти більшовицький провокатор! Тебе підкинули більшовики в наш табір, щоб нас усіх знищити зсередини. Ти приніс у наш табір гниль, розпусту, розклад, незгоду! Ти образив нашого отця духовного і сієш пропаганду безвір'я! Ти непоправний комсомолець... — Кричав Маланчук, аж відлуння розлягалося коридорами. Ображав мене всякими вигадками дійсної більшовицької пропаганди та вимахував кулаками перед моїм обличчям. Я стояв спокійно і тільки чекав коли він перший навмисно чи ненаrocом зачепить мене по обличчю. Я був певний, що в таборі, я не єдиний Маланчукувів противник, але непевний був чи хтось із присутніх заступиться за мене, коли я дам "здачі" Маланчукуві. Пильно слідкував за його рухами, але викрикам його не перечив. Аж наразі знайшовся й у мене оборонець, і то зовсім несподіваний. Боронити мене взявся ніхто інший, а мій колишній голова табору і теперішній блоковий четвертого блоку — київський ковбасник.

— Ти, — каже в мене за спиною ковбасник, — пане Маланчук, так високо не злітай, а то можеш "крильця" пообламувати, впавши звисока. Та і цього чоловіка, — показуючи на мене, — більшовиком не обзвивай. Я його давніше ніж ти, знаю, і він жодною пропагандою чи негодяйством у таборі чи поза табором не займається. Знає цей чоловік, про що тут насправді справа йде, та з ким має до діла, я не певний, але те, що я тут чув, зовсім до тебе не відносилось.

— Я знаю, чому ти підскакуєш, кричиш та ображаєш чоловіка, а тому й попереджаю тебе, пане Малащук. Тобі з тим списком та виборами справа так легко не піде, як ти собі уявляєш. З чисткою в таборі тобі не повелось, з виборами те саме буде, якщо ви зі своїми прихильниками не відмовитесь від верховодства над тaborянами. Бажаєте бути вибраними, зробіть так, щоб вам люди повірили й довірили. А ви берете приклад із тих що примушують людей "голосувати" за одиноких кандидатів, партійних і беспартійних більшовиків.

— Он хто може бути більшовицьким агентом, а не цей чоловік! — Голосніше вигукнув ковбасник, і пальцем своєї дебелої і замашної правої руки, показав на стелю. З більшовицькими агентами ти, пане Малащук, не "вибрикуй" і не "роздавай", кому не потрібно. Я і цей чоловік не завагалися піти на скринінг (перевірку), а ти чомусь не наважився!

Ті, що раніше сиділи на стільцях по той бік стола, і вже були повідносили стільці до бюра табору, повернулись на коридор і почали протискатися до Маланчука через тісне кільце тaborян, що оступило Маланчука, мене та ковбасника. Маланчук втягував усе більше свою голову в перекошені плечі, озираючись на всі боки за можливістю втечі поміж тaborянами, але чомусь на рішучий крок не наважувався. Навіть не наважувався щось заперечити ковбасникові, коли той голосно, але зрівноважено висловлював свою думку, ніби читав доповідь з раніше написаного тексту.

— Хто між нами більшовицький агент, а хто чесна, порядна та законно перебуваюча особа в тaborах під опікою IPO, не нам з тобою судити. Для того є влада. Якщо ти бажаєш із цим познайомитися, пане Малащук, будь ласка! Я знаю, де і як відчиняються двері, і тобі можу порадою та вказівками послужити. Чому ти пхаєшся туди, куди тебе не присяТЬ, і де ти не потрібний, я також добре знаю, і раджу тобі, ось при людях, бути більш

поміркованим і розважнішим. Перед тим, як переселитися в цей табір, ми з паном Солтисом, два тижні радилися, плянували, оглядали, призначували приміщення та людей. Табір обездолених людей — не курорти, але згідно нашого пляну мало вистачити всім місця для мешкання, було приміщення на бюро, школу й церкву, але ти, переїхавши першими транспортами зі своїми однодумцями, почав порядкувати в таборі по своєму і витворив хаос, якого ще й досі ми не позбулися. Навчання дітей, курси для дорослих та Богослужби для тaborян ми могли б мати на коридорах, якщо б не ти зі своїми спільніками не вигадали загрозу пожежі. Широкі, світлі й довжелезні коридори пустують. Добре. Наших дітей навчають німці в своїй школі. Католики порозумілися також із німцями-католиками і мають Богослужби в Штадтштайнахові, а чому нам, православним, не можна отак зібратися на коридорі, як оце ми зібралися на збори, і помолитися Богові, хоч раз на тиждень? Чому, пане Маланчук?

Оце ковбасникове "чому?" почало з'являтися майже за кожним реченням. Чому зникли цигарки з комори табору і ніхто не притягнутий до відповідальності? Чому покривала (коци по-таборовому) лежать у вогкому приміщенні, а не видаються потребуючим? Чому зменшено приділ харчів у таборі, коли IPO й далі забезпечує підопічних йому осіб тією самою кількістю калорій, як і за УНРА? Скільки ще було висловлено тих "чому" ковбасником і як довго продовжувалась би його мова про всякі дрібниці таборового життя, порядків та нечесного поступку тих, хто більче до таборового "корита", я не можу припускати.

До Малащука на підмогу і його оборону натиснулося більше його прихильників та прихильниць, а одна мабуть дуже моральна і віруюча в Бога, навіть на галичанку не подібна своєю оглядністю молодиця, почала репетувати,

— Богомольці мені знайшлися! Вони в Бога вірють, як безрога (свиня) в яблука та груші! Вони не моляться, а завивають ніби пси на погибіль! — Цей більшовик, — почала вона штовхати мене в груди, — нашого пана єгомостя ображав! Він кобіт (жінок) від мужів (чоловіків) відбирає! Розпусту між нас... — Але цій розгуканій молодиці інші жінки не дали докінчити, потягнувши її від мене за волосся. Криклива молодиця заверещала, ніби підрізане порося, повалившись на підлогу.

Жінки пхалися з усіх боків до тої, що кричала, лежачи на підлозі. Хто вони та чому вони, замість мене, вчепилися тієї

молодиці, що почала була боронити “правдиву” віру в Бога і мораль у таборі, я не став досліджувати та роздумувати, а, протиснувшись з натовпу на коридорі, вийшов із другого блоку, обійшов решту блоків дорогою та й зайшов до свого помешкання; не роздягаючись, улігся на своєму ліжку.

Хлопці, що не ходили на збори, грали в карти і на мос прибуття в кімнату не звернули уваги. Ті, що були на зборах, прийшли до помешкання, більш ніж за годину, із задоволенням розповідаючи, як одна Зоська кропнула (вдарила) іншу Зоську, аж її “ясна крев залляла”. Коли Маланчук трусив споднями (штанами) та сковався в своє помешкання. Як той чи інший чоловік своєї дружини, обороняючи її від інших жінок дістав по носові, або був пошкрябані на обличчі. Але, як і чому виникла бійка між жінками на зборах, ніхто з моїх співмешканців навіть жодним словом не згадував і до мене за поясненнями не наслідовався звернувшись.

Роздягся я і влігся знову в ліжко вже десь після півночі, коли всі мої співмешканці повкладалися спати і погасили світло в кімнаті, але заснути до ранку так і не зміг, передумуючи причини та обставини, які привели до такого відвертого і неприємного заколоту між таборянами минулого вечора після передвиборчих зборів.

— Чи це я зовсім із глузду й розуму збився? — Обдумував я лежачи на ліжку. Чи це люди в цьому таборі, в безнадії, в зліднях, обездолені та осамітнені, озлоблені до божевілля? Допоміг я молодиці позбутися води з підлоги вбиральні — став майже відъмаком із хвостом. Виявив чемність та співчуття до попової проблеми з електрикою, але, не питавши його згоди, вписав Біблію від Свідків Єгови, — став безвірником, богохульником і напасником на отця духовного. Шурка та Оксана поспішилися були з одруженням, а я тепер розпусник та розплідник гнилої моралі. Заступився за бідного сироту Шорого — став більшовицьким агентом і провокатором...

На мене Маланчук “наїхав”, можливо, й не безпідставно. Мені непотрібно було підходити до того підлизи Поцілуїка, в присутності таборян. Я міг його зустріти десь в безлюдному закуткові, та й довідатися правду не тільки про “поточні справи”...

А та дурнувата шерепа (огрядна і неохайна жінка), замість того щоб попідтягувати та попідв'язувати надто обвислі частини євого тіла та утримувати в належному вигляді волосся й саму

себе, вмішалася в таку "милу та щиру" розмову ковбасника з Маланчуком...

Але все таки, цікаво було б довідатися, чи та, що потягнула шерепу за коси на підлогу, мала якісь особисті порахунки з нею, чи тільки заради ненависті до Маланчука? ...

Шурки я на зборах не бачив, а Ярослава до такого вчинку не спроможна... Вбиральницю в блочі Зоську, знаючи, що за нею вважає її чоловік, я навіть не зачіпав на розмову. Чучманиха з дочками все ще гнівається на мене і забороняє Федорові зустрічатися навіть із Йосипом та Василем...

Не може бути, щоб я мав у цьому таборі якусь прихильну молодицю... Думав я і не міг заснути до ранку.

Верзлося мені в голові й недружнє відношення до мене Йосипа... Доля Ніни... Петрова родина та його теперішнє становище... Можливе поневіряння Петрівни з дочкою... Запрошення Сергія Сергійовича ремонтувати його хату та пристосовуватися до німецького способу життя... Моя осамітнена і нелевна доля...

Які думки не снувалися в голові! До якої теми я не скеровував свого розуму, усе приходив до одного висновку: — Мені в таборі Штадтштайнаху — не місце! Сьогодні, завтра, після чергової сутички з Маланчуком чи його прихильниками я буду змушений покидати цей табір. Має Маланчук цурку чи ні, це мало важливе. Важливо те, що дяк має молоду дружину, а пан отець духовний — похилий вік і вперту вдачу. Надходить весна, і я з дячихою можливо так зустрінусь, як і з Шуркою, а з паном отцем духовним усе може трапитись. Чорт над попами також жарти знає...

Для мене, наразі, є одна реальна можливість, — домовитися з Сергієм Сергійовичем і перейти до нього хоч тимчасово мешкати. Про Оксаночку та її дядька потім думатиму.... На світанку ніби вже мав уставати та збиратися в дорогу до Сергія Сергійовича — і задрімав та проспав навіть сніданок, що холонув не столі.

Мої співмешканці кімнати ніби не звертали уваги, коли я, вставши, почав поспішно збиратися в дорогу, не звертаючи уваги на сніданок на столі, а мешканці другої кімнати, зауваживши, що я, побувши в убиральні, повернувся в кімнату, нагрянули гурмою так само, як тоді з Шорим та його пакунком від англійки.

— А най тебе, старий, ясна кров залляє! Циркус (цирк) був, як би ти не тікав. Такої комедії нагода не завжди трапляється! Прись, Боже! (присягаю Богові, чи щось подібне), старий, у

Маланчука портки запаскуджені. Шкода, що він за Солтиса в бюрі сховався, а жінки йому патлі обскубли, як тій пискатій та тлустій! (ротатій та гладкій)

— А ти відаєш, хто тій тлустій писка заткав?! — Обступивши мене, смикали за рукава хлопчаки.

— А то наша Зося! — Хвалилися перед мною.

— Зося — та, що ти їй водопровод був зробив.

— Зося кропнула пискату в писок так, що аж кров її ясна залляла, а потім за коси і давай місити. “Твій муж тебе не шанує, а мій ледащо з твого приклад бере”. Той чоловік не пройде мимо мене, щоб файнно (чемно) на побажати доброго здоров'я.

Хлопчакам дійсно було цікаво спостерігати сварку та бійку між жінками, їм тепер вистачить на довгий час переповідати події, що відбулися минулого вечора в коридорі другого блоку. Додавати до них свої коментарі та зауваження. Робити з них геци (жарты), припущення, здогади і взагалі, як то люди кажуть: натягувати на свій копил подію, що не дорівнює пересічним сваркам обездолених, озлоблених і бездомних таборян.

Мені треба було поспішати на ранішній потяг до Байройту, не бажалося завчасу розголосувати між таборянами моє бажання залишити табір. Хлопчаки розповідали, жартували, запевняли мене у своїй віданості й допомозі, на випадок нових напастей на мене Маланчука чи когось із тих женюхів (одружених), що в другому блоці (переважно тaborovих керівників, комірників, поліцаїв та їхніх помічників), а мені хотілось якнайскоріше їхнього товариства позбутися і незауваженим відійти з табору.

Виходити з п'ятого блоку на дорогу треба так, щоб таборяни не зауважили, що я пішов у напрямку Штадтштайнаху. Коридором до першого блоку я перейшов тихо й непомітно, але надворі зустрівся з не зовсім приємною погодою. З північного сходу, долиною притоки Майну, дув холодний і поривистий вітер, час від часу наносячи хмари з яких сипало не то мокрим снігом, не то мерзлою крупою.

На півдорозі до Штадтштайнаху, мене охопило холодними дрижами, але я, пам'ятаючи народне повір'я про те, що завернеш із дороги, не матимеш щастя, переконав себе, що не варто повернутися в табір за теплішим одягом та плащем-дошовиком, прискорив ходу й пішов через Штадтштайнах у напрямі залізничної станції над Майном. Від Штадтштайнаху до невеликої станції, чи

вірніше зупинки пасажирських потягів, віддалі щось більше десяти кілометрів. Іти треба було навпроти вітру. Мокрий сніг та крижаний дощ поступово перетворився в звичайний дощ. Кашкет та одіж на раменах промокли наскрізь, але не дошкуляли мені холодом, як намоклі ногавиці штанів від колін до низу та розкислі черевики, тому що поперідно нападаний сніг перемішався з дощем і на дорозі витворилася суцільна холодна розквашена маса на людську стопу завглибшки.

Розмоклі черевики, що квакали ніби жаби в болоті за кожним моїм кроком, та задріпані ногавиці, що, відтуляючись і притуляючись до тіла під час руху, навели мене на думку їхати туди, куди буде перший потяг. Якщо на схід — поїду до Байройту. На захід — поїду до Нового Ульму або до Авгсбургу. Головне, щоб був теплий вагон і місце, де я зможу визутися з черевик, скинути намоклий одяг та викрутити ногавиці штанів.

Прийшовши на зупинку, я мусив вирішувати швидко, як далі поступати — чекати на перший потяг, що йтиме на захід більш як чотири години, перемерзнути до кісток і може й застудитися, чи поспішати назад до табору, щоб передягнутися й передумати. До табору було тільки половина того часу, що треба на чекання до прибуття першого, мені потрібного потягу, тому я вирішив повернутися в табір.

— Що я лихого зробив таборянам, що від них тікаю? Кому я і що винен? Бажає Маланчук верховодити табором, що мені до того? Мені й помічником г... чиста не мулько буде пережити рік-два.

— Почекай, Грицю, — сказав я сам до себе, здивувавшись від свого голосу. Белгія, кажуть, потребує вуглекопів, а ти що, білоручка?

— Наплювати мені на Маланчуків звисока! — Сказав я впевнено і приспішив кроку, за вітром до табору в Штадтштайнахові.

Нерозважний крок утечі з табору обійшовся мені короткотривалим кашлем і катаром носа. Ще не зовсім викашлявшись та вишморкавчись, без поради навіть із Йосипом та Петром, у бюрі табору зголосився я в кандидати на вуглекопів у Бельгію. Молоде дівча, що мешкає разом із Ярославою, чомусь дуже довго розшукувало по шухлядях зшитка, де вона чи хтось інший утримував переписку, пов'язану з набором добровольців для праці в копальннях вугілля в Бельгії. Вона кілька разів перепитувала

мене.

— Ви, пане, хочете зголоситись добровольцем на вуглекопа? Чи вам відомо, що контракт аж на два роки?

Задоволивши дівча позитивною відповіддю, вона ще раз передивилась папері по шухлядах, зверталася до мене, мабуть не довірючи мені, через ті негативні відомості, що хтось розповсюджував у таборі про умови праці в бельгійських кopal'нях.

— Ви, пане, дійсно бажаєте добровільно зголоситися у вуглекопи, чи ви зі мною жартуєте? Контракт же аж на два роки!

Дівча було недоросле літами й тілом. Було йому можливо років шістнадцять, але до дівки, щоб із нею вже можна жартувати парубкові, воно ще не надавалося. Дівча навіть не подобалося мені з виду, а його розгубленість у мене викликала співчуття. Я поважно вияснив йому причину мого бажання стати вуглекопом у Бельгії, не зважаючи на умови праці й термін контракту.

Дівча, вислухавши мене, зробило кілька недвозначних виразів незадоволення на обличчі, покрутило своєю довгоголосою і продовговастою голівкою, знайшло відповідний зшиток, таки ж у верхній шухляді столу, за яким сиділо і, випитуючи потрібні відомості, записало мене в список вуглекопів. Поскільки у відомостях треба було зазначити родинний стан і споріднення членів родини, я записав Козуту батьком.

Мое зголосення на вуглекопа в таборі довго не було таємницею. Другого ж дня Олексій чомусь не наважився запитати мене, чи то правда, що я зголосився їхати в Белгію вуглекопом, а розпочав, як звичайно, з Дніпрельстану.

— У нас на Дніпрельстані були й бельгійці. Бельгійці, частково німці, частково французи, але дуже милі і сумлінні люди. Бельгієць тебе не обкраде, не обрахує, не скаже тобі неправди, не кричатиме на тебе, незалежно, який він великий начальник. На Донбасі бельгійці мали кopal'ні, і в тих кopal'нях робітникам дуже добре платили. Бельгійці й залізниці та паротяги царської Росії будували. Бельгійці вешталися всюди, Бельгія — дуже маленька країна. Навіщо тепер Бельгії вуглекопи? Це якась пропаганда. Це якась нечесна затія. Я не віріо цьому...

Олексій робив припущення, порівняння, висловлював підозріння, а все сходилося до того, що в Бельгію, взагалі, нема чого нашому "братові" скитальцеві їхати, не то що вуглекопом. У Бельгії, як розумів Олексій, наче в того Тимоша, один шиш (дуля) і душа.

Про Бельгію я зовсім нічого не знав, крім її географічного розміру та розміщення в Європі. З працею вуглекопів також був не обізнаний. Заперечувати чи схвалювати Олексієві думки та припущення я не міг. Я хотів залишити цей табір у спокої і без будь-якого розголосу. Петрові зі мною їхати в Бельгію — зовсім не по дорозі, бо в нього родина та й він, як то кажуть, закаявся знову бути вуглекопом, запевняючи, що для нього десять років Донбасу вистачить на все життя. Йосип зі мною вирвався з Берліну, і на тому потерпів. Їхати інженерові шляхобудівельнику, хоч тепер і без диплому, в Бельгію на непевність і працю в брудному й темному підземеллі, мені здається, в нього не вистачить відваги, тому моє зголошення на виїзд я й не розголосував. Але Маланчук і його прибічники вирішили, що разом зі мною з табору позбутися й Шорого. Як і хто його покликав до бюро табору, я не буду тратити часу на описування, але там йому запропонували підписати контракт на два роки праці в кopalальні і цим його перестрашили, не зважаючи на обіцянки добрих заробітків у кopalнях і довільного життя та нового коца (покривала) на дорогу. Шорий зрозумів, що його підступом бажають позбутися з табору, і до нашої кімнати прибіг перестраний, не знаючи, до кого спершу звертатися. До мене щодо правдивости моого виїзду в Бельгію чи до Савули — за порадою.

— Старий! А, старий?! Най його ясний шляк трафить! — Підбігши до моого ліжка, закричав Шорий і, не сказавши, що з ним трапилося, побіг до Савули.

— Василю, Василечку! Пропали ми, Василечку! Старий виїздить до Бельгії, а нас з тобою Василечку, Маланчук із табору виживе, вигонить і нікому буде за нас і заступитися. Їдьмо, Василю, зі старим у Бельгію! Їдьмо зі старим! Кажи, Василю, що поїдеш! Ти, Василю, пам'ятаєш, які там мадумазелі? (дівчата). Такі файні панянки, Василю! Ти ще не забув говорити по-французькому, Василю?

Шорий, дещо заспокоївшись, розповів, як його викликали в бюро табору й намовляли підписати контракт чи, вірніше, тільки згодитись на виїзд до Бельгії. Мені довелося підтвердити моє бажання на виїзд із табору на працю вуглекопа в Бельгії. Які насправді умови праці в бельгійських кopalнях? Як ті кopalньі мають виглядати та яка в них праця, я не знат, мене це в той час не цікавило і я не міг задовольнити цікавих належними поясненнями.

Я знов, що без копалень узагалі, а без видобутку вугілля з підземелля теперішнє життя людей неможливе. Знов, що люди поколіннями працюють у копальнях. Про життя робітників у копальнях та умови праці я дещо читав, але одна справа знати про єсть із прочитаного чи розказаного, а зовсім інша — знати з власного досвіду.

— Петро, як досвідчений вуглекоп, напевно задовольнить вас поясненням. Приїде Петро, ми тоді всім цікавим улаштуємо лекцію про копальні та умови праці в них. — Порадив я своїм співмешканцям кімнати й цікавим сусідам.

Петро до табору приїздив на день-два, щоб не втратити приписки та отримати приділ харчів. Тепер також не забарився. Дати пояснення про копальні та умови праці в них Петро згодився спершу без вагань, а потім, передумавши, вирішив, що йому треба не менш як тиждень часу щоб підготувати "лекції". Табір, як казав Маланчук, — не отара баранів. Петро також не Петрусь із хутора, а таки колишній майстер соціалістичної праці, начальник зміни вуглекопів і староста села Савинок. Теперішній голова родини і майже муж освіченої і шанованої одеситки Леночки-Уляни.

За тиждень Петро прочитав "лекцію" в кімнаті для наших співмешканців, а в коридорі — цікавим сусідам. Наступного тижня його запросив сам пан Солтис прочитати "лекцію" для загалу таборян у коридорі другого блоку.

Чи розуміли Петрові "лекції" панове директори, магістри, доктори і таборова титулования й нетитулования знать, а тим більше таборова чорнота, Петрові пояснення про кути з градусами, лежачих, похилих, крутих та прямовисніх пластів. Про кріплення робочого місця, бутовку виробу, обвал породи, якість вугілля, норми виробітку, зарплату і тому подібне, я не певний, але, послухавши Петра, я позбувся страху певної загибелі в глибокому підземеллі.

— Все може трапитись. — Говорив я вже з певністю тим, що ще не вірили, що я дійсно записався і від'їду при першій можливості в Бельгію на працю в копальні вугілля. У німецького бавера на праці корова наступить тобі на ногу, чи проломить ребро рогом — і будеш калікою на все життя. З ліжка можеш упасти і носа розбити.

Шорий та Савула записалися на виїзд у Бельгію, бо Маланчук знайде причину, щоб вигнати їх із "Його" майбутньої самоуправної республіки. Довжицький, Миколинський та Яхман

записалися, бо були не певними за вислід скринінгу. Хлопці надійних документів не мали, а шрами на тілі від усунення татуювання роду крові не тяжко розшукати навіть недосвідченому санітарові, не то що лікареві.

— Іде “Старий”. Іде “Малий”. Іде Шорий із Савулою та Іванеєць із “Мордою”, а я що? Мені також варто заробити на нові штани та сорочку. Два роки — не ціле життя. І так, підбадьорюючи один одного, на виїзд у Бельгію зголосилися майже всі самітники п'ятого блоку.

Тим часом, Маланчук зі своїми прибічниками розвідали, що в Бельгії по українських організаціях прихильники Мельника верховодять, і зчинили в таборі “страхи на ляхи”.

— Наша молодь не привичаєна працювати в підземеллі. Бельгійські копальні стари й для праці небезпечні. Копальні з вибуховим газом, глибокі, за війну перестаріли. В Бельгії бракує хліба, приміщень, санітарної обслуги. Бельгія — найменша держава в Європі. Бельгія безпорадна і зовсім не придатна для поселення наших людей навіть на короткотривалий термін. Із виїздом до Бельгії втратиться опіка IPO та можливість виїхати до іншої більш придатної країни на життя чи навіть за океан. Втратиться можливість набути фах у тaborових майстернях та робітнях. Унеможливить бути учасником організованого українського життя на чужині і так далі і тому подібні пропагандивні небилиці.

У коридорах блоків Маланчук зі своїми прихильниками майже щовечора влаштовували передвиборчі збори до тaborової ради і не забували тепер уже про поточні справи та про виїзд робітників у Бельгію. Як саме ті збори відбувалися і що там говорилося, я дотримувався своєї обіцянки і на жодні тaborові збори більше не ходив.

Пропаганда та агітація, коли їх настирливо й послідовно використовувати, то і в неправду можна заставити людину повірити. Деякі з тих, що записалися на працю в Бельгію, почали сумніватися в Петрові “лекції” та мою щирість, мовляв, “Старий” змовився з тим “Довгим” (Петром), нас випровадять хто зна куди, а самі залишаться в таборі. Я не певний, але мені здається, що Довжицький, Миколинський та Яхман порозумілися між собою і намовили Шорого зі Савулою піти в Кульмбах і поскаржитися міс Герис, чи кому там відповідальному за набір робітників у адміністрації IPO. Шорий із Савулою звернулись до мене за порадою,

а я, не вбачавши в цьому нічого підступного чи проступного, позичив їм дещо одяжі, щоб у дорозі було тепліше, дав пачку цигарок на дорогу. Шорий із Савулою повернулися з Кульмбаху цілком задоволені і з дуже виразним запевненням IPO про відповідні умови праці в бельгійських копальнях, навіть про опіку IPO також у Бельгії. Майже слідом за Шорим та Савулою, в таборі з'явилася й міс Герис і зарядила зібрати збори тaborян.

Якою саме "Фурією" була міс Герис на зборах, я не беруся сказати, бо згідно зі своєю обіцянкою й на ці збори не пішов. Але з оповідань очевидців, міс Герис дійсно була розгнівана, сурова й рішуча. Всяка пропаганда проти набору робітників була нею заборонена, а винуватців вона пообіцяла передати на розслідування військовій поліції, з білими опасками на шоломах. Потрапити під "опіку" вояків із білими опасками на шоломах мешканцеві тaborів ДІ-ПІ було рівнозначне з потрапленням під "опіку" радянської військової репатріаційної місії. Після відвідин табору міс Герис, добровольцями на виїзд до Бельгії заопікувався особисто сам лідер табору пан Солтис. Під наглядом Солтиса, Петро ще раз прочитав свою "лекцію" про кути, пласти та норму виробітку зібраним добровольцям у коридорі другого блоку. Під наглядом Солтиса, панна Слава вчила хлопців поведінки на танцях, у гостях та в товаристві з паннами та панами, Пан Солтис особисто повчив, як поводитися в харчівнях, ресторанах та в публічних убиральнях. Як треба їсти ножем і виделкою. Яку ложку вживати до якої їжі. Як поводитися з обслугою харчівень та ресторанів. З паннами та панами. З серветками... Взагалі, якийсь місяць у таборі Штадтштайнаху панував мир і тишина між тaborянами, Маланчуком і тими, що мають виїхати в Бельгію на працю.

Рівнобіжно з підготовою від'їзу робітників до Бельгії, у таборі йшла підготовка до виборів таборової управи, яка мала забезпечити самоуправу. Мені було відомо, що на одних із зборів тaborян Маланчук згодився поширити вже зголосений список кандидатів і дозволити тaborянам голосувати на кожного кандидата окремо. Згодився також оголосити вже не листу, а список кандидатів перед виборами. На списку в кандидати до таборової ради також знайшлось моє ім'я та ім'я Степана Довжицького, але я далі ігнорував передвиборчі збори та мою кандидатуру. День перед визначеними виборами таборової ради, я зібрався й поїхав у Новий Ульм та в Авгсбург особисто повідомити

Казанівських про можливий мій виїзд на працю до Бельгії, а з Козутою домовитися про можливе співжиття в Бельгії. Ніч перед виборами, я спав валетом із Козутою на його ліжку. (Валетом — головою там, де ноги напарника) У день виборів був я в дорозі з Авгсбургу до Штадтштайнаху, але це однаково на виборців табору не вплинуло, і ми зі Степаном (малим) Довжицьким отримали найбільше голосів за всіх кандидатів на списку і згідно демократичного устрою, про який голосив Маланчук на тих зборах, на яких я був присутній останнього разу, котрий із нас мав перебрати керівництво таборовою радою, але ми зі Степаном тільки про те пожартували, а на нараді таборової ради сиділи за спинами інших членів ради мовчки, щоб тільки не ігнорувати волі виборців та не наражати себе на зайлі обмовлення. Мовляв, хтось бажає щось робити, а вони перебивають. Доручи їм, вони нічого робити не хочуть.

Членів таборової ради, як попередньо, було визначено, вибрали одинадцять осіб. Більшість членів ради згодилися на Маланчукову кандидатуру на голову ради, а Поцілуйко на секретаря. Вибір Маланчука та Поцілуйка члени ради схвалили відкритим голосуванням, тобто підняттям рук, хоч це означало, згідно з Маланчуковим тверженням, "отара баранів" голосує підняттям рук. Ресорти (що таке "ресурси", я напевно не знаю, я розумів це як керівництво окремими відділами господарювання чи управління) члени ради вибирали собі до вподоби. Наприклад, голова ресорту виховання молоді, Бігун, зажадав собі заступника і хтось з членів ради порадив йому Степана Довжицького. Я наступив Степанові на ногу — і Степан не став заперечувати.

Наприкінці наради таборової ради голова ради Маланчук похопився, що не всі ресорти розібрани, і хитро-умно звернувся до присутніх:

— Пробачте, панове, члени таборової ради, за недоречність, але нам ще треба обсадити ресорт мешканевих справ. Хто з вас ще не має ресорту?

На Маланчукове запитання, ніхто з членів ради не зголосився, і він тоді, перевіривши список, "знайшов", що тільки один я залишився без ресорту.

— Між членами таборової ради тільки один пан Сірик ще не має ресорту, а тому я пропоную вам, пане Сірик, прийняти ресорт мешканевих справ. Я добре знат, що це таке "ресурс" мешканевих

справ і чому він залишився для мене, але перед виїздом не став противитися і згодився бути головою "ресурсу сварки з жінками та напастей чоловіків", до мого вибуття з табору. Після офіційного вибору мене в члени таборової ради, мені вже зовсім не личило не тільки бути таборовим помічником асенізатора, але й сумління не вистачало отримувати подвійну оплату цигарками. Йосип палити любив, але в асенізатори йти не згодився. "Маршала" Тимошенка Олексій не долюблював, але й мені противитися не посмів. "Маршал", із вдячністю мені та Олексієві, заступив мене в "ресурсі" асенізаторів. Не довіряючи мені й самому собі, Олександр Рішай ще раз прийшов до мене розчарований.

— Що ти за людина? Чого тобі бракує і чого ти прагнеш, я зрозуміти не можу, — почав скаржитися він, побажавши мені доброго здоров'я на привітання. Документи в тебе відповідні, непофальшовані, ніби й сумління чисте. В американців ти доробився грошей і майна. У таборі ти маєш пошану й довір'я пересічних мешканців. Навіть у тої всевладної міс Герис твоє ім'я записане між тими особами, яким вона довіряє. Але чого тобі забагнулося "Аж за Байкал; загляну в гори. В вертепи темнії і в нори. Без дна глибокії..." — Продеклямував Рішай із поеми Т. Шевченка "Юродливий". — Я не можу зрозуміти.

Чому я вирішив їхати в Бельгію? Та що я думаю про самоуправність і самовистачальність табору на узгір'ї німецького містечка Штадтштайнаху й подібних таборів на території переможеної, розділеної та окупованої Німеччини, я вже не раз мав розмову з Рішаєм. Тепер ще раз довелося йому висловити мою думку.

— Чи ти не з помсти Маланчукові забираєш із табору всю молодь? Ти розумієш, що це значить, — одночасно забрати півсотні молодих, здорових робітників із табору?

— Я ні кому й словом не обзвивався, доки Маланчук чи хтось із "дуже передбачливих і розумних" керівників табору не забажали позбутися разом зі мною і Шорого.

— Та я вже чув про це не раз, але мені не віриться, щоб ти не мав злоби на Маланчука.

— Я з Маланчуком жодної спілки не мав і не маю. Хто він та чого він підозрює мене в конкуренції чи в більшовизмі, мені навіть не цікаво знати.

— Та ти не гарячись! — Заспокоїв мене Рішай. — Маланчук Маланчуком, але ж у таборі ще й є такі старці, як я. З мене вже кравця, шевця чи кожум'яки не зробиш. Дітей учити я вмію, але ж вони не потребують моєї науки, навчаються в німців. Підучував би молодь, але молодь із тобою та за тобою зникне з табору.

— То ви заради "Підгірної республіки", якщо не заради "Загірної комуни" радите мені відмовитися від виїзду в Бельгію? — Питаюся в Рішая.

— Та я ні, але й мое становище зовсім безнадійне... — Зажурливо сказав Рішай і, не давши слізині покотитися по його старечому обличчі, додав. — Ти б може згодився приписати мене в дядьки, коли вже маєш таку вперту вдачу й химерну думку. Я спробую тобі тягарем не бути...

Дівча в бюрі таборової управи, що спершу довго шукало по шухлядах зшитка з добровольцями на працю в Бельгії, тепер швидко його знайшло й без заперечень і питань. Дописали в мої підопічні особи ще й "дядька" Олександра Рішая.

Чи поділяли погляди Рішая на майбутність самоуправновної підгірної республіки керівники табору Ді-Пі в Штадтштайнахові, тяжко здогадуватися, але Маланчук уперто і впевнено готувався бути офіційним (із написом на дверях свого осібного бюро) партторгом, як казав Олексій. Для здійснення своїх мрій, він обрав невелику кімнату на першому поверсі другого блоку, якраз під підлогою бюра лідера Солтиса. В кімнаті мешкали дві родини молодих подруж. Одна з них родина ще бездітна, а в другій було, мабуть, уже двоє малих дітей. Котрий батько родини був таборовим поліцаем, а котрий пожежником, я не розвідував. Малащук, наказавши своєму підлеглу з таборової ради, керівникові ресорту пожежників Казеві (Казимирові) Садовському, звільнити для його бюра кімнату від його підлеглих пожежників, але Казьо, дуже тендітний, повільний і несміливий панич-білоручка, полагодити переселення своїх підданих не наважився і звернувся за порадою до Поцілуїка. Поцілуїко, керівник ресорту бюрових справ, був дещо розумніший та спритніший за тупого Маланчука й Садовського і вирішив справу зовсім інакше. Порадив Казеві вимагати в лідера табору Солтиса приміщення не для Маланчукового бюро, а приміщення для пожежної команди й пожежного реманенту, а справу очищення відповідного приміщення передати відповідному ресортові тобто мені.

Поцілуйко викликав мене в бюро пана Солтиса та в його присутності доручив мені знайти приміщення для ресорту пожежників.

Над дорученою мені справою від таборової ради, я вже думав і дещо підготовив, на всякий випадок, але з огляду можливого скорого мого виїзду з табору обліку таборових приміщень і мешканців табору ще не починав. Так я панові Солтисові просто і сказав.

— Перш за все, я мушу зробити перегляд усіх приміщень табору, а потім вирішити, де і як примістити пожежну дружину та її реманент.

— Ні, ні! — Поспішив заперечити Поцілуйко. — Кімната для ресорту пожежників має бути біля бюра пана лідера. Вірніше під бюром, на долині (внизу), — пояснив Поцілуйко.

Пан Солтис, щоб не соромити своїх родичів та служняних холуїв, звернувся до мене також із нещирим проханням.

— Ви, пане Сірик, потурбуйтеся приміщенням для пожежників таки тепер, щоб бува не мати неприємностей не тільки з пожежею в таборі, але й із міс Герис.

Солтис, як Бігун і Поцілуйко, мав прізвище відповідне до його вигляду поведінки й посади. Солтисом називають у Галичині сільського старосту чи щось до того подібне. Чи в цього лідера табору в Штадтштайнахові прізвище було правдиве чи тільки вигадане на час його керівництва табором, я не знов і не розвідував. Пан Солтис був старшою поважною і розважною людиною. На своєму лідерському стільці в бюрі дуже рідко довго засиджувався. Улітку та взимку ходив у рудому крислатому капелюсі та обов'язково з завішеним парасолем, або карлючкуватою палицею на зігнутій лівій руці. Говорив повагом. Я не чув, щоб він кого сварив, або взагалі щось комусь говорив підвищеним голосом. За непорядки в таборі тaborяни не обвинувачували пана Солтиса, тому я не став йому перечити.

Керівника ресорту пожежників Садовського мені не треба було розшукувати, бо він тут же біля дверей бюра крутився, мабуть підслуховуючи мою розмову з Поцілуйком і Солтисом. Кімната, яку Казью "бажав" для свого ресорту була біля сходів. Одна з молодиць, що мали виселитися з приміщення, вже знала, чому ми з Казем прийшли до дверей кімнати. Прочинивши двері на мій стук, не запитала, хто ми й чого прийшли, а почала з мене

ке пікуюти.

— То ти аж такий проворний! Не встиг навіть у колодочки вбитися (пташенята не обростають пір'ям, а вбиваються в колодочки), а вже й прийшов людей із хати виганяти. Чи ти за пачку цигарок також згодний панам магістрям п'яти лизати, якщо не зад?

Зі слів і поведінки я зразу здогадався, що молодиця — не галичанка і не з тих жінок, що сваряться безпідставно, а тільки таку вдає.

— Мені треба знати, скільки осіб мешкає в кімнаті та як вони споріднені. — Сказав я молодиці, не звертаючи на її зауваження.

— Нас тут п'ятеро, а шосте в дорозі. — Відповіла молодиця.

— Одна родина?

— Та де там! Що ти? То в тім кінці кімнаті. — Показала молодиця бицманом правої руки собі через плече. — Мені злиднів потрібно! Де там те твоє помешкання? — Грюкнувши дверима кімнати, сказала молодиця. — Ходімо! — Ніби наказала вона і швидко попрямувала коридором.

Перед Садовським я вдав нездогадливого і вибачився перед ним, поспішаючи за молодицю.

— Ти мені допоможи переселитися так, щоб мій “дорогенький муж” і пан поліцай біля мене боки не облежував. — Сказала молодиця коли, я її наздігнав на східцях третього блоку.

— То може ви бажаєте поселитися між моїми співмешканцями? — Пожартував я, але молодиця не звернула уваги на мій жарт, а продовжувала називати мене на ти й говорила те, що мала на думці.

— Тобі ж казала Шурка, як мене треба переселяти.

— Шурка має законного мужа для наказів, а я що?

— Те, що я її прохала.

— Яке діло має Шурка до мене і вашого переселення?

— Ти не говори до мене, ніби до кобіти (одружені жінки галичанки). Я знаю, почім кіш соли продається. Шурка тобі Оксану відрадила, а даремно. Ми з Оксаною подруги ще з дому. Вона між нами найспритніша, найздогадливіша і найрозумніша. Вона нам порадила рятуватися від обстриження й насилля. Вона не побоялася й звільнитися від патиків (галичан) завчасу.

— Яке відношення я маю до ваших з Оксаною подружніх справ?

— Таке кругленьке, з дірочкою. Покоти його, а воно й покотиться до купки. Ти ж наш, а не патик (галичанин) слинявий.

Куди провадить мене ця молодиця і що фактично вона від мене хоче. Говорить не зовсім зрозуміло. Треба вияснити перед тим, як вона поставить мене перед якоюсь несподіванкою.

— Куди ми йдемо? — Питаюся в неї, зупинившись перед сходами четвертого блоку.

— Та куди ж? — Зупинилась молодиця, на східець вище від мене. І тяжко зідхнувши, додала. До своїх... У четвертий блок... Я там уже з Чучманіху про місце для ліжка домовилась.

— А ваш чоловік?

— Патик нехай іде до патиків! Чи в тебе буде голова боліти за нього?

Молодиця, з якою я навіть не познайомився, давно вже мала бажання залишити чоловіка, з яким одружилася не з любові, а тільки через те, щоб не репатріювали її "на родину" як радянську громадянку. Переселення з кімнати вирішила використати як причину розриву подружнього життя, а мене — як посередника. Наступного ранку я мусив прийти до їхньої кімнати й зарядити негайнє переселення її з чоловіком у четвертий блок, а все інше вона без мене полагодить. Свою співмешканку кімнати, також подругу ще з дому, з дітьми та чоловіком, допоможе переселити в кімнату другого блоку до чоловікових родичів, а свого чоловіка, як вона запевнила, залишить "при своїх інтересах, із відьмою на хвості".

Наступного ранку я вже застав у кімнаті все приготоване для переселення. Молодиця вдала, що вона не знає нічого про місце в четвертому блокі. З удаваною злістю в голосі накинулась на мене.

— Знайшов дулю з маком?! Де те місце в цьому дурному таборі? Треба спершу подумати, а потім людей турбувати з переселенням!

— Ви з чоловіком переселитесь в четвертий блок. — Сказав я поважно.

— Куди?! Куди?! — З криком підскочив до мене її чоловік.

— У четвертий блок на другий поверх. — Сказав йому впевнено.

— До кацапів? До кацапів я не пійду!

— Ваша воля, пане. — Сказав я чоловікові й відійшов, як було домовлено з молодицєю.

Як саме вона полагоджувала свої подружні справи та переселення, мене не цікавило. Уже було певно, що не пізніш як за тиждень ми маємо вийхати з табору на збірний пункт.

Маланчукова мрія самоуправної республіки та окремого бюра-кімнати для керування нею була здійснена, але яка користь із того? Як із козла молока — це показало вже недалеке майбутнє.

РЕСПУБЛІКА ЛІКВІДУЄТЬСЯ

У квітні в баварські гори приходить весна з теплими дощами, соняшними днями, з паходами живиці, розбухлих бруньок, з молодим зелом. Але місцеві бавери, не звертаючи на весну уваги, далі возять на свої ниви гній та сечу з-під своїх господарств, не починаючи обробляти землю, орати та сіяти аж до кінця квітня.

Підгірна, тaborова й самоуправна республіка біля Штадтштайнаху, у квітні 1947-го року ще існувала під опікою IPO. І не думала про самовистачання. Навіть про це перестала вести пропаганду тaborова рада з такими ресортами, як ресорт кравецтва, будівництва, шорництва й тому подібних відтинків виробництва речей першої потреби. Керівники ресортів кожного тижня отримували по три пачки цигарок і спекулювали ними.

Відїзд майбутніх вуглекопів до Бельгії чомусь із тижня на тиждень відкладався.

Стежка через гори, до Шурчиного бавера, давно вже просохла і не раз нагадувала мені про це. Я виходив нею в гори "перевірити весну". Але іхати з Шуркою до бавера відмовився, з двох причин. Перша: якщо виїду до Бельгії, стягнути її туди не зможу, бо буду мати на своєму утриманні Козуту й Рішая. До того, вона законно одружена з Масником. Друга: якщо не поїду в Бельгію, за мною тепер слідкуватиме не тільки Масник, а й Маланчук зі своїми прихильниками, а це вийде не на користь не тільки мені та Шурці, але й тим тaborянам, що голосували за мене як члена тaborової ради. З Шуркою чи будь-якою одруженю молодицею в тaborі чи поза тaborом мені тепер не можна мати нелегальних стосунків, щоб не осоромитися самому і не вчинити неприємностей тим особам, із ким матиму стосунки. Молодиця, що переселилася без свого "патика", як вона казала, могла також бути приманкою на провокацію. Тому, коли йшов я з Василем у гори, з нами обов'язково був "маршал" Тимошенко. Коли Шурці бажалося "перевірити весну" в горах удень чи "послухати солов'я" увечері, за нами в гори йшов цілий гурт самітників із п'ятого блоку. З гуртом хлопців нам із Шуркою великої приємності не було "перевіряти весну" чи "слухати солов'я", але в неї було чуйне серце та ображені почуття. Вона бажала з кимось порадитися, поскаржитись на долю, розповісти свої думи, поділитися бажаннями, а не мала з ким. Масник, чоловік без любові, без прихильності,

без розуміння жіночих потреб і ласки, людина навіть без належного людині розуму й поведінки.

Шурчинах подруг, що були вирішили не пощадити свого дівоцтва, аби тільки не стати обстриженими, згвалтованими та посланими в тайгу, рубати ліс чи осушувати болота вічної мерзлоти, схитрували, так як Оксана та ця, що переселилася в четвертий блок до Чучманихи, або примирилися зі зліднями та обзавелися дітьми. Шурка відкриває мені душу, і покладає надію на мене.

— Ти думаєш що тебе Шурка викликає в гори для того, щоб тільки зуби поскалити й морду твою зблизька побачити? У Шурки серце болить за себе й за тебе.

— Чому?

— Та тому, що ми обое розумом не проворні й серцями сліпі. Те, що навкруги нас діється, ми не передбачаємо, не відчуваємо й не розуміємо, аж поки нам хтось не покаже пальцем та не роз'яснить.

— Біда з того невелика.

— Невелика! Невелика! Але біда завжди має нахил розростатися. — Журно говорила Шурка. Ось ти переселив до Чучманихи ту, як ти кажеш, “дядину” (таборових молодиць я взагалі звав дядинами) і не підозріваєш, що то для тебе капкан наставлено. (Капкан — сіло, мишоловка, западня і так далі.)

Чучманиха, хитра й підступна жінка. Вона зі своїми дочками “попеклася” на заокеанських вояках, навіть не пошкодувавши життя чоловіка, тепер у таборі на таких довірливих, як ти, з молодицями змовляється.

— Вигадуєш. — Заперечив я Шурці, справді не розуміючи жіночих зговорень, поговорів чи навіть суперництва.

— Ой, не вигадую, не вигадую. — Пожурилась вона. — Моя біда в тому, що я якраз не вмію вигадувати й наговорювати неправди на людей. От тебе я знаю ще від похорону старого Чучмана, і як би не послухала Чучманихи, наша б доля зовсім інакшою була б. Вона мене запевнила, що ти з тою кубанкою водишся, а я, дурна, й послухала.

— З якою кубанкою? — Здивувався я, зовсім забувши що Микола та Олена справді були з Кубані.

— З тою плащуватою (чорноволосою) Оленою, ніби циганкою, що мала за чоловіка низькорослого Миколу та двоє дітей.

— То мої дуже добре знайомі.

— Ото ж то й є, що для тебе всі добре знайомі, але ти для них — тільки особа чи навіть предмет для інтриг...

Моя таборова "романтика", з інтригами чи як там коротше сказати, перервалася у п'ятницю 25-го квітня 1947-го року ревом військових вантажних автомашин, що розверталися на подвір'ї між п'ятим і четвертим блоками. Була ще тільки восьма година ранку. На таборовій кухні, ще тільки лагодили кухарі сніданок, а нам о'бявили збірку для виїзду до Бельгії.

Мої дві торби з одягом та взуттям були приготовані завчасу. Радіоприймач і дрібні речі щоденного вживання мали вміститися в наплечник. Освітлення я залишав Йосипові. Велосипед, постіль на ліжку та все, що не влазило в дві торби з одягом, взуттям і тканинами, залишав "маршалові" Тимошенкові. Вояки армії Сполучених Штатів, що приїхали вантажними автомашинами по нас, спершу розпорядилися, що в кузов кожної автомашини має всідати по десять осіб, але скоро виявилося, що нас, добровольців, більше, ніж на таборовому списку, який був посланий в IPO. Вояки, порадивши між собою, дозволили вантажитись в автомашини по дванадцять осіб. На моє велике здивування, Йосип розшукав автомашину, в якій був я, і заліз до неї тринадцятим. Після Йосипа, до нас у кузов, вояк посадив ще одного хлопчину з сусідньої кімнати. Таким чином, на чотири вантажні автомашини сіло 56 осіб, якщо рахувати з розрахунку в нашому кузові.

Через те що це був "ранній" ранок на таборові умови, чи з якоїсь іншої причини, проводжати нас вийшло тільки з десяток жінок. Потім виявилося, що мати із сестрою провожали Крендесерука, дружина з родичами Казя Садовського. Чому до нас не вийшов лідер табору Солтис чи голова таборової ради Маланчук? Адже його прибічник і керівник ресорту пожежників їхав із нами, з його особистого доручення. Або навіть чому не вийшов Рішай побажати мені щасливої дороги й напімнути мені про наше "споріднення" та наші запевнення, не можу здогадуватися.

Кухарі, зрозумівши, що нема більше кому готовувати сніданок, стояли віддаля від автомашин. Хтось із віддалі наставляв фотоапарат. Але підійти близче ніхто з таборян не наслідовався.

Після отримання наших перших листів із Бельгії мешканці четвертого блоку, включно з Олексієм, Василем, родичами київського ковбасника та Чучманишиним приймаком Федором,

зголосилися добровольцями на вуглекопи в Белгії. Вони виїхали з табору десь в наприкінці травня.

Третій транспорт добровольців-вуглекопів уже включав Поцілуїка, Псуха, Бігуна та навіть дяка Паращака.

Наприкінці літа 1947-го року підгірну самоуправну республіку, біля німецького містечка Штадтштайнаху, ліквідовано, а рештки мешканців перевезено в табір Байройту.

Довгоплекана мрія Маланчука покерувати хоч таборовою усамостійненою республікою, коли вже не можна було Україною, зникла назавжди, не проіснувавши навіть повного року.

ЗМІСТ

1. Віра Ворскло. Присвята	iii
2. Табір на колишньому смітнику	1
3. Чужина — не теща, гостинності не сподівайся!	6
4. Невістка насмордила! (народна примівка)	25
5. "Югославська республіка" перенаселена	36
6. Штадштайнах, нова "республіка" українців	43
7. Несподівана і незаслужена пошана.	53
8. Непорозуміння	63
9. Неспокій	78
10. Таборова романтика	85
11. Підгірна "республіка" (Не загірна...)	100
12. Спілка Української Молододі чи сумнівний сум?	114
13. Самоуправна республіка	123
14. Республіка ліквідується	148

Грицько Сірик

ПІД СОНЦЕМ ОБЕЗДОЛЕНІХ

(У Бельгії)

Частина одинадцята

Накладом автора

Торонто, Онтаріо, Канада

1988

Hrytsko Siryk

IN THE WORLD OF THE DISPOSSESSED

(In Belgium)

Part eleven

Published by the author

Toronto, Ontario, Canada

1988

Боги Руси не беруть жертви людські
ані животини, єдине плоди, овочі, квіти
і зерна, молодо і суру питну на травах
настояні і мед, ніколи живу птицю ані рибу.
І це варяги єланські богам дають жертву
іншу і страшну чоловічу.

Книга Влеса. Дощечка 4-Б або Д-4.

ПОДОРОЖ ІЗ ВІТЕРЦЕМ

Водії військових автомашин, на які ми навантажились у дорогу до Бельгії, чомусь поспішали. Тому що нас назбиралося більше, ніж вони сподівалися, замість десяти осіб у кузов автомашини напхалось нас по чотирнадцять; дві автомашини, що стояли ближче до дороги між четвертим та п'ятим блоками, затримав "маршал" Тимошенко. Він вимахував своїми довгими руками, ніби крилами вітряка, бажаючи також їхати з нами, але шкодуючи залишити те майно, що залишилось після нас із Йосипом. Доки в замішанні водії двох автомашин зрозуміли, чого від них бажає Тимошенко, Рішай із Шуркою, чомусь заплакані, підійшли до кузова попрощатися зі мною. Чому вони плакали, ніби по покійникові, мені не було часу вияснювати, бо водій розгніваний на "маршала" Тимошенка, раптово зірвав автомашину з місця так, що дехто з нас мало що не повипадав із кузова.

Петро ще минулого вечора був довідався в Майнлойському таборі про можливий мій від'їзд у п'ятницю й поспішав, щоб попрощатися, не знаючи що і Йосип їде зі мною, але ми зустріли його на дорозі біля Кульмбаху та тільки помахали один одному руками з віддалі.

У Кульмбасі ми наздогнали дві автомашини, що від'їхали попереду нас, та дві автомашини з людьми з Майнлойського табору. Водії, порадившись між собою, розвернули автомашини й повезли нас не на захід, де має бути Бельгія, а на схід, у напрямку радянської зони окупації Німеччини, або до Чехословачького кордону. Працюючи в депо, ми не раз бували попід кордоном тієї зони та Чехословаччини, і я був уже готовий попередити своїх супутників, як тільки виїдемо на так званий автобан (шлях) Мюнхен-Ляйпциг і звернемо на схід. Але водії, переїхавши Майн за відгалуженням дороги на Штадштайнах, скоро звернули на південь і зовсім малоїдженою дорогою повезли нас горами. Незабаром я втратив напрямок, куди нас везуть, а водії — дорогу, і мабуть годин зо дві крутилися в горах, доки знайшли більше вживану дорогу й таки повезли нас на південь.

Після п'ятигодинної їзди по горах покрученими, вибоїстими та запиленими дорогами, нарешті привезли нас до невеликого містечка, затисненого двома узгір'ями в долині також невеликої річки, через яке проходить залізниця між Регенсбургом і Гофом.

Назву містечка не берусь гарантувати, але мені здається, що воно називалося Вайден, або Валден.

Зате мені добре запам'яталися військові казарми на узгір'ї зразу за містечком, з ім'ям Кайзера Вільгельма над вузькою в'їзною брамою, з міцними залізними воротами під двоповерховим будинком, подібною до тунелі в горі.

Водії шести військових вантажних автомашин, уїхавши через браму на розлоге чотирокутне подвір'я, розвернулися, стали в один ряд, ніби на параді, і відчинили нам облавки кузовів, щоб вивантажувались. Почекавши, поки останній вилізе з кузова, позачиняли облавки, і зникли з подвір'я, ніби їх і не було.

Подвір'я, приблизно гектарів двадцять простором, останнім часом не вживалося і заросло досить густим споришем, подорожником та щирицею, а в кутах та попід будинками — високим осотом, будяками й полином. Брама, як я вже згадував, була посередині двоповерхового будинку, що займав не більш як третину подвір'я від дороги. Ліворуч від в'їзду були два окремі, також двоповерхові будинки. Як потім виявилось, один будинок використовувався як харчівня, а другий — для бюр та канцелярій. Прямо від в'їзду та праворуч були довгі двоповерхові будинки з декількома входами до них, але які саме частини тих будинків використовувались на казарми вояків, на помешкання офіцерів чи на інші військові та господарські потреби, мені не цікаво було розглядатися, а до того навіть і часу було дуже коротко.

Залишившись без нагляду та без будь-якого пояснення, на зарослому бур'яні подвір'ї, ми з півгодини чекали спокійно на якесь розпорядження когось, хто над цими казармами Кайзера Вільгельма тепер наглядає, або в них порядкує, але час минав, було вже біля другої години пополудні чи навіть пізніше, виголоджені таборовим харчуванням, шлунки потребували їжі, та й не одному приходило на думку якщо нє підозріння то принаймі шахрайство. Везли нас як вуглексопів у Бельгію, а привезли на опустіле подвір'я німецьких військових казарм, десь у горах.

Між нами тільки одна особа одружена, а значить і доросла на вік і статечність. До того, довірена таборовій раді і персонально Маланчукові та Солтисові, керівник ресорту пожежників, пан Казимир Садовський. До нього ми й звернулися за порадою та розradoю.

Казьо спершу заворушився, почав радити іти розглядатися по будинках, або щось розвідати в містечку. Але коли запропонували взяти когось із нас у помічники та йти на розвідку, Казьо розгубився.

— Чому я? Я з цею околицею та містечком зовсім не обізнаний, та й моя німецька мова не досконала.

— Та тому ж що тобі напевно Солтис чи Маланчук доручили нами опікуватися.

Казьо то зблідне, то почервоніє. Він розгубився. Хлопці забули за свої порожні шлунки й непевність, зробивши Казьо об'єктом жартів, а час на нас не чекав. Потрібно було з чогось починати. Я, Степан Довжицький та ще кілька відважніших хлопців пішли стукати в двері будинку над брамою і вистукали не кого іншого, а таки самого "коменданта" казарм, підстаркуватого земляка з Київщини.

— Та я тут, — каже старший чоловік, — головний начальник і старший, куди пошлють. Американці забезпечують мене сигаретами, а німці — харчами. Живу тут уже другий рік. Раніше тут було повно вояків, а тепер німці господарюють. Учора двоє авт привезло таких самих людей, як і ви, що бажають їхати в Бельгію на працю, але вони сьогодні вранці кудись порозходились. Мабуть поїхали назад до Інгольштадту. Ви можете поселятися в будь-якій частині будинку, що от навпроти, а якщо голодні, то в будинку, що ліворуч, німці-кухарі напевно вам щось дадуть поїсти. До понеділка якось дотягніть, а в понеділок тут напевно буде бельгійський консул. — Порадив нам той наш старий земляк, і навіть не полінувався поводити нас по приміщеннях казарм, де було безліч порожніх і голих одноповерхових залізних ліжок, та завести нас у харчівню, де й справді німецькі кухарі, зауваживши нас на подвір'ї, приготували для нас смачний і в достатній кількості обід.

Повертаючись із харчівні, при вході два старші німці давали нам по новому, пухкому, зеленому покривалу. Те, що ми мали з собою нове покривало, уможливлювало ночівлю на ліжках і без матраців.

Надвечір на подвір'я прибуло три автомашини з такими ж робітниками, як і ми. Пізніше виявилося, що з Гофу. Людей водії так само, як і нас, залишили посеред подвір'я, без будь-яких порад. Хто чим цікавиться, а я земляками. З віддалі чути окремі слова української мови. З вигляду видно, що це переважно чоловіки вже

"під вусом" та й не з одної печі хліб їли.

— Доброго здоров'я, земляки! — Звертаюся до них, підйшовши ближче, але вони насторожено оглядають мене з ніг до голови, а на привіт не відповідають.

— Я з Сіверщини, з-під колишньої козацької столиці, Глухова. — Дехто з гурту чоловіків відвернув своє обличчя, але ніхто не наважився щось відповісти мені.

— Якщо про таке щось не чули, то можливо в Шевченка читали. "Із города, із Глухова полки виступали з заступами на лінію..."

— То чому ж ти з ними не ступав? — Озвався хтось із гурта, але його ніхто не підтримав.

Зрозумівши людську настороженість до незнайомої людини, чи навіть підозріваючи в мені провокатора, або московського вислуженця, звернувсь до них я з порадою.

— Воля ваша, а подвір'я широке, — кажу їм. — Я з таборянами з-під Байройту замешкав он у тій казармі на другому поверсі. Вам до вибору он та чи та, — показав на будинки, — казарма. Обидві порожні, ліжка до вибору. Он у тому будинкові — харчівня. Німкені з задоволенням вас нагодують. Бельгійський консул, кажуть, буде аж у понеділок. — Моїми поясненнями також ніхто з гурту не зацікавився, напевно навчений московськими піdstупами, мешкаючи поблизу кордону радянської зони та Чехословаччини. Бохитися мені перед можливими земляками та запевняти, що я чесний скиталець на чужині так само, як і вони, не було потреби. Я побажав їм доброго вечора і пішов геть від них, як то кажуть, "во свояси", щоб перед надходячою ніччю не наганяти землякам безсоння та страху.

У суботу та в неділю вантажні автомашини частіше заїздили на подвір'я з чоловіками різного віку, але в основному з так званими східняками.

На подвір'ї ставало все людніше, але без довір'я першому зустрічному землякові. До кого не звернися з пропозицією познайомитись, то на тебе подивиться з підозрінням і відіде, у кращому випадку мовчки, в гіршому — плюне собі під ноги з пересердя та злоби.

У понеділок німці ходили по казармі та оголосували початок реєстрації та медичного огляду бажаючих виїздити до Бельгії. В адміністративному будинку німці з німкенями реєстрували бажаючих

без будь-яких звірень по документах чи списках, видаючи черговий номер реєстрації. Німецькі лікарі з санітарками поверхово оглядали, записуючи результати своїх оглядін, згідно з реєстраційними номерами, а не прізвища та імена.

У вівторок ті, що мали реєстраційні номери й бажали підписати контракти на працю в Бельгії, мали стати в чергу до бельгійського консула. Консулом, до якого я потрапив, була моїх років, не дуже показна ростом і будовою тіла, піщаного кольору блондинка, у військовому однострої, також піщано-жовтуватого кольору та такого ж кольору пілоткою на своїх дещо підкручених та "розиспаних" по плечах косах. З військових відзнак, вона мала золотого (можливо тільки мідного начищеної до блиску) лева з піднятим догори хвостом і передньою лапою. Піщаній блондинці потрібно було показати реєстраційний номер. Вона справно розшукувала відповідний номер у декількох купах підготовлених паперів на столі і, знайшовши двосторінковий документ, показувала пальцем на відповідне прізвище та ім'я на початку документу. Якщо ти розпізнавав своє прізвище та ім'я і підтверджував правдивість його кивком голови, піщана блондинка тоді перегортала сторінку документу та вказувала пальцем туди, де ти маєш розписатися. На цьому реєстрацію добровільців та підписання контракту на працю вуглекопів, з бельгійським урядом, було законно оформлено.

Таке демократичне і безудокументоване оформлення контрактів з бельгійським урядом на працю та переселення в Бельгію, в осіб що не мали певних документів, і тих що підозрівали підступ IPO чи окупаційної влади на можливе зговорення з радянськими москалями, щодо примусового повернення "на родину", викликало відпруження. Люди, зібравшись у гурт на подвір'ї, не озиралися навколо за підслухачем чи за провокатором, а говорили вільно й голосно. Ті, що ходили в містечко за поштівками та на розглядини, верталися в казарми без страху й застережень. Мої співтaborяни, що не мали документів, також повеселіли. Казьо Садовський навіть пригадав собі про наказ Маланчука перебрати нагляд і можливе керівництво над тaborянами Штадштайнаху, почав підлецуватися до Степана Довжицького, а мене намагався якось осоромити і порізнати принаймі з менш свідомими галичанами. Мовляв, чому ви вважаєте Сірика "нашим старим". Він Ванька-карап, а не ваш. Казьо почав розповідати різні небилиці та геци (жарти) про червоноармійців, радянських керівників і різних

громадян, що бували в Галичині, після "братнього визволення" західної частини України в 1939-му році. Йосипові недотепні жарти Казя скоро набридили — і він забрав свої торби і покривала та й перейшов на інший ряд ліжок, подалі від Казя. Я знов, чого саме бажає Казьо, але й був певний, що навіть у гуртожитках робітників самоуправної чи будь-якої "ресурсубліки" не створиш, але ввечері, перед самим від'їздом, тобто з вівторка на середу, я таки не втерпів і звернувся до Казя дуже поважно, коли він закінчив оповідати, як то один з "Ваньок" ходив по Львові та випитував зустрічних про фабрику апельсинів.

— Товарищ, а товарищ! Скажи мне, где тут фабрика оранж?

— Викривляв Садовський мову уявного червоноармійця Ваньки.

— Пане Садовський! Перш за все, на Україні, люди не звуть апельсини оранжами, а по-друге, от я, наприклад, ще й сьогодні не знаю, як саме вирощуються апельсини. На деревах, як яблука та груші, чи на стеблах, як помідори? Поясніть мені, будь ласка, щоб і я не був у Європі більшовиком Ванькою. — Звернувся я до Казя.

— До нас у Львів оранжі привозили з Іспанії, Бразилії та взагалі з теплих країв. — Відповів мені Казьо і розсміявся аж по вуха, будучи певним, що я також потрапив у дурні.

— У холодних краях, я певний, що апельсини не ростуть, але питати у вас не про клімат країв, де ростуть "ваші" оранжі, а на чому вони ростуть і як їх культивують?

Казьо почав запевняти мене, що оранжі — то не апельсини, а апельсини — не оранжі. Проте іспанські не такі, як бразилійські. Хлопці зрозуміли, що Казьо не знає, про що говорить і на моє питання відповіді не знає, почали жартувати над Казем.

— Не дайся, Казю, "старому" натягувати тебе! Докажи йому, що наша коза й вовка з'єсть, якщо тільки за хвоста спіймає! "Поклади", Казю, на лопатки старого, а то чого доброго й твоїй Зосі водогін зробить, як тільки в Бельгію приїде! Докажи старому!

Казьо знає, як "підгавкувати" старому собаці, а сам на сам він ще не особачився, не доріс, не навчився брехати кругло і не набув досвіду послідовності. Від того вечора Садовський більше не намагався бути довіреним Маланчука між нами. Садовський забув за доручення керівників самоуправної республіки й почав думати про можливості співжиття з нами та праці в підземеллі.

Пополудні, в середу, нам було оголошено про негайний виїзд. Хто саме має від'їздити, ніхто тим не цікавився. Підписав контракт

чи перейшов лікарські оглядини — ніхто не питав! Вантажні автомашини заїздили на подвір'я і ставали в один ряд. Підходила до першої автомашини група, два десятки осіб чи тільки пів десятка, водій допомагав сіdatи в кузов, зачиняв облавок і від'їздив на залізничну станцію. Дехто поспішав на станцію, ніби побоюючись не встигнути на потяг. Дехто навмисне приставав до гурту незнайомих йому людей. Дехто два-три рази ходив у харчівню за призначеним пайком на дорогу, ніби бажав запастися харчами в "отдалонные места", а не в недалеку Бельгію.

На залізничній станції, на запасній колії, стояв уже сформований потяг — не менш як три і не більш як чотири десятки вантажних вагонів та посередині потяга з пасажирським вагоном. Біля вагонів порядкували вояки армії США в шоломах, із білою опаскою. До кожного вагона впускали не менш і не більш як двадцять осіб. Вагони були чисті, з обох боків від дверей підлога була застелена чистим зеленим брезентом. Між нас, ще в казармах Кайзера Вільгельма під час метушні біля автомашини, опинилися білорус Буткевич, сибіряк Ленко, одеський безпритульник (жулик) Віктор, кацапчук із міста Судні та петлюрівський вояк і пожежник із польського Шлезьку. Буткевич, Ленко та петлюрівський вояк — уже старші чоловіки. Віктор та кацапчук не старші за мене. Усі п'ять наших "приїмаків", спершу в кузові автомашини, а потім і в залізничному вагоні, були мешканцями табору Ді-Пі в Регенсбурзі. Буткевич і Ленко нашу групу сподобали ще в казармі; умістившись у вагоні між нами, зразу таки познайомились і признались, чому пристали до нас. Ленко навіть додав до мого прізвища "кожух", зразу під час знайомлення. Так потім він мене й кликав — наш старий кожух!

Вже у вечірні сутінки до потяга причепили паротяг. Вояки в шоломах та з білою опаскою, причиняючи двері вагонів, укидали нам по картонові цигарок на дорогу. Причинені двері, хоч і були ніби ознакою, що нас не везуть до Гофу чи до радянської зони окупації, або до чехословацького кордону, але я, Буткевич і Ленко не вкладалися спати на новому й чистому брезенті, аж доки не прибули на станцію в Нюрнберзі.

Після Нюрнбергу ми вже більше не сумнівалися у правдивості нашого маршруту до кордонів Бельгії, спали спокійно до пізнього ранку, коли-то десь у заліснених горах наші провідники, вояки з білими опасками на шоломах, зупинили потяг і, прочиняючи ширше

двері вагонів, казали нам вилазити з них та йти в гори між кущі. Був хмарний теплий ранок, десь на англійській зоні, але де саме ніхто з нас не міг зорієнтуватися без сонця і без мапи.

Приблизно за добу їзди, ми прибули на станцію Ахен (Aachen). Тут ніби-то мали чекати до ранку, на дозвіл переїзду через кордон Бельгії, але коли на світанку другого дня нашої подорожі вояки в шоломах із білими опасками побудили нас і наказали вивантажуватись на перон якоєсь невеличкої станції в горах і позносити брезенти, що були розстелені на підлозі вагонів, у сусідній вагон з пасажирським, між нами знову виникло підозріння змови між командуваннями окупаційних зон Німеччини. Ми були певні, що від Ахена до радянської зони заїхати за ніч майже не можливо. Але чому нас вивантажили на невеликій станції в горах, холодного й вогкого світанку, та відтягнули порожні вагони зі станції, було немалою загадкою.

Холодне й сире повітря примушувало нас шукати захисту, одягнутися в теплішу одежду, повкриватися покривалами та скучитися. Густий туман не давав нам можливості роздивитися околиці, щоб довідатися, де ми знаходимось. Холодний світанок і густий туман були доказом того, що ми знаходимося десь високо в горах північної Європи, або недалеко від моря чи великої ріки. Фізичну й політичну географію Європи ми хоч і не докладно, але таки знаємо. Порядки · радянського нагляду над "неблагонадійними" також нам відомі, але чому з нами так безвідповідально поводяться урядники IPO чи бельгійські консуллярні або урядові працівники — дивно! (Коли я кажу ми, то кажу це від власного імені та моїх найближчих спільників по недолі, а не від імені всього транспорту людей, про який іде мова в цьому розділі).

Дещо призначившись до холоду й туману, ми почали розвідувати терен. Високий на півметра і широкий до п'яти метрів перон, зацементований на всю довжину станції, десь біля півкілометра довжини, між пероном і високим узгір'ям гори дві колії порослі бур'яном, ознака малої вживаності їх тепер. Посередині перону — одноповерховий цегляний будинок із низькими вікнами та двома вхідними дверима. Двері до будинку позамикані зсередини, а будинок ніби безлюдний. З обох сторін станційного будинку, до кінців перону, на пів-людського росту дротяна загорода з двома дротинами колючого дроту зверху. Ліворуч від станційного будинку, колії поєднуються стрілкою, а потім єдина колія зникає в тунелі

гори. Праворуч, наприкінці перону та огорожі, обидві колії крутим коліном відходять униз по узбіччю гори. За дротяною огорожею густий і високий чагарник. Десь недалеко за чагарником та за станційним будинком — досить рухливий шлях або міська вулиця. У світанковій тиші та в розрідженному гірському повітрі добре чути гул моторів автомобілів та їхні оклики сиренами, але відблисків їхніх світлів за туманом і чагарником не видно.

Ми люди ожебрачені, але не зовсім жебраки й не зовсім безпорадні, годинники маємо і знаємо, що переважно європейські люди починають свій робочий день о восьмій годині ранку. Тутешні залізничники, чи хто там нами має заопікуватись, також не виняток. Минула восьма година, а до нас ніхто, ні гу-гу! Минула й дев'ята година. Вікна станційного будинку хтось позавішував газетами, щоб ми у вікна не заглядали. Ми ж іше й не зовсім одичіли за цю незвичайну подорож по цивілізованій західній Європі, самі знаємо, що у вікна без фіранок заглядати не личить.

О десятій годині зник туман і сонце нагріло повітря. Біля станційного будинку в чагарнику, чи там для дітвори якийсь майданчик був, дітвора голосно почала бавитись або грati в якусь гру. З викриків дітей можна було зрозуміти, що ми таки вже не на терені Німеччини, а тим більше, не на радянській зоні окупації.

Люди на пероні почали нервуватися й мітингувати.

— Нас маленька Бельгія потребує, як кожний з нас восьму дірку в голові!

— Щоб позбутися з IPO, американці спровадили нас кудись у гори, а тепер торгаються з москалями, або з англійцями!

— Стукаймо в двері станції, нехай нам пояснить, що й до чого, а ні то — рятуймось, як хто знає!

Старші віком та поважніші люди заспокоювали й радили бути обережнішими й розважнішими.

— Може зайшло якесь непорозуміння між окупаційними союзниками Німеччини. Може між урядниками IPO був якийсь московський провокатор. Можливо в Бельгії зайшли якісь зміни. У кого ще є харчі, нехай жує та мовчить, а в кого нема, нам і до порожнього шлунка не звикати.

Пів на одинадцяту годину, без нашого стукання, двері станційного раптово відчинились, і з них почали виходити жінки різного віку, подібні до монашок, сестер милосердя (санітарок) та звичайних жінок у довгих білих запасках із білими косинками, з

червоним хрестом на головах. Жінки розділилися трійками, поспішаючи почали обслуговувати нас кавою, коржиками та помаранчами. Передня жінка давала чималий коржик та паперовий черпачок-чашечку, що вміщав яких 200 грамів рідини. Наступна жінка наповняла той черпачок-чашечку теплою і солодкою кавою, з досить великого чайника, а третя давала з великого кошика кожному присутньому на пероні по апельсині. На нашу подяку за каву, коржик та помаранчу, жінки не відповідали, а тільки якось підозріло і в спостерігали за нашими рухами. Обділивши нас кавою, коржиками та помаранчами, жінки відразу зникли у дверях станційного будинку та замкнули за собою двері зі середини.

Поява жінок, із қавою та фруктою, підтвердила факт, що про нас десь хтось таки не забув, що йде якась торгівля нами, або відбувається домовлення, але чому ці жінки в білих запасках і червоних хрестах мали у своїй поведінці та поглядах страх перед нами чи ненависть, стало темою здогадів людей на невідомому пероні безіменної залізничної станції.

— Чому немає навіть назви станції на станційному будинку?
— Хтось звернув увагу, і знову знайшлися такі, що вже були готові перелазити через огорожу в чагарник.

Сонце вже вибралось на середину зеніту, нагріло нас, узбіччя гори та залізничний перон більше ніж нам цього бажалося, “ловлячи дріжі” у світанковому тумані. Станційний будинок та чагарник за огорожею ніякого затінку не мали. Сидіти чи лежати на надто нагрітому цементі стало майже неможливо, бо в затишку гори й чагарників не було жодного руху повітря. Люди почали упрівати від задухи. Молодші насмілилися виходити коліями за огорожу станції, де протягало холоднішим повітрям із тунелю та з-поза чагарникового простору. Старші просто обходили загорожу та знаходили затінок у чагарниках. Аж десь близько дванадцятої години із закруті колії на підгір’ї з'явилися з гуком, свистом і крикливими залізничниками-кондукторами, вантажні вагони, які підпихав на станцію паротяг. Зайнявши всю довжину станційного перону, крикливи залізничники зупинили потяг і незрозумілими криками та безнастаним сюрчанням у свистки, не то наказували не то заганяли нас у вантажні вагони. Взагалі кажучи, вагони були не чисті з відчиненими дверима з обох боків, переважно забруднені вапном, вугіллям, піском, хемікалами. Деякі вагони дуже смерділи гнилою рибою, нечиненими шкірами та гнилизною. В чистіші вагони

люди набилися скільки можна було вміститися стоячи, а в брудні та смердючі вагони ніхто не бажав сідати. Залізничники, не зважаючи на те, що майже половина людей ще не всіла у вагони, дали сигнал водієві паротягу рушати із станції. На пероні виникло замішання, лайки та крики. Залізничники зупинили потяг і подали сигнал водієві посунути вагони назад на станцію. Ми з таборянами Штадштайнаху та "приймаками" з Регенсбургу, вмістилися у два вагони, що смерділи рибою, але за винятком кусків пом'ятої й порватого рудого паперу, були не забруднені вапном чи вугіллям або хемікалами. Відчинені з обох боків двері, давали нам прохолоду і свіже повітря; тому ми й не звернули уваги на те, що двері з якоєю причини не тільки відсунені на вою свою ширину, але й заклиновані дерев'яним клинком так, щоб не зачинялися. Крім того, я як залізничник, обізнаний із заковами перевезення вантажу та людей у залізничних вагонах, добре знат, що з відчиненими дверима вагонів з обох боків ніяка кондукторська бригада не візьметься вести потяг на перегін (від станції до станції) з мертвим вантажем, не те, що з людьми чи худобою. Німецька, радянська, демократична чи диктаторська державна влада, але для залізничників — закон один! Вантаж у вагонах мусить бути відповідно до правильника завантажений і відповідно закріплений. Двері зачинені, защеплені або відповідно забезпечені пристроями. Для перевезення людей і тварин залізничники мають окремі, більш вимогливі правильники й закони. Щоб хтось з залізничників наважився вивезти людей у вантажному вагоні з розчиненими дверима з обох боків, я навіть ще й сьогодні не можу собі уявити, як це могло статися в такій демократичній і цивілізованій країні, як Бельгія? Ми приїхали сюди не як окупанти-загарбники, вороги чи якісь розбійники-гвалтівники, а обездолені, ожебражені, пограбовані, чесні та працьовиті люди. Ми не їхали гвалтувати населення та уряд Бельгії, а прибули за дозволом уряду, в поті чола та в напружені м'язів, заробляти собі на хліб щоденний, у глибоких, брудних і небезпечних підземеллях. Кому й чому ми були загрозою? Чому до нас так поставилися з першого дня нашого перебування на бельгійській землі? Хто й чому мав задоволення з нашого страждання, тяжко навіть уявити з віддалі часу.

У засмерділому зіпсуюто рибою вагоні, з відчиненими дверима, я був певний залізничної моралі, західно-европейської культури та людської доброти, тому спокійно чекав, коли

залізничники підтягнути нас до якогось іншого перона станції, де зупинять потяг для нашого вивантаження, але помилився. Доки паротяг тягнув вагони по коліях товаро-сортувальної станції, ми, почіплявшись руками один за одного, з цікавістю розглядали бельгійську околицю, будівлі, людей та залізничні устаткування, але коли потяг приспішив хід і почало кидати вагоном з одного боку в інший, ми трохи відступилися від дверей, щоб не вилетіти з вагона. Витягнувшись поза вихідні стрілки, паротяг задимів чорним димом і набрав швидкості. Крізь відчинені двері вагонів закурделіло їдким димом із труби паротягу, вадном, піском, вугіллям та якимсь дуже смердючими хемікалами з передніх вагонів. Ми збилися в передній половині вагона, понакривали голови, чим тільки могли, але вітер, пілюга та сморід позабивали нам ніздри й горла, позапорошували очі. Ми рабки поперелазили в другу половину вагону, а там стало ще гірше, коли потяг завернув по колії на узбіччя гори. Поприпадали ми обличчями до стін вагону, до підлоги, але це мало нас хоронило від пронизливої пілюги. Можливо за півгодини швидкої їзди, потяг став сповільнювати свій біг, у нас виникла надія на його зупинку та можливість позачиняти двері, але й це нас завело. Потяг, переїхавши якусь невелику станцію, знову став набирати ходу.

— Хто знає, як зачиняються двері у вагонах? Зачинимо двері на ходу?!

Буткевич, Ленок та я, обізнані з вагонами та їхніми дверима, але, на наше велике здивування, ми виявили невеликі клинці під коліщатами дверей, у дальшому кінці. Вибити чи вийняти оті клинці з-під коліс дверей, щоб можна було їх зачинити та відчинити, треба було спершу вилісти з вагону на землю, а це в свою чергу було можливим тільки під час зупинки потяга. Потяг знову почав набирати швидкості і нам знову довелось лягати на брудну підлогу обличчям та притулятися щільніше до стін і накриватися покривалами.

Без зупинки, без милосердя до нас, везли нас бельгійські залізничники через свої міста, поля, гай та гори. Везли нас мабуть більш як шість годин, спрагнених, запорошених і стероризованих, аж до міста Монсу (Mons).

У Монсі, коли потяг ще не зовсім зупинився, ми повискали з вагонів, повибивали клинці і позачиняли двері. Коли потяг зупинився і ми зрозуміли, що навіть паротяг від потяга

відчепили, ми кинулись розшукувати колонки з водою та кранами, перешкоджаючи у поспіху один одному докладніше обмити хоч обличчя та досхочу напитися води. Від колонок із водою та кранів почали проганяти нас залізничники з жандармами, а чимала юрба, що зібралася за огорожею станції, неприхильно викрикувала до нас і навіть вимахувала кулаками. Позаганявши нас назад у вагони, залізничники й жандарми пильнували, щоб ми більше не вилазили з вагонів, а юрба не наближалася до нас.

З годину ми ще мутилися в брудних, смердючих і тепер уже зачинених з обох боків вагонах, чекаючи відходу потягу з цієї непривітної станції, але замість того на перон до вагонів почали заїздити вантажні авта й вантажити нас по двадцять осіб на кожне. Чому з нами так поводилися бельгійські залізничники та бельгійці взагалі, тяжко було здогадатися і зрозуміти. Хто з нас перед ними завинив, не можна було збагнути, але мій земляк і п'ятилітній спільник поневірення на чужині, Йосип Гречка, порахував мене спричинником його поневірення та негідним нашого стоваришення, як тільки два залізничники відчинили двері вагону, щоб відрахувати наступних двадцять осіб до вантаження. Йосип скопив свої торби й побіг попід вагонами до гурту людей, що вантажилися в автомашину вагонів два далі.

Йосипова втеча від мене пригнобила мене більше, ніж тоді коли він мене обзвив дурнем у таборі на міському смітникові, за втрачені його документи та диплом у Берліні. Чим я перед ним провинився? Як я міг передбачати таке ставлення до нас бельгійців? До того, я цього разу навіть не намовляв Йосипа їхати зі мною в Бельгію. Шкода, Йосипе, що так сталося, і якщо дійсно я завинив перед тобою, — пробач. Нічого злого я для тебе не бажав і не бажаю. Бог нам суддя!

Нічим не завинив я й перед тими тaborянами, що згодилися зі мною їхати в Бельгію на працю в копальнях вугілля. Не моя вина, що націоналісти, які визнають своїм зверхником Бандеру, бажали верховодити в таборах Ді-Пі окупованої Німеччини довший час, а націоналісти, що визнають над собою зверхником Мельника, не бажали поступитися зверхністю над українцями на терені Бельгії, через що були недотягнення та непорозуміння в таборах під час набору та виїзду вуглекопів до Бельгії.

Тим більше, я та напевно ті, що їхали зі мною першим транспортом на працю до Бельгії, нічим не завинили перед

бельгійцями взагалі, а перед бельгійськими залізничниками зокрема. Злобу й ненависть до нас прищепили їм більшовицько-московські провокатори, людоненависники й душогуби. За знушення над нами під час перевозу нас, "із вітерцем", від кордону до Монсу, до бельгійських залізничників злоби не плекаю, але для історії стосунків бельгійців з українцями — про це варто згадувати.

БЕЛЬГІЯ

Бельгійське королівство, окрім її самостійну державу, створено в 1830-му році, після вимушеної революції в Нідерландах (Голяндії) англійськими та московськими змовниками. Доконавши Наполеона в 1815-му році на полях поблизу містечка Ватерло під Монсом, англійці в порозумінні з москалями створили окреме від інших королівських дворів — Бельгійське Королівство, або Бельгію.

Терен теперішньої Бельгії здавна був тереном на шляху завойовників західньої Європи. Топтали його римські легіони, завойовуючи побережжя Ля-Маншу та острови на північ від нього. Топтали його галли та франки. Потім просвіщали хрестом і мечем еспанці, французи, німці й нормани, що поселившись на Британському острові, почали звати себе англійцями.

Коли європейським народам і королівським родам свої терени ставали тісними, терен теперішньої Бельгії для французів був вихідною точкою на підбій сходу Європи. Для німців — місце оборони своїх інтересів у східній Європі. Нідерляндці потребували цього терену для поширення своїх невеликих володінь на побережжі Північного моря. Англійці бажали мати на європейському материкові безпечно місце для своїх інтриг між королівськими родами Європи, а москалям Бельгія потрібна була для шпигунства та злодійства.

Площею Бельгія майже в десять разів менша за Україну. Населенням, близько семи разів. Національно, Бельгія не суцільна. Більш як половина населення говорить мовою, подібною до французької, — валонці. Менша половина, — фланандці, споріднені мовою і кровно з німцями. У північній частині Бельгії невеликими скupченнями живуть нідерландці (голяндці), в південній частині — німці. Без хозар (жидів) та різнонаціональних мешканців, в Європі немає жодної держави, а тому й Бельгія — не виняток. Релігійно Бельгія більш суцільна. Близько 90% населення Бельгії, визнають римо-католицьке християнство. 10% населення належить до різних християнських і нехристиянських релігійних сект.

Терен Бельгії формувався в різні геологічні періоди, тому тут є гірські пасма, понад один кілометр над рівнем моря. Вапнякові та глиняні формациї. Піщано-кам'янисті горби й розлогі долини з нанесеним мулом та порохами. Найвищи гірські хребти звуться Ардени. З більших річок на терені Бельгії протікають Меус та Самбра. Бельгійські річки між собою та морем сполучені більшою

кількістю каналів.

У надрах бельгійської території є чималі поклади кам'яного вугілля, досить доброго для топлення заліза та криці. Є також поклади залізної руди, міді, цинку, олива. Глина та вапняк використовуються для промисловості й будівництва. У Бельгії вистачальна кількість будівельного й господарського лісу. Сільське господарство також спроможне забезпечити населення країни продуктами харчування.

За згодою та благословенням Англії, Бельгія володіла великою територією у верхів'ях африканської річки Конго. Територія, в кільканадцять разів більша за Бельгію, має в своїх надрах багаті поклади міді й діямантів. Від назви річки територію офіційно називали Бельгійське Конго.

Під час першої світової війни терени Бельгії зазнали великого спустошення від військових дій обох воюючих сторін. Під час другої війни Гітлер зі своїми полчищами, не зважаючи на запевнення про нейтральність Бельгії, напав на безоборонну країну в травні 1940-го року. По двох тижнях боїв бельгійський король Леопольд був змушеній піддатися. Німецька окупація Бельгії тривала до лютого 1945-го року, але чи була така жорстока, як окупація України, я напевно сказати не можу. Із власного спостереження припускаю, що бельгійці не зазнали й половини того горя, якого зазнали ми, українці. Тим більше, українці в цілому, а ті українці, що опинились на чужині під час другої війни й після закінчення її, в жодному випадку не були причиною німецької окупації Бельгії та страждань її народу. Тому називати нас, українців, що наприкінці квітня 1947-го року прибули до Бельгії, як добровільці-вуглекопи, "німецькими свиньми", (Boshe Cochon) зовсім безпідставно й не чесно. Але, як каже народня приповідка, на похиле дерево й кози скочуть, доки воно не зломиться. Ми в Бельгії не заломилися, а бельгійці й самі збагнули, що ми їхніми ворогами не були, не є й не можемо бути. Бельгія як держава та бельгійці як народ відмінні від України історією, культурою, звичаями, релігією та державною організацією, але територією та гіркою долею подібні. Території Бельгії та України лежать на шляхах імперіалістів до морських берегів, до сирівців і ринків збуту виробів промисловості. Бельгійські та українські долі залежать від бажань, примх та зазіхань окупантів і загарбників.

COMPRENDS PAS BOSHE COCHON

(Не розумію німецький свиней)

Позачинявші вагонні двері в Монсі, ми зробили собі тільки неприємність. Залізничники та жандарми, що тепер нами заопікувались, тримали двері щільно зачиненими і випускали нас тільки по рахунку. Першого разу, відчинивши трохи двері, відрахували два десятки тих, що були близче до дверей, і знову зачинили двері. Хто поспішив був трохи промити очі й напитися води, почувався дещо краще в темному, смердючому, брудному і тепер уже задушливому вагоні, а хто не встиг, умлівав від спраги й задухи. Стукати, кричати, благати та протестувати ми не могли, бо перш за все не розуміли мови цих людей, а по-друге, не розуміли, за що й чому над нами знущаються. Подорожуючи дві ночі й день по Німеччині, ми ніякого бешкету не чинили. На бельгійській землі спокійно й по-людському чекали шість-сім годин, доки на станцію прибули залізничники з відчиненими та брудними вагонами і заганяли в них нас, ніби якихось дикунів, недоумків чи заражених якоюсь хворобою людей. Якщо б із тваринами так поводились на різниці, вони б напевно збунтувалися, потоптали наглядачів і поруйнували загороду. Мабуть, більше години чекаючи на прочинення дверей вагона, ми також "здичавіли" і, коли тільки два осібняки відчинили двері вагона, ми їх розпахнули на всю ширину і, не чекаючи рахунку та не зважаючи на крик і лайку, кинулись спершу до колонок та кранів із водою, а потім згодилися вантажитись у кузови вантажних авт.

Водіям вантажників та уповноваженим кopalень не було різниці, хто в яке авто всідає, їм потрібна була певна кількість людей, а нам цікаво було, щоб дотримуватися хоч гурту своїх знайомих, що викликало незрозумілу суперечку, а то й штовханину. Йосип навмисне відлучився від мене; а я, все ще тримаючись колишніх співмешканців кімнати в Штадштайнахові та "приймаків" по вагону, запхався у вже завантажену автомашину поверх двадцятки осіб, що ніби було призначено для цієї кopalньї. В Монсі та на пероні станції засвітили електричне освітлення. Вивантажуватись із кузова автомашини для перерахунку ми не хотіли. Водій та уповноважені кopalні посварилися з іншими водіями та уповноважиними і так, не порахувавши нас, повезли вулицями

Монсу, покрученими дорогами околиці та вузькими вулицями містечок до нашого місця призначення, вугільного тресту Джана Мансвілла (John Mansville), харчівні та гуртожитку (Canteen) під адресою 124 Rue Clemenseau в невеликому валонському містечку Вамі (Vasmes).

Кантин, як ми тепер будемо звати наше місце мешкання, знаходилася в дворі колишньої копальні. З надрів видобули вугілля ще перед початком другої війни. Устаткування та під'їзну залізницю розібрали. Колодязь копальні засипали породою (камінням). Двоповерховий цегляний будинок контори копальні перетворили на гуртожиток для чужинецьких робітників. Умивальні та вбиральні залишилися вигідними й просторими. Одноповерховий цегляний будинок майстерень пристосували для харчівні та помешкання, орендаря харчівні та кухарів. Устаткування, робітників та керівників цієї копальні затруднили в новому місці, мабуть кілометрів три на південний захід. Під час війни, коли володіли тут німці, збудовано табір із дерев'яних бараків для робітників у копальнях цього тресту в сусідньому містечку Горну (Hognu). Після прогнання німців із Бельгії, окупаційні господарські частини армії США примістили в німецьких бараках німецьких полонених, для використовування їх до праці в копальнях. Кантину на подвір'ї старої копальні перетворили на постій господарської частини, що наглядала за полоненими та видобутком вугілля з копалень тресту Мансвілла, додавши до будов кантини чотири залізні бараки-півбочки. З першої автомашини наших колишніх штадштайнаховців примістили в двох кімнатах цегляного гуртожитку, а другу, тобто тих, що приїхали разом зі мною, примістили в одній із залізних півбочок.

Нам було однаково, де примістять нас, замурзаних, спрагнених, перемучених не так довгою дорогою, як відношенням до нас бельгійських залізничників та розпорядників і наглядачів порядку в Монсі. Залишивши наші достатки біля залізної півбочки, ми спершу повітрушували ярохи з одежі, помилися під душами та загасили спрагу холодною водою, а шлунки маслистими макаронами. Вони були потрушені козячим сиром або підлиті помідоровою підливкою. Задоволені були також пшеничним хлібом із маслом та чорною, пахучою і солодкою кавою — в довільній кількості. Потім почали ми розміщатися на нічний відпочинок у півбочці на вже приготованих для нас ліжках.

У суботу ми обживалися та обдивлялися на нашому новому місці мешкання та праці. Орендую кантину від тресту копалень меткий і хитрий італієць-тovстун. Готовить їжу його також метка та опецикувата дружина. Все інше в кантині робить горбоносий і високого росту італієць, колишній німецький військовополонений. У решті кімнат цегляного будинку мешкають вербовані робітники-італійці, а в решті залізних півбочок — алжирці. Орендареві кантини вчора з нами було також трохи мороки. Уранці він отримав розпорядження з управління тресту заопікуватися одним вагоном робітників, що прибудуть на станцію Монс. Він винайняв вантажне авто, приготував дві кімнати в цегляному будинку та в призначений час поїхав на станцію Монс, сподіваючись, що нас у вагоні буде не більш як двадцять осіб. Коли ж він внявив у вагоні більшу кількість, тоді, як усякий підприємчивий чоловік, вирішив використати нагоду й завестись більшою кількістю пожильців у кантині. Своєму помічникові наказав зачинити вагон і вартувати його, доки він повернеться з порожнім вантажним автом. Жандармові чи залізничникові також не пошкодував кілька франків, щоб допоміг його робітникам допильнувати нас у вагоні, а дружині видав розпорядження — переселити алжирців з одної півбочки і приготувати для нас ліжка, таким чином причинившись до нашого терпіння в смердючому вагоні, за що він перед нами вибачився. Обидва італійці трохи розуміли по-німецькому, і ми могли вільно з ними порозумітися.

Хлопцям, що примістилися в цегляному будинку, у двох кімнатах з одноповерховими ліжками, простірно і привітно. Нам у півбочці місця також досить. Дірок у рубчастій блясі не видно, дощ напевно за шию не буде крапати, але залізо замість даху і стін та нетовста фанера в кінцях півбочки, з такими ж фанерчастими дверима та одинокими вікнами, зовсім ненадійна охорона від гарячого літнього сонця, тим більше від холодного вітру та морозу взимку. Але про це нам наразі нема чого журитися. Вулиця, на якій міститься наша кантини, дуже вузька й забрукована куснями каменю-піщаника, так як і в нас брукували вулиці в містах. Одним кінцем виходить до будинку управи цього містечка, на якому велика вивіска з надписом: "Адміністрація Комуни Ваму" (Communale de Vasmes). Нам це трохи дивно. Ми уникали соціалізму, першої ступені до комунізму, а тут потрапили під управу комуни, але що край — то звичай! Ми не приїхали в Бельгію політикувати чи

державний устрій міняти. Нам треба роздивитися, де ми будем мешкати й де працювати на прожиття.

Зразу за будинком управи комуни — чималий, трикутний майдан. Вулиця Клеменса сполучається з ширшою вулицею, по якій прокладені колії для руху трамваїв. Напроти управи комуни — невеликий продовгуватий майдан, із довгими широкими лавами для базару, де щоденно продаються різні фрукти, городина, ягоди та печиво. Риба, м'ясо, одяг і так далі продаються в протилежному кінці вулиці, де починається також лінія трамвайного сполучення.

Від кантини до нової копальні треба їхати трамваем, а до сусідньої "посестри" цієї, де ми тепер на подвір'ї мешкаємо, навпрошки стежкою — не дальше як кілометр.

У неділю до нас завітав молодий поляк, уповноважений не то управління цього містечка, не то уповноважений керівництва тресту копалень. Поляк народився в Бельгії, більше розумів по-німецькому, як по-польському, але ми зрозуміли з його мови, що ми тут на випробуванні. Усе залежатиме виключно від нас, як ми будемо поводитися та як до нас буде ставитися місцеве населення. Це ми розуміли й самі, але варто було послухати його науки.

У понеділок поляк, з орендарем кантини, розділив нас на дві групи. Одну італієць-орендар повів у містечко Фрамарі (Frameries) на оформлення на працю в тресті копалень Мансвілла, а другу повів поляк до управління комуни для оформлення документів та приписки до цього містечка. Я та мешканці залізної півбочки були приділені до поляка; отже, ми пішли перші приписуватися в комуну.

У комуні нас міряли, важили, фотографували, але хто ми, звідки та дату нашого народження не вимагали підтверджувати якимись довідками чи документами. Зумів сказати тому, що записував твої відомості, що ти Грицько чи Іван, — добре! Не зумів, напиши на папері, як ти називаєшся і так далі. Не спроможний і цього зробити, нехай хтось із твоїх друзів допоможе, або принаймі покажи якийсь документ, із якого можна було довідатися твоє прізвище, ім'я, рік та місце народження. Коротше кажучи, в комуні Ваму було дійсно по-комунарському: "Від кожного по спроможності...", але не по потребі.

Помірнявши, поваживши та переписавши нас, урядники комуни доклали про наше прибуцтя своєму зверхникові, бургомайстрові (le Bourgmestre), а він вийшов зі свого кабінету вітати нових

співмешканців комуни у високому чорному капелюсі-циліндрі, підперезаний трикольоровим бельгійським поясом на випнутому животі, і звичайно в довгополому фракові. Низький, опецькуватий і сивоволосий чоловік нагадував більше циркового блазня, ніж бургомайстра комуни, чи, по-нашому, міського старосту, але то також не наше діло, кого собі бельгійці мають за керівника. Наша справа — вислухати промову месьє ле бургомастре, як навчав нас провідник-поляк, подякувати йому, поклонившись головами після його промови.

Месьє ле бургомайстер говорив повільно. Поляк перекладав його промову на німецько-польську мову, з чого ми могли зрозуміти, що нас приймається до комуни цього містечка, як і всяких чужинців, що бажають чесно жити і працювати в цьому містечку й дотримуватися законів Бельгійського Королівства, але з умовою, щоб ми не наслідували наших попередників.

Після закінчення промови ми низько поклонилися месьє бургомайстрів, а потім голосно поляпали в долоні йому на відході, але що означало його попередження "не наслідувати наших попередників", навіть наш провідник поляк не розумів, аж ми самі здогадалися після отримання нашого першого заробітку. До кого ми не звернемося, за будь-якою покупкою, завжди отримаємо однакову відповідь: *comprends pasboshe cochon!*

На поновлення приписки до комуни ми мусили приходити раз на три місяці, а по рокові праці нам видали нові посвідки з дійсністю на шість місяців. В управлінні тресту, так само як і в комуні, не вимагали навіть відомостей про підписання чи непідписання контракту перед від'їздом з Німеччини. Записували тільки прізвища та імена, як хто вмів пояснити, та вдавали листок паперу з твоїм прізвищем і номером. В управлінні тресту та в самих копальнях був важливим номер на папірці, а не твоє прізвище чи ім'я.

Згідно з цим номером на папірці, його власник міг узяти будь-що зі знаряддя праці, одягу та речей першої потреби в склепі тресту в борг. Орендар кантини, сумлінний чоловік, не радив нам набирати непотрібних речей у борг, бо за них трестові треба буде заплатити подвійно. Шкіряний шолом, залізну лопату, сокиру та бляшанку на каву, ми мусили мати, бо без цих речей робітника навіть не візьмуть до праці в підземелля. Штани, черевики, куртки чи що нам буде потрібне до праці та для життя, ми зможемо

дешевше купити після отримання зарплати. Так нам порадив цей добряга-італієць, так ми й робили в коморі тресту.

У конторі копальні, до якої кого з нас призначили, виданий папірець в управлінні тресту на Фрамарі обміняли на круглий мідний жетон з номером, і все оформлення на приписку, життя та працю було за один день закінчене. Тепер тільки наїжся макаронів досхочу, наповни літрову бляшанку чорною кавою, прииди до копальні у визначену годину початку праці, передягнися в робочий одяг, віддай мідний жетон на проходній, отримай за нього електролампу й гайда під землю видобувати вугілля.

Праця бельгійського вуглекопа брудна й небезпечна, але не стахановсько-вимоглива та перевтомлююча. Зробив те, що тобі призначив десятник перед тим як ти залазив у забій, сиди й чекай до закінчення зміни. Немає спромоги виконати завдання, повідом завчасу десятника, він тобі пришле допомогу. Не знайде десятник допомоги, за невиконання тебе судити не будуть і на "чорну дошку" твого імені не запишуть. Призначеної тобі заробітку за вісім годин праці тобі також не зменшуватимуть.

Керівниками й десятниками на змінах працюють бельгійці, а робітниками — німецькі військовополонені, вільнонаймані італійці, алжирці та ми, колишні..., а хто саме, тепер вже й не розбереш, особливо після першої правдою і рясним потом запрацьованої зарплати. Ми "злейши враги отечества" чужого, унтерменші чи напівлюди, також чужого Третього Райху, Ді-Пі, переміщені особи заокеанської демократії, чи таки *boshe cochon*, німецькі свині, бельгійської обманutoї маси московськими людоненависниками і провокаторами?

Відпрацюєш зміну в підземеллі. Вмиєшся, вберешся і зайдеш з військовополоненим німцем у пивну, склянкою пива промити горло, німець німецькою мовою замовить собі й тобі по склянці пива, прислужниця принесе пиво на стіл перед тебе й німця, ще й подякує за замовлення. Зайдеш з італійцем чи алжирцем, честь тобі та слава, пий пива скільки ти можеш випити і чесно заплатити. Зайдеш сам, чи на спілку з "бувшим", — *comprends pas boshe cochon!*

— Як же ти не розумієш, коли я тобі навіть краще пояснрю по-французькому, як італієць. По-німецькому ти також розумієш, що я бажаю склянку пива, і ось маю гроші з гербом вашої держави і подобою вашого короля! Відповідь одна — *Comprends pas boshe*

cochon!

По-німецькому я напів-людина, можливо й свиня, але ж я не німецька свиня. Може, я й свиня, що не зумів умерти в нерівній борні з окупантами моєї Батьківщини, бо я був довгий час у рабстві "старших" сусідів і "гонорових" християн та європейських "надлюдів". Мене, обездоленого й безоборонного, примушували "ліквідовуватись, як клясу", ставати "под стенку" за невчинені гріхи, націплювали на мене тавро "OST"... А ви? Ви ж вільні люди, з королем, з армією та зі зброєю в руках, по двох тижнях змагу, приклонили коліно перед сильнішими й покірно виконували волю окупантів повних п'ять років.

Ваша Батьківщина не зазнала такого спустошення, як моя. Вас не вистрлюють без суду, не заганяють на каторгу, не гвалтують і не стрижуть, тільки за те, що ви народилися бельгійцями, чи за те, що не могли встояти в нерівній боротьбі.

Вашого короля не прирівняти до мене, чи до будь-кого з моїх земляків, але ж ви його не називаєте німецькою свинею за те, що він був неспроможний вас оборонити і згодився бути полоненим. Він король, а я йому навіть у свинопаси не достойний!

— То чому я маю бути німецькою свинею, коли я тільки обездолена і безборонна людина?

Але що ти будеш вияснювати бельгійцеві, коли він господар у своїй країні, має хліб і до хліба. Володіє величезними просторами в екваторіальній Африці й вільно наймає робітників по чужих країнах.

Ситий голодному не вірить, що можна у зліднях і в зневірі чесним бути.

БЕЛЬГІЙСЬКІ БУДНІ

У залізній півбочці поселилося 26 осіб. 13 ліжок на один бік і 13 на другий. Мені, "старому кожухові", дісталося ліжко біля фанерної стіни в задньому кінці півбочки, а Степанові Довжицькому, як "малому", ліжко по другій отороні, навпроти моого. Цілу нашу групу з 46-ти осіб розділили для двох копалень по три зміни на кожній, так що в будень ми займалися кожний своїми справами. Одні працювали, інші спали після праці, а треті збиралися йти до праці. В неділі, доки не мали грошей, ходили у високий бур'ян на насип колишньої залізниці, вигрівалися на сонці та оповідали пригоди пережитого тижня. Коли забагатіли, але самі не могли купити нічого в бельгійців, через їхнє дурне компрендз па бош ковчон, то прохали когось з алжирців, щоб пішли й купили нам півлітри горілки, кільце ковбаси, пшеничного хліба та яблук, груш, помаранч або навіть десяток бананів, а потім ішли за містечко в ліс на свіже повітря серед буйної природи.

Мене було призначено на пополудневу зміну від третьої години дня до одинадцятої ночі на стару копальню. Копальня була вже майже на вичерпанні покладів вугілля. Пласт не більш як метр завтовшки залягав на глибині між 1040 та 1100 метрами. До теперішнього забою треба було йти пішки близько двох кілометрів.

Начальником нашої зміни був низькорослий, худий і завжди з повним ротом жувального тютюну, буркотливий валонець Альберт. Альберт ніби був підпільником під час німецької окупації і навіть одного разу відважився насипати цукру в збірники з бензином декільком німецьким автомашинам.

Десятником зміни був старий, косоокий і зарослий густою бородою, фляманець Фердинант, який також завжди жував тютюн, харкав і по-фламанському лаявся, що нібито мало означати — я тобі напакостю в роті!

Фердинант, як фляманець, тобто з походження арієць, під час німецької окупації був у німців довіреним і "начальникував" над Альбертом.

Моїм зверхником і вчителем у забої був молодий німець військовополонений Вернер. Місцевість, звідки Вернер походив, була окупована радянськими військами і він вагався їхати додому після звільнення з полону. Я радив йому спершу зупинитися в котрійськ окупаційній зоні західних союзників москалів, роздивитися, розпитати

своїх земляків, а потім рішати — їхати до рідних та батьків на радянську зону окупації чи залишатися на західній частині окупованої Німеччини. Вернер був хоч і молодий хлопчина, але розважливий і товариський. Учив мене належно поводитися в підземеллі і не шкодував погостити склянкою пива після праці. Бельгійці полонених німців звільнили з полону в червні 1947-го року, а бараки, де вони мешкали, поспішно почали підготовляти для робітників та їхніх родин із таборів Ді-Пі.

Мій номер на мідному жетоні та на німецькому авсвайсі OST, із підприємства Кроне, був тотожний — 83. Було якесь пов'язання з цими номерами, чи тільки сліпий випадок, угадувати було неможливо, але це часто наводило мене на роздум під час дового переходу від клітки колодязя до забою. Ідеш у темряву безконечної дірки. Електрична лямпочка кидає тъмяне світло не далі двох метрів перед тобою. Ноги в черевиках ступають ніби в калюжу води, в сипкий і курний порох, що місцями досягає вище халявок. Над головою в тебе брили каміння позакріплювані тоненькими латами-ламбургами поза залізними штабами. Якщо не зайнята твоя увага якоюсь думкою про речі чи справи, не пов'язані з цією чорною діркою підземелля, сипучим і курним порохом та обвислими скелями каміння над головою, тоді йдеш спокійно і думаєш, уявляєш чи тільки слідкуєш за пересуванням краю світла по сиро-чорній порохні. Почнеш розглядатися, придивлятися, думати, де ти і що може з тобою трапитися в кілометровій глибині підземелля, тебе огорне зневіра, страх і безнадія. Можна втратити контролю над своїми нервами, сном, відпочинком... У таких випадках мене часто "візволяв" номер 83. Вісімка і трійка. З вісімкою я пов'язував мій рік та день народження, кількість членів нашої родини. З трійкою було пов'язане розкуркулення батька, голодомор, смерть матері та двох сестер, моє з сестрами сирітство, моя розлука з дружиною та дочкою... Нагадаєш номер, прирівняєш його до чогось, когось чи якоїсь події — твоє перебування в підземеллі мигне не помітно.

Навчившись трохи французької мови, ми навчилися навіть обходити й самих бельгійців. Якщо якась перекупка чи крамар скаже тобі *comprends pas bosque cochon*, ти йому покажеш дулю під самий ніс і підеш чи поїдеш трамваєм до іншої перекупки чи крамаря, а гроші бельгійці люблять більше, ніж самі себе. За гроші бельгієць виарендує дружину, не то що дочку. Згодом, коли ми

позамінювали свої ділівські сорочки та штани на добрячі бельгійські, а в Бельгії з'явилися югослави, поляки та більша кількість італійців, вони за нами й слід погубили. Трималися свого "свинячого відношення" до нас тільки ті бельгійці, які знали нас особисто, наприклад, власник та обслуга пивної біля копальні. Запротестувати в пивній, проти "свинячого поводження" власника та обслуги пивної наважився мій співмешканець залізної півбочки, "приймак" у дорозі і земляк десь із-під міста Білої Церкви, Віктор. Як було дійсне прізвище Віктора, мені не запам'яталося, але його автобіографія подібна до мільйонів моїх земляків, яку не тяжко пам'ятати.

Віктор народився "в огні й бурі революції", на два роки пізніше від мене. Восени 1929-го року його з батьками в загратованих вантажних вагонах вивезли "ліквідовуватися, як кляусу" в сніги Комі АРСР. Як він розлучився з батьками та де вони поділись, напевно не може пригадати, що й було причиною його ненависті до несправедливості та відваги на оборону своєї правди. З веселого, безжурного й жартівливого сільського хлопчини Віктор міг миттю перетворитися в цинічно жорстокого месника й холодно-кровного вбивника. Віктор не умовохвора людина і не кровожерна істота, але образи, наруги та знущань над безвинними терпіти не може навіть ціною свого життя.

Осиротівши, малолітній Віктор об'їздив "необъятную родину" вздовж і впоперек, аж поки нарешті потрапив до Одеси-мами, міста в якому всі безпритульні й сироти московської імперії мають свої "школи", "органи управління та безпеки", і звичайно безліч спорідненців долі та відчаю.

В Одесі, Віктор стоваришувався з подібними собі "корешками" (друзями), навчився їхніх законів та поведінки, що основувалися на взаємодії та на взаєморозумінні. Мене ограбували безкарно, я грабую безвідповідально. Мене осиротили безпідставно, я не граюся в мораль з батьковбивцями. На моїм місці під сонцем сито й безжурно вигріваються мої узурпатори, я без жалю й милосердя усуваю їх із моого місця.

Душителі моого народу та моїх рідних, м'яко кажучи, розкошуть і роз'їзджають у м'яких вагонах на поклін до рябого Соса-Йоськи, я ще "м'якше" їх мушу переселить на лоно Авраама, Ісаака та Якова, або під колеса вагона, а їхніми речами, документами, дружинами та дочками, розвеселити собі життя.

В Одесі Віктор навчився користуватися всякими видами зброї, "ключами" до вогнетривалих кас, до помешкань новітніх поміщиків та капіталістів і до їхніх кабінетів.

Німці "зачинили" Віктора в Одесі, з комсомольським квитком секретаря міському комсомолу міста Ізмаїла в кишені. З німецького оточення Одеси він вибрався без будь-якихось пригод і попрямував розшукувати батьків та родичів під Білою Церквою. Батьківська хата все ще стояла в селі, а про батьків не було ні слуху, ні духу.

Віктор, примирившися з долею, оселився в батьковій хаті, найнявся в сільські поліцаї, одружився з милою серцю дівчиною-сусідкою та плянував продовжувати батьків рід у селі, але надії завели. Рябий Сосо-Йоська, хоч і втік за Волгу в Самару (Куйбишов), але своїх цуценят-ярчуків не забрав із собою, а залишив на розплід старостами, начальниками поліцій, перекладачами по німецьких комендатурах, вислужниками ГЕСТАПО, а то й керівниками окремих відділів. Віктор скоро збагнув це, довелось йому спішно кидати батькову хату, молоду милу дружину і місцевість дитинства з коріннями роду, та знову ставати безпритульним і безправним.

У Житомирі Віктор пробував козакувати в напівлегальних "українських козаках". Під Суземкою зрубував телефонні стовпи тупою сокирою, якими одурманений та оскаженій Гітлер пов'язував свою головну квартиру з генералами на фронті. Рейдував із Ковпаком по Карпатах. Наводив порядок полякам у Варшаві з власовцями. Служив кучером знатній та багатій фрау (пані), що покидала Східню Прусію перед наступом "доблесной, непобедимой" московської армії в царських "пагонах". У рядах армії Свободи, що несла на своїх знаменах "Руде право та свободу браті русів", визволяв Прагу, а особливо пражан від золотих годинників, обручок, сережок, а пражанок від подружньої чести й дівочої невинності, і так потрапив у "товариство" СМЕРШу (фронтові відділи НКВД, що носили назву "Смерть шпигунам і зрадникам"). У СМЕРШі Віктор зустрівся зі своїм "корешком" з Одеси, і разом перекочували на американську окупаційну зону Німеччини та осілися в Мюнхені.

У Мюнхені Віктор скоро познайомився з заокеанськими вояками, які мали нахил до "забави" зі статево незайманими дівчатами. Взагалі за службу воякам Віктор мав приміщення, харчі, картон цигарок кожного тижня й самохід-джип у своєму

розпорядженні, яким привозив до вояцького касино (клуб) німкень на танці та забави, а потім їх відвозив. Якщо вони були ще живі й теплі, додому чи до противотріяних бомбосховищ, де переважно скучувались бездомні евакуйовані німці. Якщо котра з них із якоєїсь причини "охолола" чи котрийсь із вояків витягнув її статеві органи разом зі своїм прутнем, і потім обрізав ножем, Віктор таких німкень уміщав у відповідний мішок і відвозив в Ізар, за що діставав додатковий картон цигарок. За доставлену Віктором молоду й статево недоторкану німкеню Віктор отримував також картон цигарок. Якщо ж молода німкеня не витримувала перших статевих зносин і для неї потрібен був мішок, Віктор за відпровадження її у хвилі Ізару діставав два картони цигарок.

Доки було досить різного віку та статевої зрілості німкень по противотріяних бункерах Мюнхену, Віктор мав добрий заробіток, без будь-яких наслідків. Коли ж по молодих німкень треба було їздити на села та в менші міста, по-за Мюнхен, хтось десь комусь поскаржився, чи навіть дослідив та доклав, кому потрібно, а той зарядив слідство. Вояцьке "Касіно" закрили, а Вікторові довелося перекочовувати до Регенсбургу. У Регенсбурзі, в таборі Ді-Пі, Віктор знайшов далекого свого родича чи тільки земляка, що після визвольної боротьби перебував на Шльонзку пожежником або кимось подібним до цього на підприємстві, що було пов'язане з видобутком вугілля чи навіть у підприємстві копальні, і пристав до нього в сини та почав звати його татусем.

Цей Вікторів татусь мав собі за дружину молоду вдову грузинського князя, а вдова мала малолітню дочку. Вікторова співпраця з заокеанськими вояками в Мюнхені, чи він таки справді послухав татуся, і згодився їхати в Бельгію потом і мозолями на хліб насущний заробляти, — ця справа для мене не вияснена. Ясно лише одне, Віктор ходить до праці в підземелля, не нарікаючи на свою долю чи татуся, що його сюди затягнув, але й за свої права також не забуває. Віктора, так само як і мене, навчав праці в копальні військовополонений німець. За працю військовополонених копальня розплачувалася з бельгійським урядом. Усім початковичим вуглекопам денна платня була 140 франків за вісім годин праці. Тим, що вже навчилися працювати відбійними молотками та взагалі виконували більш відповідальну працю, додавали по 5-10 франків денно і так оплата робітника з відбійним молотком доходила до 315 франків за восьмигодинний день праці.

Німець звільнився з полону й поїхав десь у Німеччину. Віктор перебрав його відбійний молоток та його частину вибою і спрямлюється не гірше за німця зі своїм завданням, а додатки в зарплатні немає. Він нагадав про це начальникові зміни, але той злегковажив, як і взагалі вони легковажили нас довший час. Наступного тижня Віктор також нагадав начальникові зміни про підвищку платні, але, отримавши в суботу "фішку" (чек на виплату грошей у касі копальні) зрозумів, що нагадувати будь-кому — мало з того користі. У понеділок Віктор заліз у забій і почекав, поки почали вуглекопи спускати ринвами вугілля на нижній поверх для вантаження у вагончики, постукав у повітряну трубу, подаючи сигнал, щоб припинили працю, бо він захворів, і виліз із забою з вивернутими долонями рук. Чому Вікторові долоні повернулися догори, начальник зміни та десятники не могли зрозуміти і вивезли його на гору для оглядин самим керівником копальні. Керівник викликав інженера, інженер — чергового санітара. Оглядали Вікторові руки, крутили, а його долоні — все повернуті догори. Повезли Віктора до лікаря. Той оглянув, вписав рецепт на ліки від розладнання нервів. За два дні знову лікар оглянув Вікторові руки і визнав їх пригодними до праці.

Віктор, знову залізши до забою, почекав до початку праці і знову вистукав по повітряній трубі сигнал про захворіння та виліз униз до начальника зміни.

— Ну, що з тобою? — Заходився той оглядати Вікторові руки. А Віктор витягнув із кишеню свою фішку й показує начальникові. — От що! — Той ще не зрозумів.

— Ти ж, — каже Віктор, тому італійцеві, що починав разом зі мною вчитися в німця, вже до двох сот франків надодавав, а той алжирець, що працює нижче мене на однаковому забої, отримує двісті двадцять франків, а ти не здогадуєшся, чому в мене руки "вивернулися".

Начальник зміни схаменувся і зрозумів, що Віктор уже другий день затримав видобуток вугілля і, якщо він звернеться зі скаргою до керівника копальні, то Вікторові напевно підвищать платню, а його за недогляд і нечесність можуть покарати.

Віктор поліз назад у забій, а нам усім почали тижнево збільшувати платню.

Надокучило й Вікторові замовляти склянку пива після праці, в пивній біля копальні, раніше через німців, а тепер через італійців

чи алжирців. Прийшов Віктор у пивну після праці й не сів за столик з італійцями чи алжирцями, а всівся біля облавку, де бельгійці п'ють пиво та з обслугою жартують.

— Будь ласка, склянку пива для мене. — Сказав Віктор завченим реченням по-французькому.

Дівчата з обслуги переглянулися між собою і нічого йому не відповіли, а пива не подали.

— Будь ласка, склянку пива для мене. — Сказав Віктор по-німецькому.

— Не розумію німецької свині. — Озвалась одна з дівчат обслуги по-французькому.

— Будь ласка, дозвольте покористуватися вашим виходком.

— Сказав Віктор по-німецькому.

— Не розумію німецької свині! — Зі злістю обізвалась одна з дівчат обслуги французькою мовою.

— У мене болить живіт і мені конче треба до виходку, — все ще спокійно каже Віктор німецькою мовою.

— Не розумію німецької свині! — Кричить одна з дівчат обслуги французькою мовою.

— Нема ради. — Каже Віктор і, вставши з високого стільця, починає поспішно розстібати пасок та гудзики штанів.

— Що ти робиш?! — Кричить одна з дівчат німецькою мовою до Віктора.

— Хіба ти не знаєш, що люди роблять, коли їм не до витримки з животом? — Питається Віктор дівки з обслуги і пустив розстебнуті штани, щоб упали на підлогу.

— Тримайсь! Тримайсь! — Закричали разом дівчата з обслуги пивної німецькою мовою. — Іди сюди! Вбиральня ось тут! Швидше! Швидше! — Одна з них навіть насмілилась підтягнути Вікторові штани, щоб він у них не заплутався.

Віктор, підтягнувши свої штани та підперезавши їх паском, усівся знову на високому стільці біля облавку та й каже по-німецькому.

— У Німеччину ми потрапили, ви не розумієте чому і як. До вас ми приїхали, як до культурних людей, а ви з нами поводитеся, ніби дикини, брешете нам в очі та ображаете безпідставно. У брехливої та безпринципової людини свинська натура, а не в тієї, що чесно працює і чесно звертається по обслугу.

На крики обслуги та метушню в пивній прийшов сам власник пивної і, вияснивши справу з Вікторовою затією, перепросив Віктора, та наказав обслузі обслуговувати відвідувачів пивної чесно і без упередження.

Змити вугільну пилюку в горлі склянкою пива, після праці в підземеллі, та підживитися куснем ковбаси, після довгих сім-вісім годин напруженої праці — велике задоволення для вуглекопа перед відпочинком. Завдяки Вікторові, нас у пивній більше не ображали.

МОЇ НОВІ СПІВМЕШКАНЦІ ТА ЗНАЙОМІ

З-поміж тих, що були замішалися до нас у вагон на першій бельгійській залізничній станції та приїхали з нами до Монсу "з вітерцем", а потім і поїхали з нами до Ваму, було шість осіб так званих "східняків", тобто осіб із наддніпрянської України.

Молодий, із широким обличчям та кучерявим довгим волоссям на голові, освічений і розумний хлопчина потоваришував із "Валетом", і вони, як раніше "Валет" із "Маршалом", створили двоособове товариство, тому мені навіть не запам'яталося його ім'я. Хлопчина, може ще з Німеччини знов дещо французької мови, чи тільки мав хист до вивчення чужих мов, напевно сказати не можу, але десь до двох місяців перебування з нами у півбочці він почав купувати французькі газети й ділитися з нами новинами.

Віктор та його Татусь (татуся буде згадувати з великої літери, бо навіть імені його не знаю) також трималися двоособового товариства чи навіть жили родиною. Під час відсутності Татуся Віктор любив розповідати пригоди зі свого життя та життя його "корешків", але в присутності Татуся був завжди мовчазний і йому покірний.

Татусь, старший і в зморшках на лиці, з одиноким зубом у верхній челюсті, невеликого росту чоловік, удавав чи й може справді нічим не журався і кожний наступний день сприймав так, як належиться людині, що вірить і надіється на Божу волю. У головах його ліжка, на коротенькому шнуркові, з напівкруглої залізної стіні півбочки, звисала маленька іконка Богоматері — він щоранку та щовечора до неї молився короткою молитвою. На польський Шльонськ Татусь потрапив із табору інтернованих вояків Української Народної Республіки. Про поляків розповідав безліч жартів, небилиць, примовок, бувальщини, природних явищ і випадків, пов'язаних із його працею пожежника. З його оповідань можна було зрозуміти, що поза його життям на Шльонську та співжиття з Віктором для нього світ не існував у реальності.

Вайлуватий і нетовариський кацапчук Дмитро правдоподібно був коротко поліцаем у Суджі, а потім у відділах РОА (Русской Освободительной Армии) чи в так званих власовцях. Від власовців, назирцем за Ленком та Буткевичем, потрапив до табору неповоротців "на родину" в Регенсбурзі, а звідти до нас у півбочку в співмешканці. Тут він також "назирцем" тримається Ленка й

Бутовича, не проявляючи ні до кого товариства чи зацікавлення будь-чим, чи будь-ким.

Ленок, віком уже під сороківку, міцної будови, вище середнього зросту пересічної української людини, завжди старано причесував дещо вже сивуватого й рідкого чуба. Звертався до будь-кого підлесливо і обов'язково з невиразною посмішкою на дещо збоченому обличчі. Ленок цікавився минулім, теперішнім і майбутнім. Любив розпитувати співбесідника про його рід, місцевість, особисті справи, думки. Але про своє життя-буття, а особливо після самовільної демобілізації з Червоної армії під час відступу в 1941-му році, Ленок розповідати ухилявся.

Народився Ленок у Сибіру. Його батько в революцію 1905-го року, на гуральні в селі Попівці під Конотопом, домагався від російського царського режиму землі та волі, за що й був з родиною запроторений у Сибір.

У Сибіру землі звичайно багато більше, ніж у Попівці. Воля була обмежена царським режимом, але Ленків батько зумів обмеження обійти і коли прийшла воля чи, вірніше сказати, свобода в революційні роки, Ленковому батькові, землі й волі вже не було потрібно. Він мав уже свою власну гуральню.

Згідно з плянами першої п'ятирічки, перебудови народного господарства "на соціалістичний лад", Ленкову гуральню вивластила влада, а його з родиною запроторили на будівництво міста майбутніх будівників справжнього соціалізму — Магнітогорська. Спершу Ленків батько та він із братами й сестрами копали землянки для житла собі та собі подібним. Потім будували корпуси домен, ливарень, прокатних цехів, житлових будинків для адміністрації та партійного керівництва, не забуваючи й про свої власні потреби. До урядового закону з 7 серпня 1932-го року, родина Ленків, на місці землянки збудувала собі, чималий двокімнатний цегляний будинок. Згідно з радянською конституцією (тоді сталінської ще не було) всі громадяни "рівні" перед законом, а колишні непролетарі та репресовані ще "рівніші", тому Ленкового батька визнали привласнювальником соціалістичного майна під час будови будинку, покарали трьома роками примусової праці, а будинок як соціалістичну власність конфіскували. Батька й матір запроторили в Караганду спокутувати соціалістичний "гріх", а родина розбіглась, хто куди.

Де перебув теперішній мій сусід по ліжку Ленок до початку війни, про це він оминав згадувати. Після вибуху війни, 1941-го року Ленка мобілізували в ряди Червоної армії та послали бити "оскоженелого врага" на південно-західному фронті. Доля та військові обставини завели Ленка під село Попівку на берег Сейму. Частини центрального німецького фронту переправилися через Десну біля Новгород-Сіверського й пішли в обхід через Глухів та Путивль, на з'єднання з тими частинами, що переправилися через Дніпро в районі Кременчука. Під Конотопом, на Сеймі, до червоноармійців, що боронили залізничний міст, приєдналися конотопські так звані ополченці (не військовозобов'язані робітники та міщани, під командою енкаведистів і без зброї). Ленок між ополченцями зустрів своїх родичів із села Попівки. Коли з'явилися німецькі панцерники над правим берегом Сейму, енкаведисти підірвали моста й зникли, а ополченці з червоноармійцями постріляли по панцерниках із рушниць та гвинтівок до вечірніх сутінків, а потім розійшлися, хто куди.

Що робив Ленок під час німецької окупації села Попівки та як він дістався в німецьке місто Регенсбург, це також належало до таких справ, про які він не хотів згадувати.

У вільний від праці час, у будні, Ленок майже ввесь час пролежує на своєму ліжку, прикладавши вказівний палець до своїх тонких губ і про щось роздумує, або випитьє, не повертаючи голови до Буткевича. Деколи зачіпає й мене.

До Буткевича він звертається з повагою, називаючи його по імені й по батькові, а до мене напівлумливо, додаючи "кожух" до моєї клички "Старий".

У неділі Ленок після сніданку з годину переглядає і лагодить свої речі, а потім ще з годину лежить горілиць на ліжку з пальцем на губах і про щось думає. Коли погода, на думку Ленка, не відповідна для відпочинку та розваги десь на лоні природи, тоді він заводить розмову з Буткевичем або зі мною. Коли ж відповідна, то, спершу забезпечившися згодою Буткевича йти кудись у ліс поза містечко, звертається до мене.

— Ну, Старий кожух, думаєш одна вистачить на сьогоднішню нашу прогулянку? (одна в Ленковій мові значить пляшка бельгійської горілки, 0,75 літра).

Ленкове звернення до мене означало майже наказ випитати у співмешканців півбочки згоди на прогулянку та зібрати з них відповідну суму франків на одну чи дві пляшки горілки, як також

відповідну кількість хліба, ковбаси, яблук чи іншої садовини. Отримавши згоду та гроші, я йшов до півбочки алжирців і там наймав котрогось із них за п'ять франків, щоб він ішов зі мною на закупи потрібної нам горілки та закуски.

Між алжирцями, я мав молодого і худого, ніби тичка на городі, хлопчина Магомета за приятеля, а Віктор — кудлатого й сивоволосого старшого, повільного й покірного чоловіка. Коли Магомета не було в півбочці, тоді я свої обов'язки забезпечення нашої недільної прогулянки передавав Вікторові — і він із кудлатим алжирцем робив закупки.

У затінку карликуватих дерев на горбі породи зі старої копальні ми, випивши доброї бельгійської горілки та закусивши добре хлібом із ковбасою, дивилися “з висока” на бельгійське містечко Вам і на його мешканців, пригадуючи собі наші близькі батьківщини та життя нас самих і наших близжніх за нашої пам'яті. Пробували також угадувати їхнє теперішнє животіння.

Коли ж виходили за містечко в густі кущі, то там переважно розповідали байки та небилиці. У лісі чомусь був між нами найактивніший Татусь. Татусь, усівши на підпитку на галевині в затінку, “по-турецькому” (склавши ноги під собою), обов'язково починає розповідати щось із небилиць Шлезька, тобто Шльонська.

— Два хлопчаки-друзі минулого вечора змовились іти вранці ловити рибу вудками в ріці. Один із них був чесний, бо мав розважних родичів, що не боронили синові розважатися на риболовлі, а другий був не чесний, бо в нього була зарозуміла мати. Уранці приходить чесний хлопчик під хату нечесного й починає вигукувати:

- Янтику! А, Янтику! Ну то вже ходь рибу лапати!
- Не піду! — Крізь слізози відповідає нечесний хлопчина.
- А то що?
- Курва-матка вудки спалила. — Розревівся нечесний хлопчина.
- Нас.... (напогань) на твою курву-матку. — Радить чесний хлопчина другові.

Мати нечесного хлопчина чекала на таку розмову друзів, із-за плоту скопила вудки чесного хлопчина, поламала їх та й каже:

- Ти, виблядку, піди нас.... на свою курву, бо вона не ве (не знає), хто твій ойцець єст! (хто твій батько є).

Інша розповідь не менш оригінальна: Марися, одружившись із Янтиком, відмовилась разом із ним спати. Янтик, дочекавши наступної неділі, пішов до костильолу. Зустрівши там після служби Божої тестя, поскаржився йому:

— Що я маю робити з твоєю дочкою, наймичкою тримати чи в монашки віддати?

— А то чому? — Здивувався тестя.

— Не вкладається поряд спати, а до д... Й не підступай.

Тестя подумав, подумав та й порадив зятеві прийти до них на обід. Янтик тестве запрошення переказав Марисі, а вона, не сперечавшись, погодилась піти на обід до батьків.

Тестя із тещею перед прибуттям Янтика й Марисі порадилися. Після обіду мати покликала дочку на нараду в іншу кімнату, зачинила за собою двері, а батько, щоб мати певність, у чому саме причина Марисиної відмови спати з Янтиком, притулив вухо до дірки для ключа в дверях і почав підслухувати. От мати й питает в дочки.

— Чи правда, що ти не спиш із Янтиком?

— Правда. — Відповідає спокійно дочка.

— А то чому?

— Чому? — Дивується дочка. — Хіба мама не знає, що я мала дитину?

— То що?

— Як то що? — Дивується дочка. — Янтик довідається, що я втратила дівочу честь перед одруженням. Мама знає, що він зі мною зробить.

— Е, ти дурна й нерозумна дочка, не знаєш, як хлопа (чоловіка) обманути! — Розгнівалася мати. — Я перед весіллям із твоїм батьком двоє дітей мала, а він до цього часу не здогадався. Хлопові аби д... була тепла.

Тестя, почувши крізь дірку таке вияснення матері дочці, відскочив від дверей, ніби опарений окропом. Забігав по хаті, вимахуючи руками, вигукуючи: — Курви! Курви! — Зять, перестрашившись, почав заспокоювати тестя, випитуючи, що з ним сталося.

— Ніц, Янтику! Ніц, Янтику! — Похопився тестя і з'ясував справу. — Вони обидві курви, як мати так і дочка. Ніц, Янтику! Матимеш д.... більше, ніж тобі забагнетися. Забирай свою Марисю з моєї хати, бо я вас обох нажену!!!

Послухати жартів, побрехеньок і небилиць на лоні природи, безжурно посміятися з людської недоречності, забуваючи своє горе та осамітнення, було добре в затінку чужого лісу. Відпочити хоч не душою, а тільки тілом на зеленій запашній траві, — не шкода часу й витрат.

Буткевич — із походження білорус. Із його поводження, думок і переконань він — “руssкий чeловек”. Згідно зі суспільним станом батьків, син поміщика й царського урядовця. Згідно з його словами, він безвинно потерпілий, “руssкий” комуніст.

Як саме врятуувався Буткевич від розстрілу чекістів, керівником яких був польський хозар Дзержинський, я докладно не знаю. Батько, мати та старший брат були постріляні без суду й розправи у власному маєтку. Щоб урятуватися від переслідування та знищення, він привласнив собі інше прізвище і п'ятнадцятилітнім юнаком записався добровільно в дивізію Щорса, що тоді стояла постоею на станції Унеча. В дивізії Щорса на п'ятнадцятилітнього Буткевича звернули увагу працівники політвідділу і завербували його в розвідники, а згодом у донощики та провокатори. Сховавшись від ЧК, скоро він сам став чекістом.

Підрісши та усвідомивши, в яке оточення потрапив, Буткевич здезертував, змінив прізвище і влаштувався студентом в одному учбовому закладі, тодішньої столиці України, в Харкові. Під час передвипускних іспитів, коли Буткевич мав отримати диплом інженера-будівельника та зникнути десь поза європейською частиною СРСР, його розшукали його ж колишні співпрацівники політвідділу дивізії Щорса та примусили поновити членство в комсомолі. Потім за бойові заслуги під час революції прийняли його до комуністичної партії й послали до військової академії імені Фрунзе — в столицю світового пролетаріату “бело-каменну” Москву!

Після закінчення академії ім. Фрунзе Бутович працював у відділі кадрів Дніпропетровського обкуму Комуністичної партії (більшовиків) начальником розвідки й диверсії, або, попросту сказавши, головним сексотом і шпигуном на всю Дніпропетровщину.

Після виконаного замаху на первого секретаря Ленінградського обкуму Комуністичної партії, С. Кірова, що сталося 1-го грудня 1934-го року, Буткевича його ж спільніки та зверхники, висловлюючись мовою тодішньої пропаганди й часу, заплутали в сітку інтриг і провокацій. Пришли пов'язання з

закордонними шпигунами та провокаторами. Згідно з вироком "найсправедливішого пролетарського правосуддя країни трудящих", виміряли йому найвищу міру покарання — розстріл. З огляду на те, що Буткевич був ще молодий і фізично сильний, хтось десь на вищих щаблях московської м'ясорубки вирішив, що Буткевичеве м'ясо ще можна використати на корисній праці для блага будованого соціалізму. Кару розстрілу замінили йому десятьма роками каторги, в копальннях вугілля на річці Печорі.

Майже повних сім років Буткевич віддано добував вугілля з надрів Печори для будови соціалізму, але коли націонал-соціалізм Гітлера став до змагу з комуно-соціалізмом Сталіна, Буткевича та мільйони інших "грішників соціалістичної справедливості" звільнили від вини й кари та послали на оборону "священної родини".

"Родина священна", ворог — "озвірілій фашист", звільнені від вини й кари "грішники", хоч у більшості вже майже спокутали свою призначену кару, боронили "родину" зі зброєю в руках. Зовсім чи не зовсім довірені, тому Буткевича та йому подібних організували в робітничі батальйони і послали в фронтову смугу копати окопи, протипанцерні рови, будувати так звані опорні точки, переправи на річках та взагалі виставляти себе безоборонних на ласку і неласку німецької авіації та наругу своїх "заградительних отрядов". Німецькі винищувачі, на низькому леті, масово винищували бортовою зброєю скupчення робітничого батальйону. А коли члени робочого батальйону розпорошувались, під час нападу німецьких винищувачів, їх вистрілювали "ястребки" "заградительних отрядов", мовляв, за спробу дезертирства.

Будуючи берегові укріплення над Керченською протокою, на Таманському півострові, робітничий батальйон, до якого був приділений Буткевич, відрізали німці зі сторони Кавказу. Евакуюватися Чорним морем ні робочий батальйон, ані війська, які обороняли Таманський півострів, не мали засобів. Щоб не потрапили "искупленные кровию перед родиной", колишні "грішники соціалістичної справедливості", до німців у полон та не перетворилися в месників за несправедливість комуно-московської сваволі, політкомісари, енкаведисти та "ястребки заградительного отряда" заплянували винищити увесь батальйон, завівши його колонами в пастку замаскованих кулеметів. Але Буткевич не даремно кінчав академію ім. Фрунзе, в "белокаменної столиці світу", щоб не розгадати не дуже то й замаскованого заговору

комісарів проти безборонного батальйону приречених на смерть людей. Уночі він зорганізував відповідну групу з добровольців і несподіваним насоком людської маси зім'яв охорону "истребительного отряда" та частини енкавед з політруками, заволодів зброєю і вчинив розправу над змовниками.

Поранений в обидві ноги, Буткевич не втратив свідомості й рівноваги. Після перев'язки ран на ногах і короткого відпочинку, він зорганізував батальйонний суд над змовниками, перед строем цілого батальйону. Політкомісарів, "ястrebків" та енкаведистів по одному виводили перед вистроєній робітничий батальйон і запитували в зібраних колишніх каторжників

— На волю чи в строй?

— Якщо більшість батальйону кричала "На волю!", тоді "судді" Буткевича давали один чи два ляпаси в обличчя й копняка в зад і наказували бігти, куди сам знає. Якщо ж більшість батальйону кричала "В строй!", тоді осудженого підводили ближче до лав батальйону і пхали в руки озлоблених колишніх каторжників. За хвилину чи дві з упхутого комісара чи "ястrebка" в лави озлобленої маси лишалися тільки окремі частини тіла, втоптані в ґрунт Таманського півострова.

Ровправивши з політруками, енкаведистами та "ястrebками заградительного отряда", Буткевич розділив батальйон на невеликі групи й порадив рятуватися, як хто схоче. Іди на ласку німців або переховуйся в плавнях та очеретах Кубані, або шукай порятунку в німецькому тилу.

Буткевич зі своїми спільніками в кількості сорока осіб з одним автоматом, одним кулеметом "Дехтяр", півдесятком рушниць-гвинтівок, двома наганами та кількома десятками гранат відійшли у плавні Кубані та отaborились посеред трясовиння на невеличкому островіці у високих очеретах.

Відрізаними частинами Червоної армії на Таманському півострові німці довший час не цікавились. За той час політруки, енкаведисти та "ястrebки" з інших загороджуваних відділів довідались про долю своїх "сопатников" із робочого батальйону. Вони почали розвідку в плавнях, шукаючи "зрадників" і месників над справжніми катами й душогубами.

До трясовиння, де примістив свою групу Буткевич, німці та більшовицькі душителі й провокатори дістатися не могли. Навіть не підозрівали, що там могла сховатися досить чисельна група

озброєних людей. Але самому Буткевичеві почала загрожувати смерть від загниття ран на ногах, і він був змушений через пов'язання з відповідними людьми з одної козачої станиці на лівому березі Кубані, піддатися лікарському лікуванню в станиці Тимошівській. Позагоювавши рани на ногах, зі станиці Тимошівської Буткевич поїхав у Краснодар і там, через своїх колишніх знайомих і друзів, роздобув дозвіл у німців на зорганізування загону добровільців на прочищення плавнів понад Кубанню від більшовицького підпілля, партизан і провокаторів. Повернувшись з німецьким дозволом на зорганізування добровільців, так званої помічної поліції, Буткевич на острові в трясовинні застав тільки п'ятнадцять осіб своїх спільників. Решта розійшлась додому, чи хто куди міг перекочувати. П'ятнадцять осіб, випробуваних і вірних спільників із зброяю в руках та охороною окупаційної влади, — це також не мала сила і не кепська запорука знайти й покарати тих, хто карав невинних і безборонних.

На Кубані, чи взагалі в німецькому запіллі, Буткевичеві зі спільниками не довелось довго наводити "нові порядки та справедливість", хоч уже тільки з відплатної сторони. Спершу він мусив евакуюватися поза Міос, а згодом і за Дністер на румунську окупаційну територію. Румуни німецького дозволу, даного Буткевичеві на організацію та утримування відділу добровольців допоміжної поліції, не визнали. Відділ обезбройли й розпоростили. Вибравшись із Румунії, через Мадярщину та Словакію, Буткевич пристав був до частин так званої "Російської Визвольної Армії" — РОА генерала Власова, але то вже було, як то кажуть, "на розхват шапок." Буткевич замішався між обездолених і бездомних земляків, що не бажали повернутися з німецької неволі в обійми переможної родини" та сибірські концентратки. Він опинився в місті Регенсбурзі.

Як почував себе та поводився Буткевич між земляками в таборі Ді-Пі, мені невідомо. Будучи моїм співмешканцем заокеанського мешканевого винаходу, залізної півбочки, та сусідом по ліжку, він поводився, як звичайна культурна, вихована і працьовита людина. На тяжку працю в підземеллі не нарікав. До своїх співмешканців ставився по-товариському, ділився порадою і досвідом. Розшукавши якихось знайомих чи навіть родичів у Монсі, що перебували в Бельгії ще від часу революції 1917-21-х років, Буткевич мав від них книжки російських класиків і не шкодував

поділитися ними з охочими їх читати. Я особисто користувався в Буткевича довір'ям і пошаною.

Під час осіннього страйку вуглекопів у Бельгії Буткевич пов'язався зі своїми знайомими по інших скупченнях вуглекопів та правдоподібно з членами партії так званого "Національного Трудового Союзу", членом якої, на мою думку, він був. Тоді він порадив нам не вмішуватись у справи страйку та не виявляти своєї прихильності до будь-якої організації вуглекопів.

— Ми в Бельгію приїхали на працю по контракту з бельгійським урядом, а не з будь-якою профспілкою вуглекопів чи навіть власників кopalень. — Пояснив нам Буткевич. Уряд дозволив вуглекопам страйкувати, ми підкоряємося його дозволу і не йдемо на працю. Якщо бельгійський уряд покличе нас на нараду чи видасть закон, який примусить нас дотримуватись контракту й виходити на працю проти волі профспілок, тоді побачимо, що робити, а так як справи вирішуються тепер, ми не мішаємося до будь-чого, пов'язаного зі страйком. Тим, що кликали нас на мітинги та варти біля кopalень, ми так і відповідали:

— Бельгія — ваша країна. Закони, якими керуєтесь ви, для нас не відносяться. Ми приїхали на працю до вашої країни за дозволом вашого уряду, тому ми виконуємо те, що нам накаже уряд, а не хтось інший.

На цьому ми й виграли. Після страйку вже ніхто з бельгійців не наважувався нас ображати німецькими свиньми чи відмовлятися щось продати або послужити. Дякуючи Буткевичеві та йому подібним розумним людям, після страйку вуглекопів відношення бельгійців до нас змінилося на краще.

У Бельгії, як і в більшій кількості країн нашої планети, є деяка кількість українців, якщо не скітальців-бранців, то заробітчан-наймитів. Після нашого прибуття у Вам, одного дня пополудні прийшла на подвір'я кантини ще зовсім молода мододиця. Довідавшись від італійців чи алжирців, у котрій півбочці мешкають українці, застукала до нас у двері півбочки. Я зі своїми співмешканцями, що працювали на пополудневій зміні, збирався йти до копальні. Співмешканці нічної зміни переважно ще спали. Хтось із мешканців півбочки озвався з дозволом зайти — і в дверях нашого мешкання з'явилася жвава мододиця, ніби повний місяць у прогалині чорної хмари. Ми від несподіванки зніяковіли, але вона не звернула на це жодної уваги, привіталася з нами патріотичним українським

привітом "Слава Україні!", перейшлася поміж нашими ліжками з одного кінця півбочки в другий і аж тоді запитала, чи нема між нами її близьких земляків. Молодиця була родом з Галичини. Найближчим її земляком міг бути Іван (Іванець) Трушманович з-під Сяноку, але він працював на денній зміні. Яхман та Заєць могли також бути її дальшими земляками.

Своєю відважністю, усмішкою та жіночими виступами тіла молодиця була схожа на дуже милу дружину, але шкіряною курткою, короткою та вузькою спідницею та ще й хромовими чобітьми, з високими халявами, нагадувала кадета військової школи.

У Німеччину на працю її визначили сільські поліцаї через заздрощі між собою. Там вона познайомилася з бельгійським військово-полоненим, що працював у тій самій фабриці, де й вона. Після капітуляції Німеччини вона з теперішнім її чоловіком, як справжні християни-католики, взяли церковний шлюб і приїхали разом у це містечко до свекра та свекрухи. У батьків її чоловік був єдиною дитиною. Батьки — заможні селяни. До неї ставляться прихильно. У містечку Вамі та його околиці таких військових невісток, як вона, десь біля десятка, але не всім так добре ведеться в подружжі, як їй. У декого вже по двоє-троє дітей, а декому тут гірше, ніж було в німецьких наймах.

— У Бельгії, — запевняє нас молодичка, — зовсім інші звичаї та ставлення до невісток, ніж у нас в Україні. Тут свекор зі свекрухою розпоряжаються невісткою, не питуючи сина і не відповідаючи перед законом. Свекор може безкарно бити невістку, ображати, і ні чоловік, ні влада за неї не заступляться. Молодиця вже досить опанувала французьку мову. Якщо наша згода та бажання, вона може нас раз чи двічі на тиждень, по годині, вчити французької мови.

Як і де вона могла б нас учити французької мови, мені та моїм співмешканцям, що працювали на пополудневій зміні, не було часу домовлятися. Ті, що повставали з нічної зміни, взялися забавляти молодицю, доки її найближчі земляки повернуться з праці.

Як її земляки домовлялися з нею про зустріч, я не певний. У домовлений час, наступної неділі, я також не пішов на відвідини до молодиці, але її найближчі земляки та їх друзі, коли наблизилися до справді досить заможного господарства та застукали у хвіртку, замість сподіваної землячки-молодиці у хвіртці з'явився старий

бельгієць із дебелім кийком у руці й почав ним вимахувати перед хлопцями з криком і лайкою. Хлопців був чималий гурт, і вони не дуже перестрашилися від старого бельгійця, але коли він дійсно свої погрози перетворив у дію, а декому з них добре дісталося києм по плечах, хлопці зрозуміли, що з родичами їхньої землячки нема чого жартів заводити і відступилися. Більше молодиця до нас не появлялася, а вісток про неї якось ніхто не поцікавився роздобути.

На пополудневій зміні працювали також два галичани, що приїхали на заробітки до Бельгії ще перед початком війни. Обидва вони працювали в бригаді прокладення коридору (штрека). Обидва мали родини й мешкали біля копальні, у двоповерхових копальняних будинках. Від італійців та алжирців я знат, що вони українці, але нав'язуватися своїм товариством не посмів. Одного разу, йдучи коридором до забою, я проминув те місце, де ховав свою лопату і мусив повернутися по неї. На це нагодився один із тих українців, і волею чи неволею ми мусили порозумітися. Він навіть не забажав познайомитися чи назвати своє ім'я, але за своє та землякове ставлення до нас пробачився.

— Ти і взагалі ті, що з тобою приїхали до Бельгії, мусять нам пробачати. Ми маємо тут сім'ї, знайомих та сусідів, із якими жили й працювали до війни, під час війни та дотепер. Під час окупації німці до валонів ставились вороже, а до фланандців прихильно, тому тепер валонці своє пониження та образу звертають на вас як німецьких вислужників. У понятті валонця, ви гірші за самих німців, бо ви добровільно допомагали німцям під час війни, а тому ви для них тільки німецькі свині — *бош ковчон!* Наші зверхники, Луї та Фердинант, на верху один до одного не говорять і готові один одному підрізати горло, тільки через те, що під час німецької окупації, німці понизили Луї в десятники, а Фердинарда підвищили до начальника зміни. Після війни Луї знову став начальником зміни, а Фердинард десятником, але ворожнеча між ними не припиняється.

Як ви потрапили в Німеччину, що там робили та чому не повернулися під радянську окупацію, ми здогадуємося, але заступатися за вас, допомогти вам порадою чи мовою означало б для нас наражати наші родини на неприємність.

Ця зустріч із галичанином відбулася після місяця нашої праці в копальні, і на тій самій зміні. Місяць пізніше цей чоловік чекав на

мене біля мого сховку лопати й повідомив мене про загальні збори Українського Допомогового Комітету в Брюсселі.

— Якщо ви дійсно свідомі українці та бажаєте пристати до організованого життя українців у Бельгії, виділіть із себе делегації на збори комітету й подайте заяву про прийняття.

Про цю пропозицію я сказав Казьові Садовському, але Казьо без порозуміння з Маланчуком не наважився на згоду поїхати в Брюссель. Степан Довжицький (Малий) навіть розгнівався на мене.

— Годі, годі, Старий! Я тебе раз послухав, записався в члени СУМ-у, а що з того вийшло, тобі не треба пояснювати. Мене Організація Українських Націоналістів випровадила в дивізію "Галичина", з патріотичними промовами маланчука, із хрестами та кропилами отців духовних, але що потім було, навіть соромно згадувати. Добралися ми з-під Бродів, голодні та обірвані, до Гофу, а там маланчуки та отці духовні обжираються американськими консервами, а в нас посвідок та поруки вимагають. Ми в Байройт. У Байройті й до табору не підходь, якщо там не маєш поручення від якогось пана магістра чи отця духовного. У Майнлойсі поляки та югослави над нами змилувалися. Ти хоч і "старий", але все ще не досвідчений, а для мене українських організацій уже досить до кінця життя.

Я звичайно в той час ще не мав досвіду в стосунках українських організацій, а досвід "малого" розумів як образу особливого випадку, бо маланчука, хамул чи отців духовних тимчасово викинули на поверхню життя розбурхані хвилі військової повені. На спокійному плесі та в нормованій течії випливуть вони на мілкий берег і висохнуть. При наступній зустрічі в підземеллі з тим українцем я сказав йому, що я бажаю поїхати в Брюссель на збори Допомогового Комітету без будь-якої делегації та спільників.

— Спершу я поїду сам, розвідаю, що й до чого, а потім буду діяти згідно з домовленням, або вказівками.

З українцем домовилися ми на зустріч на залізничній станції, уранці в неділю, без товариських відносин, щоб бува хтось із його знайомих не зауважив нашого спілкування. У потязі ми сиділи в одному вагоні, але на різних сидженнях. У Брюсселі він мені сказав удавати українця з Югославії. Біля залі з церковно-парафіяльної школи ми з ним розсталися, щоб увечері зустрітися на залізничній станції. У залі, де реєстрували делегатів на збори, мені сказали, що на повістці дня нема точки про прийняття нових членів

до Допомогового Комітету та порадили почекати до відкриття самих зборів. На зборах окремі особи короткими промовами звітували зібраним про свою діяльність над дорученими їм справами, останніми загальними зборами, а потім зголосували списки різних комісій, і на цьому збори зачинено на обідню перерву. Доки я роздумував, до кого б звернутися по вияснення та пораду щодо вступу в члени Допомогового Комітету, в залі залишився тільки один чоловік, що продавав газету "Вісті Допомогового Комітету", тризуби різного призначення, хрестики, вервечки та різні дрібниці. Купивши в того чоловіка тризуба собі на відзнаку та газету, я пішов оглядати Брюссель і забув, що я не маю навіть адреси, де відбуваються збори Допомогового Комітету. В газеті повідомлялося про відбуття зборів у Брюсселі, але адреси не зазначено. Мені довелось купувати мапу Брюсселю та самотужки діставатися до залізничної станції.

Про мою відсутність на пополудневій частині зборів та як я без нього дістався до Ваму, той українець навіть не поцікавився. Незабаром він виїхав до Аргентини.

Тижнів два після моого побуту на зборах Допомогового Комітету та замовлення на віру в редакції газети "Вісті", бо послати передплату мені відмовили на пошті свинячим нерозумінням, до нас у півбочку завітав Дмитро Андрієвський, щоб вияснити, хто ми та чому я скаржився редакції газети про неможливість вислати передплати на газету. Андрієвський мав якісь справи до Садовського, але, не дочекавшись його повороту з праці в денний зміні, пообіцяв нам вияснити справу відношення бельгійських валонців до нас та прислати когось із Брюсселю з поясненнями, але мабуть "забувся". Вийшов з півбочки задніми дверима на стежку, куди ми ходили в неділі відпочивати на гору копальняної породи, і більше ні про нього, ні про його обіцянки ми не чули.

Наприкінці літа в колишні німецькі бараки на Горню почали прибувати родини вуглекопів, а з ними прибув отець Бачинський (православний піп із Буковини), який почав організовувати церковну громаду.

Моя "родина" відмовилась їхати до мене в Бельгію. Козута виявив можливість виїзду до Англії, а Рішай до Сполучених Штатів на американському континенті.

Йосип не обзвався ні до Петра, ні до Казанівських. Без його адреси, я не міг розшукати Йосипа й вияснити причину його

поступку на станції в Монсі.

Петро був задоволений ліквідацією табору в Штадштайнахові та перенесенням його до Байройту, бо там був пан директор цегельні в Станіславові з родиною та взагалі більш "інтелігентне суспільство". Влаштувавшись на курси автомеханіків, Петро навіть передав справу листування зі мною своїй дружині Уляні.

Іван Іващенко та Яків Коваленко виїхали з родинами до Канади, і там зразу забагатіли чи розчарувалися життям і до мене перестали писати листи. І так стари друзі та земляки вибували, а нові до мене не приживалися. Поступово я почав осамітнюватись на чужині.

СТРАЙК ВУГЛЕКОПІВ

Бельгійці нас не любили та називали німецькими свиньми за те, що ми так чи інакше під час війни були на терені Німеччини і не забажали повернутися в московську вошкопрудню конати в холоді, голоді та на примусовій праці. Козута не любив бельгійців за те, що вони його видали німцям під час утечі з полону за першої світової війни, а тому ніби й не забажав зі мною ділити долю в цій країні. Згідно з його переказами в листах, справа виглядала так: Потрапивши в полон до німців, ще на початку війни, в 1915-му році, він був запроторений добувати камінь у каменоломні невеликого німецького містечка Гольштату, біля теперішнього Чехословацького кордону.

Праця в каменоломнях тяжка, а в німців та й ще полоненим — зовсім каторжна. Козута, по деякому часі в полоні, знайшов собі вірного й відважного друга та змовився з ним утікати в напрямку союзних європейських країн, що ставилися прихильно до царської Росії, себто до Бельгії та Голяндії. Молодеча відвага, фізично розвинуті ноги та сіверське вміння користуватися звір'ячими лісовими стежинками й зоряним небом, стали запорукою скорого відв'язання від погоні у Баварських горах. Вийшовши на більш рівні простори Німеччини й будучи певними, що вже немає погоні за ними, Козута зі спільником подорожі почав забезпечувати себе харчами та одягом із німецьких сільських господарств. Собак на господарствах німці тримають дуже рідко. Зникнуті штани чи сорочка з мотузка після прання чи мокрі черевики, поставлені на сонце біля порога хати, — не щоденне явище. Можливості зникнення могли бути різні, у місцевого населення настороження не викликали. Пара голубів з голуб'ятника, курка з сідала чи пів десятка яєць із курятника, також німців не турбували. Не поспішаючи, не перевтомлючись та з обережністю, Козута зі спільником добралися до Бельгійського кордону, перейшли його і два дні мандрували в глиб країни, вважаючи Бельгію та бельгійців не тільки союзниками "белого государя многострадальной России" але й своїми власними односідниками. Тому без остероги прямували до їхньої столиці Брюсселю, щоб перепровадили їх на російський пароплав або що. На нічний відпочинок зупинилися в порожній лісничівці, а над ранок їх обступили бельгійські селяни з рушницями і, не питуючи, хто вони та куди прямають, за певну винагороду запровадили до німецької

комендантури. Між собою бельгійці не любляться, через споріднення одних з французами, а других із німцями, а тут виявили співпрацю.

Між радянськими москалями та бельгійцями, улітку 1947-го року, виникло непорозуміння чи навіть ворожнеча, через бельгійського закордонного міністра Генрі Спаака. Виступаючи з промовою на сесії Генеральної Асамблеї Об'єднаних Націй, Спаак мав відвагу заявити, що створений Союз Заліза та Криці, так званий Бенелюкс (Бельгія, Голяндія та Люксембург) — не загроза московським шпигунам, провокаторам та їхнім інтригам, у Європі, а тільки самооборона.

— Ми вас боїмося! — Заявив відверто Спаак москалям.

Москалі та їхні вислужники від цих слів Спаака затривожилися в Європі й почали викликувати страйки, заворушення, а то й відверте насилля.

У Чехословаччині москалі з Готвальдом почали творити "народну" революцію.

Французькі профспілки, опановані московськими вислужниками-комуністами, витворили майже передреволюційний хаос. На прикордонні Бельгії та Франції вешталися московські провокатори й намовляли алжирців на різні авантюри, не мінаючи й нас. Магомет та його кудлатий друг запевняли нас, що вони попередять, коли почують щось підозріле між своїми земляками чи зауважать когось, вороже наставленого до нас.

Бельгійські профспілкові діячі зворохобилися також і проголосили загальний страйк вуглексопів, але на звернення соціалістичної та християнської спілок вуглексопів приєднатися до котроїсь із них, ми відмовились і взагалі вмішуватися в страйк вуглексопів, на пораду Буткевича, не стали. Бельгійці страйкували та мітингували, а ми сиділи в півбочках і бараках, у непевності чекали можливого нападу на нас якихось провокаторів, але в околиці Ваму і навіть Монсу не було чути, щоб хтось із наших вуглексопів потерпів від страйкарів чи московських провокаторів.

Ми навіть відмовились іти на біржу праці зареєструватися, як тимчасово безробітні, бо це додавало б ваги профспілкам, опанованим комуністами, які свої вимоги до бельгійського уряду та власників копалень якраз і ставили на статистиці безробітних у Бельгії.

Наша тверда постава невмішування в будь-які справи профспілок чи уряду якраз нам і вийшла на користь після страйку,

як я вже згадував попередньо. Із нас "зняли" клеймо німецьких свиней, у стосунку з бельгійським населенням, а вугільні трести підвищили нам заробітню платню. На допоміжних роботах нам почали платити 155 франків, а в забої не менш як 190 франків.

Страйк звільнив нас також від залежності в орендаря кантини. Перед страйком із нашої заробітньої платні примусово відтягали 300 франків за харчі в кантині та 30 франків за ліжко й мешкання в півбочці чи в гуртожитку. Після страйку, в конторі копальні з нас брали тільки 30 франків за помешкання та ліжко, а з власником кантини ми мали домовлятися особисто, або харчуватися будь-де. Наше примусове харчування макаронами з козячим сиром, або помідоровою підливкою, три рази на день, завдяки страйкові припинилося. Тепер, якщо раз чи двічі на тиждень кому й забажалося з'їсти макаронів, то довільна порція коштувала йому тільки 5 франків.

За нами також визнано право користування соціальним забезпеченням у випадку хвороби, визнаної лікарем, або скалічення під час праці. Певну кількість днів, вільних від праці, каса соціального забезпечення оплачувала 80%-ю оплатою.

ІВАН КІНДРАТОВИЧ ВАРНАРКА-ВАРНАК

Після поїздки в Брюссель на збори Допомогового Комітету, я в неділі почав навідуватися сам, або з групою своїх співмешканців, до міста на оглядини бельгійської столиці, і там випадково зустрів одного балакучого поляка, що мав адресу Червоноого хреста в Швейцарській Женеві.

На мій лист, Червоний хрест члено відповів, що радянськими полоненими та робітниками OST, відділи Червоноого хреста під час війни не опікувалися, бо уряд Радянського Союзу не підписав умови чи якоїсь конвенції, а Варнарку-Варнака, як громадянина Франції, мав під опікою і прислав мені його адресу.

Французьке містечко Креспін Норд (Grespin Nord) розміщене біля бельгійського кордону не більш як 50 кілометрів, на північний захід від Ваму. Мені самому в правдивість адреси не вірилось, не повірив також Іван Кіндратович моєму першому листові, написавши, що він у Берліні ніколи не був, з такою особою, що має прізвище Сірик, ніколи не зустрічався та що його і його предків прізвище було і є де Варнарха, а не Варнарка-Варнак. Якщо я дійсно зацікавлений Варнаркою-Варнаком і не вірю його листові, то він, по зговоренню зі мною, може зустрітися десь у бельгійському містечку поблизу кордону.

У Берліні Іван Кіндратович давав читати свої промови на з'їздах та зборах української громади в Парижі, де він жив і працював до німецької окупації Парижу. Я також був "листоношею" між ним і Казанівським, а тому написаний лист його рукою був певним доказом, що я маю справу з Іваном Кіндратовичем, а не з якоюсь іншою особою.

Після моого другого листа Іван Кіндратович вияснив причину недовір'я до моого листа, бо він у тому містечку мешкає напівлегально, та запропонував мені зустріч на свято Покрови в бельгійському містечку, по сусідству з Креспіном.

— Свято Покрови, в бельгійських вуглекопів цього містечка, святкується дуже вроочисто. Я вже домовився з тамтешніми українцями вуглекопами про святкування Покрови, тому запрошу љ тебе. — Так написав мені в другому листі Іван Кіндратович. Містечко, в якому мала відбутися наша зустріч та свято Покрови, мені не запам'яталося, а докладної мапи Бельгії в своєму посіданні не маю. Тим більше, це містечко не пов'язане з важливими подіями

українського перебування в Бельгії. Доїзд трамваями до нього дуже не вигідний, бо воно належало до іншої бельгійської провінції, ніж Вам, а залізницею взагалі до бельгійських малих містечок люди не їздять. У Бельгії трамваєм швидше й вигідніше заїдеш, ніж потягом. Мені забрало більше часу на поїздку трамваями, ніж цього сподівався, а поки розшукав відповідне приміщення, де мало відбуватися свято Покрови українських вуглексопів, там сталається немила зустріч (із бійкою) колишніх однодумців Євгена Коновальця, а тепер ворогуючих прихильників Мельника, з прихильниками Бандери.

Бандерині прихильники були молодші та спритніші, розігнали зі святкового приміщення прихильників Мельника. Іван Кіндратович зі своєю дружиною Клавдією Варфоломіївною, з обрваними рукавами одежі, чекали на мене в кущах біля високого горба свіжої породи з копальні. Слізно привітавшись та дещо пожуравшись, пробачилися за таку невдалу зустріч і пішли в кущі на поклик якогось їхнього спільника.

Не розуміючи обставин, я постояв довший час самітньо на досить втоптаній вуглексопами стежці та й вирішив піти хоч із віддалі подивитися, як "брати-націоналісти" святкують свято на чужині.

Копальня, де відбувалося свято Покрови, була ще тільки на початку будови. Кілька тимчасових будок, вишкі й чимала вже купа каміння з копаного колодязя майбутньої копальні. Подвір'я господаря, що раніше господарював на цьому шматкові землі, частково вже зруйноване. Одноповерхова, двокімнатна хата з сінными, під бляхою, подібна була до хати сіверських заможніших селян. Воріт і хвіртки на подвір'я вже не було, мені заходити ніби ніщо не перешкоджало. На подвір'ї стояв чималий гурт людей обох статей і про щось голосно сперечалися. Коли я зайшов на подвір'я, гурт людей затих і звузився, ніби приготовляючись до оборони. На мій привіт та побажання доброго дня ніхто з гурта не наважився відповісти, чи запитати, хто я й чого мені тут треба. Якщо б я не знов від Варнарки про сварку та бійку, я звичайно підійшов би близче до гурту людей та сказав би, хто я й чому сюди прийшов, але, усвідомлюючи напруження між окремими групами, не став нав'язуватися зі своїми виясненнями.

Сінешні двері були відчинені навстіж, із хати доносився спів, музика та гомін людей. Не пристаючи до гурту людей на подвір'ї, я

попрямував до хати. Сіни та передпокій хати були порожні. На косинці над столом, де в наших селянських хатах приміщені ікони, стояв патефон і з накладеної платівки грав пісню "У полі могила з вітром говорила..." Світиця була щільно заповнена чоловіками й жінками, що голосно сперечалися про щось, вигукуючи навіть нецензурні слова. ТовPLITИСЯ між розсварених людей мені здавалося нечесно й небезпечно. Я постояв у передпокії, вислухав пісню до кінця, а коли патефон автоматично знову почав виспівувати "У полі могила з вітром говорила...", в мене покотилися буйні слізози по обличчі. Я, не здержуючи їх, поспішно покинув хату та подвір'я, де мало відбутися свято Покрови, покровительки місцевих, у тому рахунку й українських вуглекопів.

Після страйку вуглекопів, коли бельгійці стали звертатися до нас при покупках чи оболузі "Oui, monsieur" (так, пане) "S'il vous plaît, monsieur" (будь ласка, пане) замість "Comprends pas boche cochon," я порозумівся з Іваном Кіндратовичем і поїхав на відвідини. Подорож через бельгійський кордон до Франції виявилась ще простішою, ніж моя подорож на свято Покрови в містечко перед кордоном. З Ваму до Сент-Гілля тільки декілька трамвайніх зупинок. З Сент-Гілля до залізничної станції — хвилин десять їзди. Потяги з Брюсселю через французьке місто Ліль, у різні кінці Франції, курсують через кожні дві години. До кордону тільки одна зупинка, а на кордоні тільки один жандарм на пероні. Я попереджений Варнаркою про поводження під час переїзду чи переходу кордону та вигляд самої станції й кордону, не звертаючи уваги на жандарма, обійшов станційний будинок, перейшов залізничні колії досить утоптаною стежкою до невеличкого струмка, переступив його без більшої напруги і був уже на французькій території. Французький жандарм, що на залізничному містку через струмок (який я переступив) офіційно охороняє французький кордон, не звернув на мене уваги, бо я пішов стежкою, куди ходять французькі громадяни, а не доріжкою через місток, куди мають іти чужинці та виказуватися перед жандармом відповідними документами.

Іван Кіндратович та Клавдія Варфоломіївна чекали на мене в їхнього друга, козака-кубанця, що одружений з французкою та мешкає зразу за дорогою, яка проходить краєм лугу цього прикордонного струмка.

При першій нашій зустрічі, в кущах на свято Покрови, я з несподіванки не міг добре придивитися до вигляду Івана Кіндратовича та Клавдії Варфоломіївни, а тепер від часу нашого останнього побачення в Берліні (два з половиною роки тому) побачив, як вони обоє змінилися до невпізнання.

Іван Кіндратович висох на тілі і згорбився, ніби залишений соняшник восени на межі. Щоки на обличчі запали, ніби приросли ще до досить міцних зубів. Шкіра під очима поморщилась і почорніла, ніби після побоїв по обличчі. Волосся на голові — ніби хтось побілив крейдою хату перед святами. Один голос іще міцний в Івана Кіндратовича та надія на Воскресення нашої Матері-України буяє.

Клавдія Варфоломіївна ще більше за свого чоловіка висохла і згорбилась. Її сиве волосся коротко підстрижене й дуже ріденьке. Голос у Клавдії Варфоломіївни захрип і надія на повернення на Батьківщину, чи навіть на продовження життя, покинула її. Живе вона з дня на день, доглядаючи чоловіка та сина-одинака, але про майбутнє не думає.

Їхній син Микола, з невеличкого худорлявого хлопчини у великих окулярах, як я знов у Берліні, виріс тепер на цибатого, розважного і повороткого парубчака. Наступної весни має закінчити французькомовну гімназію (щось подібне до десятирічки) та зголоситися на військовий вишкіл французького війська.

Миколин майбутній військовий вишкіл, що може скінчитися смертю у В'єтнамі або в Алжирі, — найбільша турбота Клавдії Варфоломіївни.

— Заберуть Миколу до війська, мені більше й не треба мучитися на цьому несправедливому світі. — Починає вона приголошувати, ніби вже по покійному синові. Німці Івана примусили працювати на них і використовували його сумління та освіту. Іван не просився до німців у перекладачі, його мобілізували! Батько й мати-прокляті німецькі колаборанти, їм нема місця на землі під сонцем праведним, а син — французький громадянин, він має обов'язок перед Республікою! Він має загинути десь у колоніяльному В'єтнамі чи в Алжирі. Де ж тут справедливість? Голосячи, питає Клавдія Варфоломіївна. Одні колоніяли мобілізовували батька для завоювання Європи. Тепер інши колоніяли проклинають батька за співпрацю з колоніями, а сина мобілізовують для завоювання В'єтнаму та Алжиру.

Іван Кіндратович на справу Миколиного військового вишколу дивиться дещо інакше, ніж його дружина, бо вважає війну у В'єтнамі вже за програну французами, а всамостійнення Алжиру — тільки обмеженням часу.

— Европейці тепер мусять думати про спасіння Європи перед московською навалою, не про колонії в Азії та Африці. Європейці мають вишколюватись для самооборони, тому й Микола — не виняток.

Північно Атлантичний Союз (НАТО), без вишколених військових частин самих європейців, — мильна булька перед московськими дивізіями. Бенелюкс — це зародок європейського співтоварищечня націй і держав, без військової сили самих європейців існувати буде не спроможний.

— Моє покоління змаг за волю та справедливість в Європі програло. Миколине покоління мусить Європі це привернути, встановити й закріпiti. — Пояснює Іван Кіндратович дружині, мені й напевно всім, із ким йому доводиться про це говорити чи сперечатися.

Мешкає Варнарка з дружиною та сином на третьому поверсі облупленого, напівзруйнованого цегляного будинку, в продовгуватій кімнаті з одноким невеликим вікном. Троє одинарних, залізних ліжок, стіл з електроплиткою на ньому, три стільці та кілька паперових скриньок із якимись речами чи запасом харчів на підлозі, і більше в кімнаті нема місця, як то кажуть, "голці упасті". В помешканні Варнарки — дійсні таборові умови життя і навіть таборовий страх перед можливою депатріяцією на "родину", не зважаючи на те, що Варнарки радянськими громадянами не були до 1939-го року.

Працює Іван Кіндратович на небезпечній і непоплатній праці у виробні віконного скла, заробляючи денно за вісім годин праці 4.000 франків, що в порівнянні до заробітків чужинців вуглекопів у Бельгії дещо більше половини найнижчого денного заробітку, з розрахунку 140-ка бельгійських франків. Якщо врахувати підвищені французькі ціни та недостачу харчів і речей першої потреби, то життя Варнарчиної родини виглядає злиденим і безнадійним.

Іван Кіндратович — освічена людина. Кадет царської армії, офіцер армії УНР. Володіє добре російською, українською, польською, німецькою та французькою мовами, свідомий українець і член партії націоналістів, що визнають полковника Мельника своїм

зверхником. Вештається по Європі від часів визвольної боротьби, а от живе в таких обставинах і не наважується якось їх поправити.

Раджу йому порозумітися з кимось у Німеччині про день від'їзду чергового транспорту робітників на працю в Бельгію, поїхати до прикордонної бельгійської залізничної станції, і там замішавшись між ними, улаштуватися на працю в копальннях. Праця в копальні не більш небезпечна, брудніша й тяжка, ніж біля гарячого скла, але багато поплатніша, а головне, що в Бельгії спокійніше життя, ніж у Франції. Родину ще простіше можна буде стягнути "з Німеччини", бо в колишніх німецьких бараках бельгійці не контролюють, хто з ким мешкає та чи чоловік із жінкою завелися родиною в Німеччині, чи будь-де, згідно церковного або цивільного шлюбу, чи тільки по своїй згоді.

Hi! На таку раду Іван Кіндратович пристати не може, бо це не чесно, не законно, не згідне з його сумлінням.

Утікати з нами з Берліну Іванові Кіндратовичу на перешкоді була присяга перекладача. Позбутися французьких злиднів, страху й непевності в нього не вистачає сумління, навіть після "одисеї", яку йому та його родині довелося пережити після закінчення військових дій у Берліні.

Відмовившись від моєї пропозиції втікати з Берліну, пойдфальшованому евакуаційному ордерові з Бреслава, Іван Кіндратович як чесний офіцер-петлюрівець та людина порядку, твердої волі й чесного слова, порядкував французькими робітниками в таборі, доки околиці не зайняли москалі своїм військом. Французькі робітники на Варнарку не мали злоби й порахунків за несправедливість, навпаки застутилися перед радянським офіцером, що перебрав нагляд від Варнарки над табором французьких робітників, підтвердивши його "польське" походження. Переbrавшись в іншу частину Берліну, Варнарка з родиною пристав до польського табору, вдаючи французького громадянина польського походження.

Так звані аліянти, тобто союзники протигітлерівського зговорення, розділивши Берлін між собою на чотири частини, ту частину з польським табором, де перебував Варнарка з родиною, приділили Сполученим Штатам. Прохати змилування над ним та його родиною, в заокеанських демократів, Іван Кіндратович не посмів. Звертався до французів по опіку було небезпечно, з огляду на озлоблення французів на своїх громадян, що волею чи неволею

співпрацювали з німецькою окупаційною владою. Іншого виходу, як їхати з поляками в Польшу і там розглядатися за якимось рятунком, Іван Кіндратович не бачив і добровільно завантажився разом з поляками у вантажні вагони щоб їхати в Польшу. На радянській окупованій частині Берліну якийсь радянський невеликий відділ зупинив потяг з евакуйованими поляками й почав перевіряти документи. Між поляками виявилися українці, росіяни, білоруси, що з якихось причин бажали їхати в Польшу, ніж вертатися "на родину". Виявлених неполяків червоноармійці насильно витягували з вагонів, а їхній офіцер відводив затриманих до краю насипу залізниці, стріляв з нагана кілька разів у голову і потім ногами скочував їх із насипу.

Перевіряючи вагон, у якому був Варнарка з родиною, він поправною польською мовою, а Микола Французькими посвідками виказалися поляками, Клавдія Варфоломіївна взагалі в вивченні мов дуже хисна, а тих кілька слів по-польському, що вимагалося відповісти червоноармійцям, через страх вилетіли з її голови, і на запитання червоноармійця вона й сказала:

— Я тоже польская.

"Тоже польська", нічим не могла виказатися, що дійсно вона полька, чому розмовляє російською мовою, і червоноармійці почали її насильно витягувати з вагона. Іван Кіндратович не міг погодитися, щоб дружину й матір його сина московський офіцер-комісар розстріляв на очах сина, його та декількох сотень поляків, виліз добровільно з вагона і по-вояцькому відрекомендувався тому москалеві-душогубові.

— Я Іван Варнарка-Варнак, офіцер армії Української Народної Республіки. Мою дружину Клавдію ваші вояки напащують у вагоні, а тому прохаю вас, як офіцера армії Радянського Союзу, заступитися за безборонну жінку. Москаль не очікував такої відваги від будь-кого, наказав Варнарці підняти руки догори.

— Hi! — Варнарка відмовився підімати руки. — Якщо ви дійсно офіцер Радянського Союзу і приймали офіцерську присягу, так як я, то прохаю вас поводитися так, як вимагає офіцерська честь.

Москаль, розгнівавшись, почав вимахувати перед Варнаркою наганом, погрожуючи розстрілом, але Варнарка знат, як мусять поводитися офіцери з офіцерами ворожої армії, стояв спокійно на

струнко і чекав доки москаль перший зробить неофіцерський вчинок перед своїми солдатами та масою чужинців.

— Я тебе застрелю, як собаку! — Кричав москаль.

— Я обеззбоєний офіцер ворожої армії, і прошу вас, пане офіцере, поводитися зі мною, як з офіцером.

— Ти зрадник “родини!” Ти петлюрівський бандит!

Поляки — нарід гоноровий, а до того й не прихильний москалям. Зрозумівши, що якийсь українець спротивився москалеві, почали вилазити з вагонів та обступати москаля-офіцера з Варнаркою. Солдати, що борюкалися з Клавдією Варфоломіївною у вагоні, та ті, що вартували офіцера, зрозуміли, що може дійти до заколоту й кровопролиття, намагалися розігнати поляків, але їх було тільки з десяток, а поляків біля тисячі.

Москаль гарячився, кричав і погрожував наганом, але Варнарка стояв на своєму.

— Я до вас, пане офіцере, зголосився, як офіцер ворожої армії, прошу поводитися зі мною, згідно офіцерської чести.

— Я тебе застрелю!

— Я офіцер ворожої армії. Якщо ваша офіцерська честь дозволяє це робити, стріляйте. — Вже декілька разів повторяв Варнарка москалеві. Поляки також мали між собою офіцерів, які розуміли, що значить честь офіцера та як мусить офіцер поводитися з ворожим офіцером, почали кепкувати з москаля.

— Пан тобі каже, що він офіцер ворожої армії і без зброї, то чому ти лякаєш його наганом? Хочеш стріляти, стріляй перед народом! Чи ти не звичний стріляти в обличчя ворога, а тільки в потилицю? Хто ти? Офіцер чи кат??! — Прокотилося в юрбі поляків. Московський офіцер зрозумів що невеликим відділом солдат із поляками не впоратися, перепросив Варнарку за непорозуміння і відступив зі своїм відділом від ешелону та дозволив залізничникам провадити потяг далі.

Поляки склали родину Варнарки в іншому вагоні, але більше в дорозі москалі потяга не перевіряли і вони щасливо дісталися до Варшави.

У Варшаві Варнарка та родина зголосилися до французької місії, як французькі громадяни польського походження, додавши перед Варнаркою “де”, щоб прізвище переконливіше виглядало на “родовитого шляхтича-аристократа”. Французи без будь-якого застереження заопікувалися ними й доручили Червоному хрестові

перепровадити родину в Францію. Отримавши французькі документи й перепустку Червоного хреста на подорож до Франції, Варнарка не став чекати на транспорт, винайнятий Червоним хрестом у москалів, а купив у якогось поляка невеликий візок на двох колесах, склав свої достатки на нього й пішов з родиною до міста Праги в Чехословаччині, надіючись там розшукати своїх давніх знайомих та порадитися з ними.

У Празі неможливо було розшукати навіть тих українців, які все ще мешкали там і були на обліку в бюрі адрес та реєстрації громадян. По деяких адресах, у помешканнях жили зовсім інші люди, а в переважній кількості помешкань "господарів не було дома". Незабаром вони пристали до гурту французів, що збиралися іти пішки через Німеччину додому і так прибули з французами аж до Парижу. В дорозі через територію Німеччини Варнарка був пов'язаний перепусткою з групою французів, спільніків подорожі, і боявся зустрічатися з українцями, щоб не викликати підозри у спільніків подорожі та можливої видачі ними в руки радянських місій, з якими французи спілкувалися.

У Парижі Варнарці з родиною осідати було небезпечно, через можливе звинувачення в колаборації з німцями. У післявоєнній Франції влада була в руках комуністичних побратимів-соціалістів, а вулична юрба — під впливом московських провокаторів. Досить було зустріти на вулиці Парижу навіть зовсім незнайому людину, обвинувачити її в колаборації з німцями, і зібрана юрба без надуми накинеться на неї і якщо не замордує, то принаймні скалічить.

Варнарка, уже в Парижі, пригадав свого колишнього доброго друга по нещастю з таборового перебування інтернованих вояків Армії УНР у Польщі, кубанського козака, в містечку Креспін над бельгійським кордоном, і прибув до нього по рятунок і допомогу.

— Живемо тут, ніби на краю світу по-заячому. — Сумовито говорить Іван Кіндратович. — Зашарудить листок на кущі, нам уже здається велика буря надходить, і я скік по той бік межі в Бельгію. Клавдія Варфоломіївна зауважить жандарма на вулиці, я вже відчиняю вікно, щоб перескочити на дах сусіднього будинку. Іду до праці чи з праці, оглядаюся на всі боки, ніби клеймований справжній варнак (розвідник). Як довго такі злідні й непевність триматимуть нас, тяжко сказати, але заради добра Миколи мусимо триматися Франції.

Накладе хлопець десь головою ні за цапову душу, так тому й бути. А не накладе, то напевно стане чесним громадянином Франції і свідомим оборонцем України.

НА КРАЙ СВІТУ ЗЛИНЕШ І ТАМ КУМУ СТРІНЕШ

Ніна, відбувши свій термін ув'язнення, не забула мосі поради, приїхала до Байройту та звернулась по допомогу влаштуватись на помешкання та працю до Сергія Сергійовича. Сергій Сергійович не пошкодував зусилля допомогти їй дістати помешкання та працю хатньої наймички в родині одного службовця, сполученоштатницької окупаційної адміністрації. Передавала вітання для мене через Петра та Сергія Сергійовича, але писати мені листи не наважувалась. Із настанням весни Сергій Сергійович розпочав ремонтувати, як він називав свою хату, посілість і запропонував мені пристати в члени власників його посіlosti.

— Ти висій лай мені сахарину. Я за ціну сахарини буду провадити ремонт посіlosti, а різницю ціни посіlosti, після ремонту, поділимо пополам. Повернешся з Бельгії, матимеш частину посіlosti, а значить і куток, де мешкати. — Радив мені Сергій Сергійович.

Я, порадившись із Іваном Кіндратовичем та отримавши суворе попередження від нього не займатися торгівлею-контрабандою через кордон для наживи, повідомив про це Сергія Сергійовича, але спробувати хоч раз і закаятись — наважився!

Купив на вигляд і на зміст неконтроверсійну книжку з твердими палітурками, вирізав середину сторінок чотирокутником по розміру коробки з одною тисяччию таблеток сахарини і, перев'язавши надійно шнурком навхрест книжку вислав її не як пакунок, а як звичайну книжку. Тисяча таблеток сахарини вистачала Сергієві Сергійовичу на половину ремонту посіlosti, але я відмовився більше так ризикувати. Сергій Сергійович на мене за це трохи нагнівався, але скоро йому трапилася нагода поновити його артистичні здібності у продукції фільму про німецьких військовополонених у СРСР, що мав називатися "Давай, давай!". Він продав свою посілість у Байройті і переселився в Мюнхен. На тому наші зв'язки з Сергієм Сергійовичем і припинилися. Випродукованого фільму з його участю не довелося оглянути.

Завербувавшись на працю в Англії та прибувши до незвичайної країни з зовсім незнайомими людьми, Ніна відчула самотність і безпорадність. Наважилась розпочати зі мною безпосередню переписку. Нініні листи, як і ціле її життя, — самий смуток, жалі, обман, насилля та поневіряння. Англійки, з якими вона

працює на текстильній фабриці, ставляється до неї неприхильно. Польки, з якими вона мешкає в гуртожитку, обкрадають та обмовляють її. Листами я оборонити чи охоронити Ніну не можу. Порадити чогось чи навіть щось хоч пообіцяти, з моого боку буде нечесно. Добувати вугілля в Бельгії до кінця свого життя мені зовсім не бажається, та й чи потребуватимуть моєї праці після якогось терміну, не відомо. Такої можливості не передбачається. Німеччина мені — не батьківщина, вона мені нічим не зобов'язана. За Атлантичним океаном світ великий, але то далі на захід від України, моєї мрії та Батьківщини, про те мені навіть згадувати, не то що Ніни, але й самому собі сумно і страшно.

У Великодню п'ятницю отримав листа від Ніни, з Великодною карткою для її хресници та проханням, щоб ту картку обов'язково завезти на Великдень. Чому таке дивне прохання виникло в Ніни, чи було це якесь зговорення Ніни з її кумою, мені відгадувати чи справлятися не було часу. Везти картку, привіт для Нініної хресници, до мало знайомих людей, на сам Великдень, мені здавалося зовсім недоречним, бо, згідно з нашим звичаєм, непроханий гість гірший за татарина. Вночі на праці, в забої, все добре обдумав і, ставши вранці завчасу, повіз Нінину Великодню картку до її хресници. В Монсі, міняючи трамвай, купив для Нініної хресници ляльку, а для всіх кумініх дітей кілограм цукорок і десяток плиток шоколаду. Для куми та кума півлітри лікеру.

Маючи докладну адресу, подорожуючи в Бельгії трамваями, не загубишся. Скажи водієві трамваю, куди ти ідеш, або покажи йому відповідну адресу, він тобі докладно вирахує оплату за переїзд, ще й зупинить трамвай під дверима приміщення, згідно з твоїм бажанням і адресою, в повному значенні слова, перед дверима, бо в переважній більшості бельгійські будинки побудовані над самою дорогою із вхідними дверима на рівні хідника. Ідеш дорогою чи хідником і мимоволі стаєш свідком подій у помешканні через незавішене вікно, або через розчинені вхідні двері.

Нінина кума з родиною мешкає не над дорогою трамвайної лінії, але в провулку, що доходить до досить високої гори, витягнутого каміння з копальні.

Біля одноповерхової чималої цегляної хати колись були господарські будівлі та чимале подвір'я, а тепер господарські будівлі напівзруйновані, подвір'я заросло бур'яном, а з огорожі двору залишились тільки дві дебелі "шули" та номер господарства

на них. До хати вхід з подвір'я, що є певним доказом призначенняїї для господарських потреб, а не помешкання міщен і робітників. По бур'янові, на подвір'ї, ще дуже мало наїжджені колії самоходуджипа, що стоїть навпроти дверей хати. Вигляди хати, подвір'я та джипа на ньому викликали в мене сумнів, але перевіривши назву провулка на відгалуженні від вулиці та номер на "шулі" колишнього двора, вирішив постукати у вхідні двері й перевірити докладність Ніниної адреси. На мій стук у двері, вийшла Нінина кума і, не вітавшись, кинулась мене цілувати.

— Яка несподіванка! Яка несподіванка! Заходьте. — Плакала і сміялася кума. Кума Ніна писала, що ви можливо заїдете до нас завтра в гостину, а ви сьогодні... Гість у хату — Бог у хату. Заходьте!

Кума місяць тому приїхала до чоловіка з табору в Байройт. Чотирикімнатна хата для куми з родиною, після тaborових перегородок із покривал та двоповерхових ліжок — справжній палац! Чоловік Іван працює в кopalальні на денний зміні, перед її прибуттям з родиною обставив помешкання потрібними меблями, ніби для княгині, а не бідної вдови-дружини. Для розваги дітям купив самохода-джипа.

— Подумайте самі, — жартує кума. — Мій Іван має всі клепки в голові? Настане свята неділя, то замість того щоб відпочити від тижневої праці, він посадить мене з дітьми на свою коняку (джипа) і ганяє ним, ніби божевільний, по горах, лісах та полях цілий день. Дивись, каже, дружинонько, як люди живуть, без колгоспів та стахановців. Дивіться дітоньки, яка краса та розкіш на Божому світі.

Два куміні хлопчики та Іванові хлопчик із дівчинкою, як старші, ходять до школи, а молодші до дитячого садку. Кумін свекор улаштувався на працю біля вантаження залізничних вагонів вугіллям, свекруха сама знайшла заняття — вибирати вугілля з-поміж каміння, що вивозять з кopalальні на гору.

Нінина хресниця, потішна, опецькувата й миловидна дворічна дівчинка, докладна копія матері, розраховує ще на одного братика, а ляльку, яку я привіз для неї від хрещеної матусі Ніни, вона збереже для брата, бо вона вже має майже подібну, подарунок від тата на її день народження.

Кума, очікуючи народження "бельгійця", розраховує на довше, якщо не на постійне перебування в Бельгії.

— Іванові за працю добре платять. Батько також не задарма працює. Мати торбами наносить вугілля на опалення, та ще й собі на хустку заробить. Дітям безкоштовний садок, школа, лікарська опіка, а на харчі, одяг та взуття, держава також не шкодує допомоги. Квартира простора й не дорога. Де ви таке бачили, чи звідки ви чули, щоб чоловік за півроку праці міг забезпечити родину з дрібними дітьми усім необхідним для життя, та ще й завестися "конем" для задоволення? Розповідає про своє задоволення кума, питаеться в мене правди та радить наслідувати її родину та її чоловіка Івана.

— Іванова дружина можливо й замордована партизанами, як це він думає, а можливо вона й досі жива та здорована. Мого чоловіка також на постої в Кам'янець-Подільській області викрали партизани, але ж я його трупа не бачила, і ніхто мені не казав, що він дійсно партизанами замордований. Сьогодні чи завтра ось так постукає у двері Іванова дружина чи мій чоловік, як оце ви несподівано, тоді й будемо думу думати та раду радити, а тепер ми з Іваном живемо та дітей виховуємо, як саме життя нам велить. Вам шкода вашої дружини й дочки, я це розумію, але ж ви до них повернутися не можете і вони до вас прибути не можуть, якщо ще живі. Ну, то й чого вам по тих півбочкахnidти? Не харчів теплих та до смаку? Не милої розмови з дружиною та дітками? Навіть теплого й чистого ліжка для відпочинку не маєте. Кума Ніна не слухала мене, нерозважної, забажала на мотоциклі їздити та розбоєм здобуті гроші на витребеньки витрачати, то нехай тепер собі й дає раду в Англії. В Англії також не без добрих людей, а ви собі ось тут подивітесь за путящею молодицею чи старшою дівкою та й заведісь родиною і місцем під сонцем. — Радить мені кума.

Кума радо ділиться зі мною новинами таборового життя й порядків, які там витворилися за рік моєї відсутності. До Англії та Бельгії люди виїздять без будь-яких перевірок та упереджень.

— Ось так, як мій Іван, — каже кума. — Він же в селі був старостою, і боявся приписуватися в табір, щоб не репатріювали "на родину", а потім пішов у Байройт, сказав що бажає їхати на працю до Бельгії, нас приписали до табору, а потім і спровадили сюди. До Аргентини та Бразилії наші люди записуються, аби тільки виїхати з Німеччини та не лізти в підземелля в Бельгії. До Сполучених Штатів та Канади виїзд утруднений перевіrkами,

поруками та обмежений квотами. За океан беруть переважно "безгрішних" круїзів та спекулянтів, або тих, що мають там багатих "дядьків і тіток".

У куми адрес, як у добром міському бюрі розшуків і довідок. Ділиться вона адресами так само щедро, як і порадами й новинами. Виписуючи мені бажані адреси, вона зупинилася на Федоровій, і спершу, ніж записати її чи вірніше спитати мене, чи я бажаю мати його адресу, розсміялася, аж перестрашила свою дочку.

— Ти ж пам'ятаєш Федора, приймака старої Чучманихи?

— Можливо курка яйце розбила, тому Чучманиха й вигнала його? — Питаюся в куми, зрозумівши, що якась комічна подія сталася між Федором та його тещею з дочками,

— А ти знаєш і про Чучманишиних курей? — Здивувалася кума.

— Я був сусідом у Кульмбасі.

— О, то було давно. — Споважніла кума. — Ти з ними можливо переписуєшся?

— Ні, — заперечив я. — Від того часу, як порадив Федорові курок не щупати, Чучманиха з дочками на мене погнівалася.

— То тобі не відомо, що вони, без тебе й Федора в таборі, почали бути витворяти?

— Я тільки зі старшим чоловіком Рішаєм переписувався, доки він не переїхав до Байройту.

— Ото ж ти поїхав із табору з чоловіками. Федір поїхав, не послухавши тещі. Стара Чучманка зрозуміла, що вона зі своїми рудими дочками може залишитися, без Федора і без чоловіків узагалі. Самогонку вони знали, як робити, то в четвертому блоці й створили щось ніби бардачка. Переїхавши в Байройт, це їм увірвалося, але стара завзялася не пустити Марусі до чоловіка, доки він не згодиться забрати цілу тещину родину до Бельгії. Федір, виїжджуючи, тещі та своїків у свою родину не записав, а потім йому довелось клопотати довший час, і оце Чучманиха з дочками приїхала до Федора тільки місяць переді мною, і тут, не довго думавши, зорганізувала свою "церкву", в якій для молитви треба роздягатися на голо, чи щось до цього подібного. Дочки в неї, хоч і руді, але тілом ставні. Вона також себе дещо підперезала. Хлопців та чоловіків, як ти сам знаєш, у Бельгії більше, ніж жінок, і в неї справи з "церквою" пішли дуже гладко й корисно. Олена

одружилася з Пощілуйком. Ліда зі Псуєм, а стара з Бігуном...

— З Бігуном? З тим кирпатим шмаркачем-комсомольцем Бігуном? — Не стримався я запитати куму, поки вона пояснить.

— Потрапив, як в чоловічок ока! — Пожартувала кума. — З тим соплякуватим і кирпатим, ніби порося, Бігуном. З тим Бігуном, що, ніби цуценя за сучкою, бігав за Маланчуком, а тепер він тещь усьому родові Чучманихи! Не віриш? — Перепитала кума, я тобі присягну, що була на весіллі та й мед-горілку пила за зоров'я "молодої" Чучманихи, чи тепер Бігунки та її законного чоловіка.

Кума вгостила мене досить добром обідом і на відході ще раз порадила не дотримуватися вірности моїй дружині Петрівні, а думати про життя реально.

— Те, що пережили, не повернеться. Те, що буде, сприймемо так, як воно до нас надійде. Сьогодні живемо, як можна. Бажаєш послухати моєї поради, приїзди колись у неділю, а я з Іваном про тебе поговорю. Шурка також до Масника має приїхати незабаром, і вона все ще не заходить із дитиною від Масника, чекає на тебе, чи хто зна чого...

Від Бога чи природи, так започатковано, що чоловікові без жінки та жінці без чоловіка — не життя на цій планеті Землі, але ж Богом чи природою в людині витворено мізок, а в мізку думку.

Ти кума, ти душа, ти кругом хороша... Співають мої земляки та землячки, під час веселощів, пісню. Але в мене ні веселощів, ні надії... Завтра п'ятий Великдень буду святкувати без милої дружини, без любої дочки, без сестер, родичів і друзів. П'ять з половиною довгих років поневіряння, розчарувань, невдач, спокус та облудних сподівань не усунули з моого серця любови до милої дружини Петрівни. Не змилили мої думи й надії на повернення в рідну Батьківщину.

Вийшовши від Ніниної куми, я попав, ніби на нещастя, під перелітний, густий і дрібний дощик, але перед тим, як надійшов потрібний мені трамвай, він перестав. У Монсі, на пересідці, дощ мені здався зовсім не дошкульним і я не пішов ховатися від нього в заглиблення дверей чи під навис даху сусідів із трамвайною зупинкою крамниць Я задумано згадував перекази й поради Ніниної куми, думав про завтрашнє свято Великодня та моє життя-буття на непривітній чужині.

— Ви бува не з наших? — Озвався жіночий голос у мене за плечима, і хтось доторкнувся до ліктя моєї руки.

Обернувшись, я зустрівся з засмученим поглядом молодої, рославої і повнотілої жінки в літній квітчастій сукні, з довгою заплетею косою з червоною стрічкою та завішеною на плече, ніби перевесло в женців. Жінка мала в квітчастій хустці вузлик, а біля неї щільно притулившись, стояв вищий за неї молодий чоловік. Облизатися до везнайомої жінки в товаристві чоловіка, яка можливо тільки ненароком зачепила мій лікоть, звертаючись із питанням до кого іншого, я не посмів.

— Ви бува не до нашої церкви їдете? — Озвалась жінка знову, тепер уже пильно вдивляючись мені в обличчя.

— Ні. — Відповів я коротко. А потім схаменувся, що це нечесно відповісти людині, а тим більше жінці, такою відповідлю, що нічого не значить. І додав:

— Я чекаю на трамвай, щоб їхати до містечка Ваму, де я тепер працюю і мешкаю.

— От біда, — поскаржилася жінка. — Виїхала з дому ще вранці, і не потраплю, куди мені треба.

— А куди ж вам потрібно? — Поцікавився я.

— Та я ж їду до нашої церкви Паски святити. Ось цей, — показує жінка біцманом правої руки на щільно притуленого супутника, — взявся мене провадити, але мабуть і сам не знає, куди. Возиться зі мною по місту, як дурень зі ступою і ні ради, ні порядку з ним.

— Я маю малу трамвайніх ліній навколо Монсу, але де і що є в Монсі, я не знаю.

— Та наша церква не в Монсі, а в якомусь Горні чи щось таке.

— Ви маєте адресу?

— Та я мала, але цей узяв і десь подів. Мабуть навмисне сковав, щоб мені голову крутити.

— А він хто вам?

— Та хто, — сказала впевнено вже жінка і відштовхнулась від високого чоловіка. Він схопив її за лікоть руки, але вона була не безсильна і він був змущений випустити її лікоть та, мабуть зрозумівши, що ми вже з жінкою змовились проти нього, сів у перший же трамвай, що нагодився, і від'їхав.

— Хто він? — Питаюся знову в жінки.

— Та ніхто. Я ж вам сказала, що якийсь бельгієць причепився проводити і водив по пивних та трамваях, ось уже

цілого пів дня.

Я зрозумів, що ця жінка не тільки заблудилася з вузолком Пасок у дорозі, до церкви, але вже мабуть і зблудила з випадковим "провідником". Але ж і залишити заблукану землячку в чужому й незнаному місті було б не чемно. — Чи знаєте ви, хоч як та церква називається? — Питаюся в неї.

— Та, я ж вам говорила — Горно.

Горно, Арно чи ще як та церква називалася, нічого мені не пояснювало. У Монсі церква чи за Монсом, жінка також була не певна. На дощі стояти довго та розпитувати — недоречно, і я запропонував їй стати під захист даху сусідньої крамниці, на що вона радо згодилася.

— Розкажіть тепер, яку церкву ви розшукуєте і де вона має бути? — Питаюся в жінки, сховавшись від дощу під дахом крамниці.

— Та я ж вам казала, що мені потрібна церква має бути в Горні.

— Не в Монсі? — Перепитав її.

— Ні.

— Та церква православна чи католицька?

— Та я ж православна. Навіщо мені католицької церкви?

— Мені не цікаво знати, навіщо вам та чи інша церква. Мені треба знати яка та церква, де вона є і як до неї доїхати, коли я буду питати в якогось бельгійця чи навіть жандарма...

— Та церква наша, православна, звичайна, — не дослухавши мого вияснення, почала говорити жінка. — Приміщується вона в Горні, в бараках, де наші люди мешкають, а священником там отець Бачинський. Той самий Бачинський, що в Байройті попом був, якщо ви чули про Байройт і Зелений клин.

Звичайно, я знаю про табір у Байройті та на Зеленому кліні. Знаю отця Бачинського і знаю, де цій жінці потрібна церква приміщеня, але возиться з чужою дружиною, якраз перед Великоднем та й у не дуже гарну погоду я не мав настрою. Крім того, я мав о третій годині бути на праці.

— До церкви я вас можу спровадити. Це недалеко від того містечка, де я мешкаю, але ж ви вже дещо намокли, а паски святитимуть напевно після півночі, ви можете застудитися. Я вам дам докладну адресу та номери трамваїв, як туди доїхати, а ви вернітесь додому, переодягнітесь, а потім поїдете святити Паски.

— То ви що? — Насторожилася жінка. — З моїм старим дурнем змовились? Ні, ні. Без побачення з моєю кумою я додому не вернуся.

— Якщо так вам “необхідно” святити Паски, то їдьте зі мною, а я вже якось спроважу вас до вашої куми й туди, де Бачинський святитиме Паски.

Надходив мені потрібний трамвай, я сказав про це жінці й поспішив на зупинку, щоб сісти в нього. Жінка довший час не рішалася, але коли вже кондуктор зачинив двері, щоб рушати, вона кинулася до вхідних дверей трамваю і затарабанила кулаком у них. Бельгійські водії трамваїв до таких пасажирів терпеливі й чесні. Трамвай зупинився, відчинилися для жінки двері. Водій вибачився за неувагу. Я заплатив за її подорож до Орню чи, як жінка казала, Горно. Трамвай в Бельгії не переповнюються пасажирами, бо курсують у відповідній кількості до запотребування. В цьому також було досить вільних місць для двох осіб, і ми всілися разом на одному сидженні. Від'їхавши дещо за Монсом, жінка зі слізами в очах звернулася до мене.

— А ви не насмітеся з мене, як той лобуряка бельгієць? Завезете туди, звідки я й додому не потраплю.

Сльози на обличчі жінки були нещирі, а слова лукаві. Про це в мене двох думок не було. Що вона зблудилася не з нещасного випадку, а через свою нерозважливість у відношенні до свого чоловіка та перших зустрічних молодих чоловіків узагалі, це було мені зрозуміло з її мови й поведіння на трамвайній пересідці в Монсі. Тому, щоб відповісти на її “слізне” питання, я знайшов у кишенні мапу трамвайніх ліній навколо Монсу та, знайшовши на ній відповідне місце, пояснив.

— Дивіться сюди, добродійко. У Монсі ми сіли в трамвай, ось тут. За дві чи три зупинки, ми будемо в містечку Жампа (Jamepres), і ви можете переконатися з написів над входами до крамниць. Потім буде містечко Кварон-бассе (Quaregon-Basesser). Ось тут Вам, де я висяду, а ви, проїхавши ще дві зупинки, висядете й візмете трамвай, що йде через Орню, чи як ви кажете Горно, та на другій або третій зупинці вийдете, якраз навпроти табору таких самих дерев'яних бараків, у яких ми мешкали за влади Гітлера. Не схочете чекати на дощі на трамвай до Орню, можна до табору дійти пішки. Від другої зупинки трамваю, після того як я залишу трамвай, не більш півкілометра віддалі до табору.

Зупинка перед перехрестям вулиць. Висівши з трамваю, зверніть ліворуч у перехресну вулицю і безпомилково дійдете туди, куди вам треба. — Пояснив я докладно жінці, але вона, мабуть, на мапі розбиралася, як сліпий на зорях, а в думці мала зовсім не Орню та свячення Пасок, і звернулася знову до мене з лукавими слізьми й запитанням:

— А ви таки справді не підманюєте мене на гріх та спокусу?

Що ця жінка мала на думці, висловлюючи таке підступне питання, я хоч і не дуже здогадлива особа, але зрозумів, що від цієї випадкової жінки-землячки мені не відв'язатись одними поясненнями.

— Якщо ви сумніваєтесь в моїй щирості до вас та в правдивості моїх пояснень, зверніться до водія трамваю. Коли ж ви й водієві не повірите, то висядьте на наступній зупинці, візьміть трамвай назад і будете там, де ми всіли в цей трамвай. Якщо й це вас не задовольняє, я можу завести вас на станцію жандармерії, і вони вас...

— Та ви не гнівайтесь на мене, нерозважну, притулилася щільно до моого боку жінка, підморгуючи одним оком, ніби заговорниця. По правді вам сказавши, мені не так залежить Паски освятити, як подругу відвідати. Вона, моя подруга, ще з дому, а в таборі ми покумалися. У Бельгію я приїхала зовсім недавно. Ви самі знаєте, як з нашими людьми тепер чужинці поводяться, — сказала вона й почала оповідати про своє життя.

Батька в неї не стало, коли їй було тільки десять років. Допомагаючи матері заробляти трудодні в колгоспі, вона залишила навчання в школі перед закінченням шостої кляси, щоб не бути мобілізованою до шкіл ФЗО (Фабрично-заводського обучения). Під час німецької окупації до неї стали чіплятися п'яні поліцая, тому її маті випровадила в Німеччину, коли їй було неповних шістнадцять літ. Працювала за німців біля Бамбергу і там після капітуляції полюбилася з поляком, але скоро виявилося, що її любов із поляком однобічна і вона, рятуючись від побоїв та переслідування поляка, втекла в байройтський табір "Зелений клин" і там одружила зі старшим чоловіком, галичанином. У таборі чоловік не нагадував їй про родину й дітей, а тут, ніби збожеволів, вимагає від неї згоди на започаткування родини з дітьми.

У Бельгії заробітки добрі. Життя нормальне. Ми не молодшаємо, а дітей у нас нема, каже своїй дружині цей чоловік. От вона й тіде до подруги порадитися, що з цим старим дурнем робити, каже мені ця жінка.

Настав час мені висідати з трамваю. Жінка не звернула уваги на моє попередження, що їй треба висісти на другій зупинці після моого залишення трамваю, без будь-яких вагань висіла зі мною. Чекати на наступний трамвай під зливним дощем на зупинці без усякого захисту, щоб потім відвезти її до табору, мені здалося неможливим і не потрібним. Утекти від жінки без попередження також було неможливо, бо вона побачить із гори, куди я побіг, і здогадається, що мешкаю в одній з півбочок, напевно прийде до кантини й чого доброго наробить неприємностей. Я вирішив позбутися цієї жінки спокійно і сумлінно. Ідучи до праці, відвести її до табору на Орню. Запропонував їй іти за мною стежкою до півбочки, де я мешкаю та почекати на мене доки я зберуся до праці, вона навіть не обмовилася словом і поспішила спереду мене слизькою і крутою стежкою на подвір'я кантини.

На стежці вона поковзнулася, сіла задом на мокру глину і стала чекати на мою допомогу. Я, подавши обидві руки, потягнув її до себе, а вона ніби ненароком притулилася до мене своїми гарячими персами та обхватила мене, щоб знову не поковзнутися... і ми, зустрівшись устами, почали довго і гаряче цілуватися не звертаючи уваги на дощ і можливих свідків.

Цілування та милування нарешті ми мусили перервати, усвідомивши, що вдень під зливним дощем та на стежці не місце на любощі і зайшли в півбочку задніми дверима. Мої співмешканці півбочки, що працювали на нічній зміні, все ще перебували в своїх ліжках. Ті, що працювали на пополудневій зміні, готовувалися йти до праці. Поява незнайомої жінки в півбочці викликала замішання та й нагадала про дійсність, що мені також треба збиратися до праці. У жінки ввесь зад у глині, а до того вона десь згубила вузлик з Пасками. Мокре й замазане в глину плаття могло викликати не тільки перестуду в жінки, але й підозру в моїх співмешканців, а тому, я запропонував їй теплий німецький плащ, якогось німецького офіцера, що я тримав на випадок холоду й дощу, від чого вона не відмовилася.

— А де ж ваш вузлик із Пасками? — Питаю в неї.

— Мабудь у трамваї забула. — Сказала вона легкодушно.

Розгарячившись під час поцілунків, я вже був готовий заволодіти цією жінкою, не звертаючи уваги на наслідки, але, згадавши про вузлик із Пасками та її легкодушність про його втрату, отяминвся й пішов не так за розшуками вузлика, як дещо охолонути на дощі та подумати.

Вузлик із Пасками лежав у кущах, де вона поковзнулася і впала на стежці, а заспокоєні мої почуття статевого потягнення дали мені змогу дійти до переконання позбутися цієї жінки як найскорше та не заходити з нею в будь-які близькі стосунки.

Повернувшись у півбочку з вузликом Пасок, я застав жінку вже обгорнуту в мою чисту постілку і під моїм покривалом на ліжку. Мокре й забруднене в глину плаття, ліфік та штанці лежали на підлозі в безладді.

— А у вас, у цьому залізному бараці, холодніше, ніж надворі.

— Озвалася жінка з-під моого покривала на ліжку. Якби ти мав якусь довгу сорочку, я б пішла перепрала моє плаття ліфік і штанці та просушила. — Сказала вона голосом невипадкової жінки, що потребує допомоги, а вже наказує мені, і вважає мене за пані-брата, називаючи на ти.

— Я піду до крамниці і куплю вам нове плаття. — Сказав я без надуми й поспішив з півбочкої.

Крамничка старої бельгійки з речами першої потреби була метрів за сто від входної брами до кантини. Стара бельгійка, на моє бажання купити плаття для жінки, почала випитувати, яка вона заввишки, скільки сантиметрів має в обводі на персах, скільки на крижах, як високо від підлоги поясниця, скільки вона важить, який колір любить.

— Мені потрібне плаття для жінки приблизно такого росту, як я, можливо дещо дебелішої. — Пояснюю бельгійці, а вона знову за своє. — Скільки сантиметрів тут? А скільки сантиметрів там?

У Бельгії звичайне жіноче плаття на будень коштує не більш як десять франків, а на неділі чи свята — двадцять, але воно мусить бути до міри пошите і до кольору чи до вподоби підіbrane. Я пояснюю, як умію, старій бельгійці, що мені нема різниці, скільки воно коштує і якого кольору чи розміру. Мені треба, щоб жінка вдяглася і я її міг випровадити з помешкання, а вона мені заперечує, що так купувати плаття не можна, бо мадам (пані) не сподобає й поверне їй назад. Вона потім матиме клопоти з

чищенням та пранням, чи ще з чимось, і не бажає мені продавати. Іти мені на іншу вулицю та там торгуватися з іншою бельгійкою, немає в мене часу перед працею і бажання довго затримувати жінку в півбочці. Арендар кантини довідається, що я маю жінку на моєму ліжку, без розмови покличе жандарма і той муситиме заарештувати жінку й мене.

— Мені тільки треба, щоб жінка мала в що вдягнутися. — Показую старій бельгійці руками й словами, якими тільки знаю, що моя мадам намокла на дощі, впала в калюжу і тепер тільки потребує сухого плаття, незалежного розміру, кольору чи ціни.

Стара бельгійка нарешті згодилася продати мені жіночий хатній халат за 12 франків, що не тільки мене, але й жінку цілком задовольнило.

— З жінками ти не дуже бравий, але знаєш одежду, яку вони подобають. Потримай для мене постілку, доки я одягнусь. Та не пробуй підглядати. — Сказала вона, встаючи з ліжка та передаючи мені рожок постілки, якою вона була огорнута.

Доки я зрозумів, чого вона від мене хоче, постілка зависла в моїй руці тільки одним кінцем, а жінка переді мною стала гола, як мати народила.

— Ви ж казали, щоб я не підглядав. — Сказав я без виразного поняття, що саме переді мною витіває ця жінка.

— А ти не дивись обома. — Сказала вона, розглядаючи халат та не поспішаючи його на себе надягати.

Я не євнух і не хворобами та злиднями вимучена людина. У мене сили та енергії вистачить ось тут між ліжками насилу взяти, а співмешканці навіть ще й двері підопрутися, щоб ніхто сторонній не нагодився. Вона напевне про це знає і розіграє мене за моє добродійство. Я її вирятував від того бельгійця-самодура в Монсі. Намок через неї. Привів у півбочку, ризикуючи неприємностями, купив суху одежину, а вона ще й розіграє моє чоловіче почуття.

— Ви собі, як хочете, — сказав я рішуче. Маєте суху одежину. Маєте мій плащ від дощу. Бажаєте, я проведу вас до Орні, а ні, то я відходжу до праці.

Повернувшись з кантини з бляшанкою кави для праці, застав жінку одягненою в мій німецький плащ-дощовик та з вузликом Пасок і мокрої своєї одежі.

По дорозі до копальні довший час жінка йшла мовчки услід за мною, а потім, зрівнявшись зі мною, взяла мене за руку і вже

мабуть щиро заплакала й попрохала прощення.

— Тобі тяжко самітньому на чужині, а в тій залізній і холодній бочці треба жити. У мене старий та нелюбий чоловік. У людей якось інакше, а в мене все не так...

— Слухайте, добродійко і землячко. Ми з вами навіть не познайомилися, як належиться людям, а ви так зі мною поводитеся. До того, в мене десь на Батьківщині дружина й дочка, а завтра вже п'ятий Великдень, як нас порізнили.

— Мене дома кликали Мариною, а тут кличуть Марисею. — Поспішилася жінка.

— А мене кликали й кличуть різно, але ви кличте Грицьком.

Біля копальні я показав їй стежку до табору, а сам поспішив до праці не запевнивши, чи я прийду до церкви після праці, чи ні.

Ступаючи в пухкий порох коридору, я обдумував події сьогоднішнього дня і вирішив: якщо після праці я живий і здоровий вилізу на поверхню, щоб не згрішибти на Великдень із Мариною, до церкви в табір не піду.

І не пішов. Пропав мій німецький плащ-дошовик і ні Марина, ні її кума-подруга не потурбувалися навіть подякувати за турботи та плащ.

НА ЧУХИНІ, ЯК НА МАЧУШИНІМ ГОСПОДАРСТВІ —

ГРАБЛІ ЗАВЖДИ СТОЯТЬ ЗУБЦЯМИ ДОГОРИ

Перележавши на ліжку в півбочці Великдень зі смутком і безнадією, в будні повеликоднього тижня, топчучи пухкий порох на коридорі підземелля та під муркотіння повітряного молотка в забої, вирішив я розширити мій бельгійський "світогляд", згідно з куміними адресами й порадами. Розглянутися та роздивитися, що діється між моїми земляками в цій невеликій, багатій та по-европейському демократичній країні.

Перші відвідини моїх колишніх "ресурсубліканців" з табору в Штадтштайнаху були в Петра й Василя Дромових. Петро, Василь і два сини київського ковбасника виїхали з Штадтштайнаху другим транспортом. Копальня для них уже визначила приміщення, для родин, але один із синів ковбасника передумав, виповів працю на копальні та виявив бажання повернутися в Німеччину. Петрову вдову, Василеву майбутню дружину (можливо) вдовину дочку та всю родину ковбасника затримали в Німеччині, і тепер вони мають квартири в двоповерхових, багатоквартирних будинках копальні, а родин — чортма. Мої відвідини бажані Петрові й Василеві, як торішній сніг. Адресу, чи вірніше копальню, де працює Йосип вони знають, але з ним ніяких стосунків не мають. Петро, перед виїздом у Бельгію, оформив шлюб із вдовою, а Василь має тільки запевнення її дочки про згоду на одруження. У Німеччині тепер повно всяких чуток і припущень на масову еміграцію за Атлантичний океан, до Сполучених Штатів і Канади, а винуватцем поспішного виїзду в Бельгію Петро з Василем вважають мене. З людьми на роздоріжжі й без напрямку та "вітрил" не може бути дружби.

Наступної неділі поїхав розшукувати Йосипа. Копальня, де працює Йосип, належить до того самого тресту, що й копальня, де працюю я, але на чималому віддалені від містечка Фрамарі (Framarie). Кантинна, де мешкає Йосип, міститься у двоповерховому цегляному будинку колишньої школи. Орендує кантину та годує мешканців кантини макаронами, три рази на день, подібний італієць до того, що й нас такими харчами та помешканням забезпечує. Колишні клясні кімнати заставлені одноповерховими ліжками, без дотримання рядів і чистоти в приміщеннях. Йосипове ліжко в

темному кутку, навіть не застелене хоч покривалом, — познака, що власник ліжка тимчасово кудись вийшов, щоб скоро повернутися та знову влягтися в нього. Постояв біля Йосипового ліжка з півгодини, а він не повертається.

— Де Йосип? — Питаюся в хлопчаків із Штадтштайнаху.

— Між нами жодного Йосипа нема. — Відповідають вони, дивуючись.

— Як то нема? — Дивуюсь я ще більше за хлопчаків, бо мене завів у цю кімнату якийсь чоловік, що добре знав Гречку Йосипа і показав на його ліжко.

— Йосип, який зі мною в Штадтштайнаху був, а он у кутку його ліжко.

— О! То ви до того п'яниці Гречки! Він, якщо не спить у ліжку, то десь грає в карти. — Пояснили вони мені.

Я знов, що Йосип під час навчання в Чернігові й Харкові навчився не тільки мости й дороги будувати, але й карти пересмикувати, але щоб він мав нахил до споживання горілки, мені здалося не правдивим. Забув він свій диплом інженера в Берліні, але ж розуму свого не забув.

— Ви кажете мені про п'яницю Гречку, а я прийшов до того Гречки, що зі мною був в Штадтштайнахові.

— Так. — Запевняють хлопчаки. — Це той самий Гречка, що з вами на коридорі жив, а потім у п'ятому блоці.

— То де ж він і що робить?

— Нема на ліжку, то десь у карти грає. Якщо на ліжку, то п'яний спить.

— Не працює в копальні? — Дивуюся я.

— Ні, він працює, якщо не грає в карти і не п'яний.

— Я вас не розумію, — кажу хлопчакам.

— Нема тут чого й розуміти, — відповідають вони. — Два дні праці в копальні вистачає йому на оплату кантини, а решту часу спить, грає в карти та горілку п'є. Якщо бажаєте з ним у чомусь порозумітись, то найкраще прийдьте в п'ятницю перед полуноччю, коли на копальні видають "фішки" на заробіток.

Посидів я на Йосиповому ліжку, подумав, написав мою адресу та коротку записку про мій побут біля його ліжка і, підсунувши її під подушку, попрохав хлопчаків, співмешканців Йосипа, щоб вони ще й нагадали йому про мій побут, залишив кантину.

Йосипову адресу, через куму Уляну, вислав Петрові з проханням написати листа до Йосипа, але ні я, ні Петро від нього не отримали жодної вістки. Йосип, як кажуть у нас про тих людей, що забувають честь і дружбу, залишив навмисне граблі догори зубцями, щоб помститися на невинному. (Гострі зубці граблів часто стають причиною скалічення людей і тварин.)

Розчарувавшись відвідинами Дромових і Йосипа, я вже й не бажав їхати в Намур (Namur), де, згідно з твердженням Ніниої куми, зосереджено чимало колишніх тaborян Штадтштайнаху. Там же й чудодійна релігійна секта старої Чучманихи з її дочками. Але в мене якась така дурна вдача, що, коли про щось подумаю, обов'язково треба перевірити.

До Намуру від Ваму — добрих дві години їзди трамваєм із двома пересідками. Кантини для одинаків, приміщена в триповерховому цегляному будинку, а табір для родин, через дорогу, в приміщеннях колишнього зерносховища та стаєнь для коней, чи щось до цього подібне. Кілька днів перед моїми відвідинами колишніх тaborян Штадтштайнаху в Намурі, у тій околиці стався нещасливий випадок в одній із копалень, де загинуло від вибуху газу та обвалення з десяток чи й більше вуглекопів, що й було причиною занепокоєння, особливо недавно прибулих із Німеччини дружин та родичів вуглекопів.

Моя поява біля кантини скоро перетворилася майже в "бабський бунт". Чоловіки мене обвинувачували, що приїхав до них підмовляти їхніх дружин на зраду, а жінки — що їх обманали й затягли в Бельгію, де вони можуть скоро повдовіти.

— Своєї дружини не маєш, до наших ласувати приїхав. — Оскаржували мене чоловіки.

— Де там до нас, — заперечували молодші молодиці. — Він зачув, що Шурка незабаром має приїхати, то й прибув, щоб не дати обслинити її Масникові першому.

— Він із Чучманихою знався ще перед тим, як до нас у табір прийшов. Мабуть до неї й приїхав! — Викрикували "розумніші" молодиці із-за плечей подруг.

— Ти поїхав першим транспортом і писав неправду в листах, про тутешні порядки та умови. — Оскаржували мене старші молодиці. — У тебе ні дружини, ні дитини, привалить брилою — і собака по тобі не гавкне, а в нас діти. Не дай, Боже, щось трапиться з моїм, куди я подінусь?

Сперечатися з жінками, що я жодного відношення з їхніми чоловіками не мав і не маю? Що листи, які писав тільки до одного їхнього таборяніна, Рішая, і то без жодних закликів чи запевнень про якісь великі добродійства в Бельгії. Розя'снювати їхнім чоловікам, що я не власник копалень у Бельгії та не їхній президент таборової республіки, — усе це рівнозначне тому, що під час дощу затикати небо пальцем.

Жінки почали викрикувати, що вони повернуться в Німеччину, хоч би що.

— Ми забираємо своїх чоловіків і вертаємося в Німеччину, і ніяка тут сила нас не втримає! Ми не хочемо бути вдовами! Ми не бажаємо, щоб наших мужів тут поскалічувало й понівечило! Кому в світі потрібні каліки?!

Найбільшим зацікавленням у цій кантині й таборі для мене був Федір та Олексій. Федір із родиною мешкав у таборі, а Олексій — у містечку. З труднощами відв'язавшись від юрби біля кантини, розшукав Федорову квартиру й постукав до дверей. Маруся відчинила мені двері.

— Іще тебе тут бракувало! — Неприхильно висловилася вона, не відповідаючи на моє привітання. — Звідки тебе лиха (правдо-подібно відьма) принесла?... Ну, то вже заходить. — Після довших оглядин мене сказала Маруся.

Федір із Марусею та двома синами мешкають у ще не докінчений двокімнатній квартирі. Вікно чи двоє мають бути ще прорізані в стіні. Стіни та перегородка мають бути оббиті фанерою, а потім заклеєні шпалерами (папером). Піч для варення їжі та огрівання помешкання Марусі до вподоби. На широке ліжко, стіл і диван Федір грошей не пожалів. Синами вони дуже задоволені. Старший хлопчик уже дуже потішний бешкетник, а молодший тільки що пробує спинатися на ноги. Дочку сподіваються мати ще цього року.

— У таборі, запевняв, йому двох синів досить, а сюди приїхала, то допався, як ведмідь до меду, матимемо ще й дочку. — Жартує Маруся.

Федір учинком тещі та своякинь дуже пригнічений, але Маруся запевняє, що вона знатъ не знає і чути не чує — ні про матір, ні про сестер. У неї родина й чоловік, а решта її не обходить.

Шурка до Масника має приїхати з дня на день — вони мешкатимуть у сусідній квартирі, але Федір із Марусею радять мені не зачіпатися. Повертатися в Німеччину вони не збираються, бо не знали, де людину спіткає біда й нещастя. Після Марусиного полуценка я вже не хотів іти розшукувати в містечку Олексія та вислухувати біду, порівнювану до дніпрельстанської.

Річницю моого перебування в Бельгії справляв я зі співмешканцями півбочки, вже на добре нагрітому сонцем камінні, витягнутому з надрів старої копальні, не в дуже веселому настрої. Ходити до повій “на ламбурги” (дівчата, що обслуговують чоловіків по спеціальних домах-бардаках, — коштовні). Дівчата, що в пивній продаються за 20 франків, переважно мають лігво у пивниці пивної, намощене з тичок, якими в копальні закріплюють стелю вибору вугілля ламбургів. Хоч і дешево й безвідповідально, але то дівчата безформенні, нечесані, а то й нечисті. З ними не завжди приємно випити склянку пива та потанцювати. До чистих, розкішних і дорогих “заведень” ми ще не доробилися. Піти на Богослужбу до таборової церкви — треба вважати на ревнівих чоловіків, бо з заздрошців і під церквою наштовхають і плакати не дадуть. Наш “Малий” (Степан Довжицький) отримав неочікувано виклик від кузинки (двоюрідної сестри) з Канади. Кузинка мешкає в місті Віндзорі (Windsor) у провінції Онтаріо, якось довідалася про Степанове перебування в Бельгії, і до канадської амбасади в Брюсселі прислала йому урядовий дозвіл на в'їзд у Канаду та квиток на пароплав. За два тижні Степан отримав пашпорт, візу і, розрахувавшись на копальні, поїхав за океан.

Перший Степанів лист нічого нам не пояснював про країну та умови за океаном. Другий лист був ще коротший і скрупішій на слова, без будь-якої згадки про себе чи нові обставини.

— Твій другий лист отримали, але як тобі здоровиться там біля кузинки, що ти робиш та як вона, та заокеанська земля й погода, виглядає, ти й словом не обмовився. Забагатів, Степане, чи тобі кузинка не виділяє часу на написання довшого листа? — Так написав я до Степана.

— Дурень ти, старий, — відповів мені прямо малий Степан. Бельгійські франки в Канаді беззвартісні, а праці, навіть виходки чистити, ніяк не знайду. Тобі там дурниці в голові верзуться, а мені життя не раде. Наступного листа від Степана отримав я аж через два роки, коли вже осівся в Канаді.

МАТИЛЬДА

Звільнившись від примусового харчування в кантині, макаронами з козячим сиром та кислими помідорами, довший час ми купували харчі в перекупок на базарі, навпроти комуни та в тамтешніх крамницях, але згодом збагнули, що перекупки продають на базарі харчі куплені де інде й дешевше, а м'ясарі деколи продають нам, замість воловини, конину! Конина — м'ясо не гірше за воловину й телятину, але нам — тільки згадати, що споживаємо кінське м'ясо, — починало нудити, доводилось блювати. Чому бельгійці люблять кінське м'ясо та чому взагалі люди їдять конину, я не буду, як то кажуть, філософію розводити, але мені особисто не дозволяє не тільки шлунок, але й сумління споживати конину. Коня в нас на Сіверщині вважали другом людини, про коня навіть пісень співали: "... кінь вороний — то мій брат!" Хто з нас не знає цієї пісні?

Ото ж ми й почали обминати нечесних м'ясарів із кінським м'ясом та й надибали в Малому Вамі надійних і чесних м'ясарок, мадам Матильду та її зовицю пані Соню. М'ясо та м'ясні вироби до їхньої крамниці м'ясарня доставляла на спеціяльне замовлення по вівторках і четвергах, у пополуднєві години. Я працював на пополуднєвій зміні, тому замовляв собі м'ясо та м'ясні вироби через когось із моїх співмешканців півбочки, що працювали на нічній чи денній змінах.

Мадам Матильда — оглядна й мила молодиця, дружина поляка, якого за колаборацію з німцями під час окупації німцями Бельгії засудили на десять років ув'язнення. Він відбуває кару десь у Флямандії. Її шестирічна дочка — тоненька й тендітна дівчинка — та трирічний хлопчик пані Соні — дуже милі й розважні діти. Матильдина зовиця Соня — моя недалека землячка з Київщини й колишня остівка. Я знов про все це від хлопців, моїх співмешканців, коли вони, споживаючи смачні м'ясні вироби чи відварене їм Сонею чи Матильдою свіже м'ясо, завжди додавали якийсь дотеп про мадам Матильду, Соню чи їхніх дітей, але не звертав на це багато уваги. М'ясо та м'ясні вироби свіжі, смачні й недорогі, а що в м'ясарні й м'ясарки милі, мене не обходило. Від напруженої та непризвичаеної праці відбійним молотком, у мене середній та другий від мізинця пальці почали омлівати, а згодом — увесь п'ястук правої руки. Доки це траплялося тільки під час довшої праці в

забої, я вважав це тільки за тимчасову перевтому, але коли під час сну почали набрякати пальці й долоня, що заважало мені спати, я звернувся до лікаря. Лікар запевнив мене, що це так звана "біла хвороба" вуглекопів, виписав мені великих білих таблеток та два тижні відпочинку від праці.

Трапилось це наприкінці червня, коли природа в розквіті, а люди зачаровані нею, розрадувані. Однак не бельгійські вуглекопи, які з тих чи інших причин за дозволом лікаря хворіють або відпочивають від праці. Окрім необхідних закупок харчів та неділь, вихід із кантини заборонений суспільною опікою, бо вона виплачує 80% заробітної платні тільки дійсно хворим і потребуючим відпочинку. На закупку харчів у м'ясарні мадам Матильди та її зовиці Соні пішов і я в товаристві співмешканців.

М'ясарня мадам Матильди й зовиці Соні майже поряд із книгарнею, де продають і радянські газети "Правду" та "Ізвестия". Туди я майже щотижня ходжу з Буткевичем або Ленком по часописи, але на завжди зачинену м'ясарню не звертав уваги.

Мадам Матильда й Соня знали про моє існування в півбочці від моїх співмешканців, а їхніх покупців, тому тільки хлопці зі мною зайдли до м'ясарні, Соня помітила незнайомого й поцікавилася мною.

Ми познайомилися з Сонею, а потім із Матильдою та їхніми дітьми Ніколь та Джеком. Доставник м'яса та м'ясних виробів десь був забарився. Соня з Матильдою запропонували нам по чашці кави на кухні, що межувала з м'ясарнею через двійні самозачиняльні двері. Поки Соня з Матильдою заварювали каву, хлопці купили пляшку лікеру в сусідній крамниці.

Матильда, у порівнянні верхньої частини тіла до нижньої, трохи не пропорційна, з надто великими персами та широкими раменами і надто тонкими ногами, метка й життєрадісна молодиця. На продовгуватому білому обличчі прямий короткий ніс, неширокий рот і чорні, ніби вугляні, очі. Чорне, коротко підстрижене волосся, внизу дещо завернуте в кучері, надавало Матильдиному обличчю вигляд молодої дівчини. Матильда знала кілька українських слів і, непоправно вимовляючи їх, мило усміхалася.

Соня, типова українська селянка-степовичка, солідна від голови до ніг, чорнява, смаглява і без жодних "гострих виступів", все в неї заокруглене, кругле обличчя, круглі чорні очі, короткий ніс задертий дещо вгору з двома кругленькими ніздрями, рот також

не розтягується аж до вух, коли Соня тільки мило посміхається чи голосно сміється. Перса, стегна й літки заокруглені, наче виточені. Сонина мова виразна й не засмічена російськими чи галицькими словами.

— Я зовсім вас інакшим уявляла, — усміхаючись проказала Соня при нашому знайомленні. — Ваші хлопці “розписували” мені вас, як старого, мудрого і поважного чоловіка. Наш старий те, та наш старий так, от я і уявляла вас вусатим і згорбленим, із люлькою в зубах та з гирлигою в руці, а ви тільки якщо не директор школи, то принаймі вчитель семирічки, і то не з тих “бувших” (ще з царського режиму), а радянського виховання.

Подякувавши Соні за такий комплімент, я вияснив їй, що з моєю освітою та соціальним походженням до посади директора школи чи навіть професії вчителя було так далеко, як грішниківі до раю.

— Доводилося колгоспними волами поза “кордон” колгоспу виїздити. Трудодні колгоспникам на табелі виписувати. Торф важити і старшим, куди пошлють, бігати...

— Можливо ви й правду кажете, але я застережуся своїм жіночим відчуттям і, пробачте мені, що на слово цього разу вам не повірю.

Переконувати милу землячку не було потреби. Заперечувати її жіноче відчуття не було підстави. У відривках розмови між побажаннями здоров'я під час випивки з чарок лікеру та похвалами за смачну каву й ковбаси з шинкою, Матильда хотіла знати, чи я той таки “старий”, про якого говорила її Соня, а Соня хотіла дещо більше довідатися про мене й висловити свою тугу за рідними на Україні, подругами, нашими звичаями, мовою та взагалі людьми.

— Після капітуляції німців, ви самі знаєте, як було на визвольній території Червоною армією. Червоноармійці, ніби то й наші хлопці, але поводилися, як чорти з рогами, от я й знайшла тимчасову охорону в бельгійському таборі військовополонених. Думала, що перебуду тиждень-два, доки салдатня заспокоїтесь та влада наведе порядок, але Жак сподобав мене, а я Жака, і коли вже й час був повернатися додому, з чужою дитиною не посміла... Тут мене чоловік любить, зовиця шанує, сусіди ставляться прихильно, син росте, але все з холодного розрахунку, не зі щирого серця, не по милій розмові, не між своїми рідними, не між вірними подругами.

Кави було випито цілий великий питун. Пляшка лікеру спорожнилася. Шматок ковбаси й шинки з тарілок зникли, а візника з м'ясом та м'яснimi виробами все ще не було. Матильда взялася готувати другий питун кави. Соня принесла в кухню патефон і наставила його на танцювальну музику й забажала потанцювати з земляком. Мені від народження "слон потоптався по вухах", для мене музика без слів уся танцювальна і на той самий тон, а, до того, я після перших гулів навпроти лікарні, де з наказу лікаря Разнятовського, було викинуто ще живого батька в трупарню і задушено валном, прирік собі більше на своєму вікові ніколи не танцювати. Пояснюючи Соні моє нерозуміння музики та невміння танцювати, Матильда зрозуміла по-своєму і, вмішавшись між нас, сказала Соні, що я соромлюся з нею танцювати, бо вона має чоловіка.

— Твій чоловік повернеться увечері з праці, з ним і потанцюєш, а я майже вдова, Жорж зі мною не посоромиться затанцювати й потягнула мене за руку від Соні. (Чому Матильда кликала мене Жоржом, я напевно й не знаю. Може думала, що я не Григорій, а Георгій, тобто Жорж).

Кухня в них не широка, але довга. Матильда, щоб було більше місця її крутити мене навколо себе, відтягнула в дальший куток, але в цей час задзвонив дзвінок на дверях м'ясарні. Соня та хлопці поспішили з кухні, думаючи, що приїхав м'ясар. Матильда, не випускаючи моєї руки, зупинила музику на патефоні, а потім кинулась мене ціluвати. Доки вияснила Соня з хлопцями, що це був випадковий відвідувач м'ясарні, а не доставник м'яса, на якого ми чекали, ми з Матильдою добре спітніли, ціluвавшись та милувавшись. Але Матильду кликали обов'язки господині м'ясарні; вона, посадивши мене на якомусь тапчані за дверима кухні, а сама поспішила в м'ясарню перевірити, що там діється. Я навіть не встиг зібратися з думками, де я та що тут роблю, як повернулась до мене на тапчан Матильда і, присівши рядом, розплакалась.

— Що там трапилося? — Питаюся в неї, не розуміючи.

— Нічого. — Відповідає вона кріз сльози, тулячись до мене. Там якийсь невідомий чоловік. Візника ще немає. Жак (брат) напевно не скоро приїде додому.

— То чому ж ти плачеш? — Питаюся в неї.

— Жити тяжко. — Чи щось подібне до цього каже по-французькому Матильда. Чоловіка від мене забрали, а під час

відвідин ні поцілуватися, ані полюбитися не дають...

Який у неї чоловік та скільки він буде ще ув'язнений, мені на тапчанові в розпаленої, розчарованої та готової на чоловічу ласку, не розпитувати і від зради чоловікові не відмовляти. Я жива і природою не обіджена людина...

Наше любовне захоплення перервав Сонин голос із-за дверей другого кінця кухні.

— Матильдо! Розвізник приїхав. Іди, будемо приймати крам.

На Сонин оклик, Матильда раптово схопилася з тапчана й насторожилася, але скоро передумала, всміхнулася, взяла мене за обидві руки, вивела в кухню, оглянула мене, повернувши кругом, а потім себе і, мовчки вмившись холодною водою, повісила мені рушник на плече, поцілувала й повагом пішла в крамницю приймати м'ясо та м'ясні вироби від доставника.

Освіжившись і собі холодною водою та витервшись рушником, я все ще не міг зрозуміти, що зі мною сталося та як ці дві жінки-зовиці, в присутності двох дітей можуть так легковажно поводитися з гуртом дорослих хлопців і чоловіків, у білій день і при зовсім не бажаних свідках. Матильда зайшла зі мною до межі, де я міг без будь-яких заперечень поповнити з нею перелюбство, на акт якого могли нагодитися діти, Соня чи будь-хто. Певні самі себе чи таки й справді їм жити тяжко, без любови та мілих і бажаних людей?...

Покористувавшися ще й вбиральнею на подвір'ї та остаточно охолонувши, пішов я у м'ясарню по свій замовлений крам. Мої співмешканці та співзамовники м'яса полагодили свої закупи й відійшли. Бельгійці та бельгійки, що стояли в черзі за м'ясом і м'ясними виробами, на мою появу в дверях кухні не звернули жодної уваги. Матильда вправно орудувала ножем та сокирою, відрізуючи та відрубуючи потрібного покупцям м'ясива. Соня важила кусні на вагах, загортала в папір, відбирала за м'ясиво гроші та записувала замовлення на наступний привіз м'ясо візником. Николь бавилася з Джеком на розстеленій рядчині посередині облавком відгородженої крамниці, розкиненими забавками.

Продавниці й покупці між собою були дуже ввічливі та уважні. Коли надійшла моя черга купляти м'ясиво, Матильда звивалася ніби перед важливим покупцем: "Добрий вечір, месьє! Чого бажаєте, месьє? Може оцей кусень вам буде більше до вподоби? Бажає месьє стільки чи більше?"

Соня, важачи, загортуючи та відбираючи оплату й замовлення, також не забувала називати мене месьєм і дякувати за покупку та увагу до їхньої крамниці, аж доки, віддаючи мені здачу, затримала мій пакунок рукою і звернулась до мене по-українському.

— Поки зовиця задовольнить наступного покупця, я прошу вас не прийняти мені за зло, що я вмішуюсь між вами, але про це мене попросила зовиця.

— Кого ви маєте на думці? — Здивувався я.

— Вас та зовицю. — Спокійно відповіла Соня. — Ви краще візьміть свій пакунок і почекайте на мене на кухні. Ці, що позаду вас, не знають, що ви були вже в нас на кухні. — Додала Соня і, перейшовши на французьку мову, почала знову увічливо дякувати мені, а потім і наступному покупцеві.

На появу Соні на кухні мені не довелося довго чекати. Переступивши поріг, Соня зразу почала вибачатися й говорити зовсім іншим змістом, ніж при нашему знайомленні та частвуанні нас кавою.

— Моя зовиця дуже мила й добра особа, якщо б не вона, то хто зна, чи й не збожеволіла б я до цього часу. Такий смуток деколи огорне, що хоч із мосту та в воду, або петлю на шию.

— Я осамітнений і безрідний, але на незгоди життя так не дивлюся. Ви маєте чоловіка, сина й певне місце під сонцем. Вам, Соню, навіть думати про щось таке гріх і сором.

— Гріх гріхом, але в розpacії й гріха та сорому не страшно. Про це я вам колись докладніше розповім, а зараз не перебивайте і слухайте, що я вам хочу сказати. Зовиця просила переказати вам свою любов за вашу прихильність сьогодні до неї. В наступну неділю вона з дочкою, подругою та одним чоловіком плянують поїхати в недалекий парк на прогулянку. Матильда буде вдячна вам, якщо не відмовитесь від її товариства. Прогулянку вони з подругою всім забезпечать. Зустрінетесь на першій трамвайній зупинці після роздоріжжя у Вамі, о першій годині дня. Та й поводьтеся з зовицею без перестороги. — Сказала Соня і вже повернулася відійти, але обвернулася і додала. — Або, сказавши вам вірніше, якщо зовиця згодиться мати з вами статеві зносини, за наслідки нема чого боятися. Після пологів другої дитини її зробили операцію та обезплоднили.

Соня моєї згоди на недільну прогулянку з її зовицею не вимагала, і я їй не гарантував. На відході я побажав їм доброї ночі, а вони обидві побажали доброго здоров'я до зустрічі, в неділю о першій годині.

У Янченцях Вірка також мене запевняла, що дітей вона не може мати, а потім виявилося, що зайдло непорозуміння між нею та вінчаним чоловіком Миколою. До Вірки мене спровадила її рідна сестра Олесья, а до Матильди "сватас" зовиця Соня. У Вірки та Олесі турботою була хвора мати, а в цих двох життєве непорозуміння з чоловіками, з порядками в цій країні, чи можливо тільки в самих із собою. У присутності Матильди та хлопців Соня говорила, що її чоловік Жак урятував від насилля червоноармійців, та що її тут люблять та поважають, а віч-на-віч зі мною згадувала про божевілля та самогубство.

Утікати мені від дійсності нема чого. Ухилятися від жіночої ласки, чи навіть можливого взаємопорозуміння, немає підстав. Вирішив я і в суботу поїхав до містечка Сент-Гілля та купив синій у поліску костюм за 280 франків, дві сорочки, синій капелюх та краватку за 90 франків, а в неділю о першій годині дня прийшов на трамвайну зупинку.

Декілька хвилин пізніше на зупинку прийшла Матильда з Николею, рудою, ластуватою та кульгавою на ногу, подругою Джекою та, як пізніше виявилося, Джекиним нареченим, високим, із посивілою чуприною та поморщеним обличчям старшим парубком "під вусом".

Ніколь на свої шість років рослава, розважна та смілива дівчина, побажала мені доброго дня, зробивши уклін та не забувши додати "месье Жорж", а потім познайомила мене з "тіткою" Джекою та месье Альбертом.

Всідаючи у трамвай, відмовилася від материної допомоги, але дозволила, щоб я допоміг їй піднятися на східці. Всадивши матір на сидіння, Ніколь запропонувала мені місце біля матері, а потім попросила дозволу в матері запитати в мене згоди всістися мені на коліна.

Матильда з такої поведінки дочки виявила невдоволення, але вона не розплакалася, як це роблять діти такого віку, а почала доказувати матері підстави свого бажання.

— З батькових колін мене проганяє жандарм. Дядько Жак дає перевагу Джекові. З Джеком я мушу грatisя, а на колінах у

його батька сидіти — ні! Я хочу коліна месьє Жоржа мати тільки для себе!

Усівшись у мене на колінах, Николь звернулась до матері з питанням про день її народження. Матильда пояснила, що до наступної неділі, коли вони поїдуть у Монс, сім днів, і на підтвердження показала сім пальців на своїх руках. Відтоді ще двічі по стільки та чотири дні.

— Це дуже, дуже багато днів. — Сказала сумовито Николь. Чого мені, мамо, жандарми не дозволяють мати мій день народження з батьком, коли я схочу? — Звернулась Николь до матері, зовсім не по-дитячому.

Матильда виразно розгнівалась на дочку, покивала їй пальцем та показала на свої губи, що про такі речі в трамваї при людях говорити не можна. Николь зрозуміла материн гнів, напустила в очах слези, та притуливши обличчям до моїх грудей, жалібно сказала.

— Месьє Жорж хай мені пробачить, у мене заболіла голова.

Дорослі особи протягом свого часто не спокійного і не певного життя з необхідності навчаються вдавати розчарованих, обездолених, пограбованих, а то й безпорадних, а в мене на колінах зовсім не знайома мені шестирічна дитина, і не виглядає, що вона заздалегідь навчена переді мною вдавати. У неї, в маленькому серці, вже загніздилися жалі, образа та заздрощі. Вона ще не розуміє, чому, але вже відчуває своїм дитячим розумом людську несправедливість до неї. Та шукає ласки й захисту в зовсім не знайомої людини. Відчуваючи тепло, віддих і промочену сорочку на своїх грудях маленької Николі, я нагадав долю своєї дочки Галочки та незнаної можливої Вірчиної дитини. Їм також напевно хочеться посидіти на батьківських колінах та святкувати день народження разом із батьками, але...

Але багато "але" стало на заваді, ми доїхали до потрібної зупинки і мусимо виходити з трамваю.

Трамвайна зупинка, правдоподібно призначена тільки для відвідувачів парку, знаходилася серед розлогого, порослого густою травою та високим бур'яном, поля з протоптаною широкою стежкою навколо через нього до недалекого парку, що нагадував звичайний бельгійський листяний ліс. Люди висіли з трамваю, збиралися в гуртки й поспішали до лісу. Матильда, Джека та Альберта стали збоку стежки, чекаючи на поспішних пасажирів. Николь, тримаючи

мене міцно за руку, стала рядом із матір'ю. Почекавши, доки від'їхав трамвай та останні його пасажири відійшли від нас на відстань, Альберт простягнув мені руку на згоду товариства та нового знайомства й виразно попередив мене про свої політичні переконання комуніста та зауважив, що в Бельгії повна демократична воля і людська терпимість.

— У політичних поглядах ми маємо протиріччя і розбіжності, але в товаристві дам (пань) будьмо зрозумілі й терпеливі. До того, ми обидва на правах позичених кавалерів (парубків).

Що таке по-бельгійському "позичений", "тимчасовий", "випадковий" парубок та наречений, Матильда з Джекою пояснювали мені йдучи стежкою до парку, але я більше звертав увагу на Николю, ніж на їхнє вияснення. Николь, забувши про свої "болі" голови, скакала на одній нозі, притримуючись моєї руки, бігала навколо мене, вдаючи, що вона їздить на каруселі. Питаляся матері чи та дозволить мені підсадити її до дупла дуба, щоб вона заглянула в нього й порахувала вивірчині горіхи. Подивитися у гніздо з жовторотими пташенятами, що вона їх бачила минулого року в цьому парку.

Парк, як мені здавалося з віддалі, був звичайним листяним лісом на узбіччі неглибокого з похилими берегами яру та з невеликим струмком на його дні. Комуна Ваму з грошовою допомогою вугільного тресту дещо прорідила ліс, повирубувала деякі кущі, позгрібала листя та сухі галузки й поробила лави та столи на позакупуваних у землю стовпцях.

Ми зі своїм товариством розмістилися на розісланих простиралах на галевині на межі парку й поля. Мені, перш за все, треба було задовольнити бажання Николі, підсаджуючи її до дупел дубів, де мали бути вивірки, як вона гадала, розшукувати жовторотих пташенят, що правдоподібно вже мають десь у лісі свої гнізда та своїх матерів. Розглядати рибок у струмку, де мабуть, окрім випадкових жаб, не водиться жодна живина. Шукати ягід між густою травою, що вже переспіли й погнили або посохли.

На полуценок Альберт із Джекою мали пляшку лікеру, плитки шоколаду та цукорки, а Матильда — хліб, ковбасу та шинку. Після полуценку, Николі було заказано матір'ю нав'язуватися до мене, і вона слухняно зайнлялася своїми забавками та ляльками, а ми в четырех почали гру в карти, в так званої "тисячі", по сантину чи в скороченні су (по копійці) за кожний проганий взяток (пункт).

Під час гри в карти Альберт намагався викликати мене на розмову з політичним зафарбуванням, розповідаючи, як то він зі своїми спільнокомандами під час німецької окупації Бельгії дошкуляв німцям із підпілля, як за це мстилися німці, як він уміло й відважно все робив та обходив пастки, але я вдавав, що мало його розумію, а Матильда час від часу штовхала мене в боки, щоб я не встравав у розмову з Альбертом.

Альберт також був "знатцем" російських порядків, але я дав йому до зрозуміння, що я не "руський" та знати про них мені немає жодного діла й бажання.

— Я не "руський" і мені однаково, що там вони роблять та як вони собі дають раду.

— Хто ж ти?

— Я українець.

— Я такої нації не знаю.

— Я також рік тому не зновував, що в Бельгії є нація валонів і фландрів. Для мене ви бельгійці.

— Фландрі — то німецькі свині, зрадники Бельгії.

— Хто з вас бельгійців, до чийого стада свиней належить, я в цьому зацікавлення не маю. Крім того, ти ж мене попереджав, що хоч ми маємо політичні противідношення та розбіжності, у товаристві дам, — позичені парубки.

Альберт, переконавшися, що зі мною політичної суперечки не викличе, заходився пильніше грati в карти.

Літня спека почала спадати. Відвідувачі парку пожвавішли в розмовах і рухах. Старші збиралися біля патефонів на танці. Молодь грала в м'яча. Дітвора затяяла біготню та вереск. Ми перестали грati в карти і з Матильдою та Ніколею пішли на прохід, залишаючи Альберта з Джекою в затінку під кущем. Ніколь хотіла грatisя зі мною в жмурки, стукалки та в перегони, але Матильда погнівалася на неї за вимогливість до мене — і вона задовольнилась нашою увагою до неї, ідучи між нами та тримаючи нас за руки.

— Я думала, що ти не розумієш, що Альберт говорить, а ти став йому перечити. — Почала Матильда, коли Ніколь заспокоїлась між нами.

— Я й не перечив. — Пояснив Матильді. Я тільки сказав йому правду.

— Не треба тобі взагалі розмовляти з Альбертом, він не добрий чоловік! Чому тая дурна Джека тримається з ним, мені аж дивно. — Незадоволено висловилася Матильда, але заспокоївшись почала говорити лагідніше,

— Альберт — не добрий чоловік, і ти з ним не говори. Питає щось у тебе, скажи йому, що не розумієш, або не знаєш. Він мого чоловіка скалічив та у в'язницю запроторив, і тобі може лиховинити.

З розповіді Матильди в парку та Соні при пізніших відвідинах м'ясарні та "безм'ясних" днів, коли я приходив по замовлене м'ясово чи тільки на відвідини, справа з Альбертом та їхнім життям-буттям виглядала так.

Матильдин та Жаків батько й Сонин тесть, на прізвище Кробе, був одружений з італійкою і був власником великого будинку та м'ясарні в ньому. Під наглядом та участю батька, в одній частині будинку з м'яса два або три м'ясарі виробляли вуженину, ковбаси та м'ясні вироби, а під наглядом матері, в цій частині, де й тепер крамниця, продавали м'ясо та м'ясні вироби, один або два продавці.

На початку війни, Матильдиного молодшого брата Жака та молодих м'ясарів покликали до війська і скоро їх німці полонили. Матильдина мати, зажурившись за сином, скоро померла. Старий батько, відчуваючи самітність і непевність, намовив Матильду одружитися зі старшим за неї поляком, що довгий час працював із батьком у м'ясарні. Незабаром після Матильдиного одруження помер і батько.

Під час німецької окупації м'яса було обмаль, але Матильда з чоловіком якось давали собі раду. Життям і дочкою Ніколею були задоволені. З Джекою Матильда далі дружила, як із вірною подругою дитинства, аж поки Джека познайомилася з Альбертом і почала з ним товарищувати та приводити до Матильди. Матильда знала, що Альберт одружений і має живу дружину, синів і дочок у сусідньому містечку, але чому він не живе з дружиною, розвідувати не збиралась, і навіть Джечі не нагадувала про це, доки Альберт прийшов до них із вимогою підпілля потруїти німців виробленими ковбасами у їхній м'ясарні.

Відповідної отрути підпілля могло дістати легко. Намішати у м'ясо та виробити з нього ковбаси — також не мудра справа, коли м'ясо є, але хто візьме відповіальність за потруєнних німців,

підпілля відповіді не мало, тому Матильда з чоловіком не тільки відмовилися від вимоги підпілля, але й скоротили виріб ковбаси, щоб уникнути можливої провокації підпілля.

Зразу після звільнення Ваму від німців, Альберт зі своїми спільнокомандувачами прийшов помститися на Матильдиному чоловікові, поперебивали йому руки й залишили на бруку вулиці непримітним. Матильда була вагітна в той час дитиною. Потурбована, перестрашена і непосильно допомагаючи чоловікові добралася з вулиці до хати, підірвалася і породила хлопчика передчасно.

Сусіди, змилувавшися над Матильдиним нещастям, викликали лікарську допомогу і їх цілою родиною забрали в лікарню.

У лікарні Матильдиного чоловіка влада заарештувала, засудила на десять років ув'язнення й на досмертне вигнання з Валонії. Новонародженого сина похоронили вона не знає й де, а їй зробили операцію-обезпліднення і ще не зовсім здорововою виписали з лікарні.

Матильдину м'ясарню деякий час використовували на постій війська. Після звільнення будинку м'ясарні місцева влада заборонила їй будь-що виробляти чи продавати в будинку, навіть орендувати його комусь. Усю надію Матильда покладала на брата Жака, що мав повернутися з полону, як жертва війни, але брат привіз із собою дружину Соню, яка, згідно з поняттям озлобленої маси валонців, мала бути німецькою свинею, коляборанткою та взагалі небажаною особою у Вамі.

Братові не дозволили відчиняти крамниці, бо він одружився з Сонею. Братові не можна було влаштовуватися на працю, бо в нього дружина коляборантка. Соню навіть не взяли до лікарні, під час пологів...

Матильді, її братові Жакові, невісті Соні та їхнім дітям у перший рік після закінчення війни було гірше в своїй країні, ніж нам, чужинцям, в окупованій Німеччині.

Дещо більше року тому Жак улаштувався на працю в різниці біля Монсу, Матильді дозволила влада два дні в тижні торгувати м'ясом і м'яснimi виробами виключно на замовлення покупців.

Матильдині жалі на несправедливість після воєнної влади та підлість Альберта, а Николіні жалі на матір, що не дозволяє пустувати з месеє Жоржом, мене роздвоювали. Але надходив вечір і нам треба було повернатись додому.

Повернувшись у затінок під кущем, Матильда з Джекою заходилися готувати підвечірок, щоб не носитися з харчами та залишком лікеру в пляшці. Після підвечірку завели жарти та оповідання про різні небилиці, і так ми під кущем у парку, чи вірніше біля парку, досиділи до сутінок.

Біля трамваю Матильда запропонувала мені йти з нею пішки додому. Яка далека дорога, я не мав уявлення, але Матильді не став заперечувати. Ніколь також чесно згодилась їхати додому з Джекою та Альбертом, попередивши мене перед сіданням до трамваю.

— Я, мабуть, месьє Жорж, не скажу татові під час моїх відвідин його, у день мого народження, що ви з парку йшли додому з моєю матір'ю.

Вечір був темний, тихий і по-літньому теплий. Стежка понад трамвайною лінією вузька і досить довга. Нам поспішати не було куди, а тому ми час від часу зупинялися постояти, поцілуватися й помилуватися. Присідали на насипі трамвайної лінії відпочити й поговорити. Коли ми зійшли з стежки на брукованувулицю у Вамі, було вже по півночі. Кілометер дороги з Ваму до будинку Матильди в Малому Вамі забрав більше години часу. Наступного тижня я купив пляшку лікеру ще перед тим, як ми довідалися, що доставник не привіз м'яса та м'ясних виробів до Матильдиної крамниці, а Матильда з Сонею вже також мали чималий питун гарячої кави та пару тарілок із нарізаною ковбасою та шинкою.

В наступну неділю ми з Матильдою, Джекою, Альбертом та Ніколею їздили до Монсу оглядати місто, обідали й відпочивали в дешевому готелі.

Середній палець та п'ястук усе ще зрідка омліав, але я не став у лікаря просити продовження відпочинку по хворобі, а призвичаївся вживати ліву руку на відбійному молоткові. По м'ясово до Матильди ходив тепер уранці після їхнього торгового дня. У неділі, коли нам товаришували Джека та Альберт, їздили ми за місто в якийсь парк, а якщо тільки були втрьох, то їхали трамваем до містечка Сент-Гілля подивитися на баржі на каналі, посидіти над водою чи вчинити волю Ніколі на каруселях якогось кермасу (щось подібне до примітивного ярмарку).

Одної дощової неділі, коли неможливо було їхати в парк, гостювали в Альбертовій хаті, яку не то він винаймав, не то йому дружина залишила на пам'ятку. Альбертова хата виглядає дійсно

по-комуністичному і по-партизанському. Знадвору дещо перекошена з відірваними віконницями й листами бляхи на даху, а всередині з брудною підлогою, пообірваними старими меблями та порозівшуваною по стінах і розкладеною попід стінами зброєю.

На позабиваних у стіни цвяхах висіли ще "допотопні" мисливські рушниці, німецькі карабіни, радянські чи можливо ще царські гвинтівки та різноманітні обрізи. Попід стінами валялися порожні гарматні гільзи, головки, ручні гранати, патронташі з патронами, кольби без цівок і цівки без кольб.

Сідати на меблі небезпечно, щоб не нахромитися на якийсь рожен. Присісти біля столу також неможливо, бо на стільцях та на самому столі порозставлювано кухонний посуд із залишками їжі. Ми "погостювали" стоячи серед хати з півгодини та й поїхали додому.

На початку жовтня був день народження Матильди, але день раніше, я отримав зовсім несподіваного листа від зовсім незнайомої мені особи з Канади з повідомленням про висланий мені дозвіл на приїзд до Канади і квиток на пароплав на адресу Канадської Амбасади в Брюсселі. Прізвище особи було Василь Ярошко, а походив він ніби з Воронежу. Хто такий Ярошко та чому він турбувався моїм приїздом до Канади, навіть не порозумівшись зі мною про це, у мене не сходило з думки на праці в копальні, і навіть під час сну. Уранці написав я листа—подяку Ярошкові, а потім нагадав, що сьогодні день народження Матильди, і я мав піти й поздоровити її з днем народження. Зібрався нашвидку й зайшов до крамниці та купив пляшку лікеру, коробку шоколяди й цукерок для дітей і пішов повітати Матильду.

Побажавши Матильді доброго здоров'я за чаркою лікеру, я також похвалився для мене несподіваною новиною — можливість виїхати за океан. Матильда моєю несподіванкою не поцікавилася, а Соня запитала, скільки коштуватиме переїзд та як скоро я можу від'їхати. Несподівано на подвір'я вантажним автом із різниці заїхав Жак. Соня поспішила на подвір'я довідатися причину несподіваного прибууття додому чоловіка, а Матильда кинулася збирати зі столу ознаки нашої гостини. Я на таку несподіванку був не приготований, але здогадався, що краще зникнути безслідно, щоб мене не помітив Жак.

У Матильди й Соні свої турботи, а в мене свої. Про наслідки незакінченої гостини, до Матильдиного дня народження, підчас праці та після праці мені навіть і на думку не набігало. Після праці,

в мене не з'явилося бажання промити горло склянкою пива в пивній біля копальні, тому кілька хвилин перед дванадцятою я був уже в ліжку.

Першим сном я завжди засипав лежачи горілиць. У сні на мене напали якісь слімаки, хробаки та різна смердюча погань, що годі було від неї відбиватись. Борюкаючись із цією поганню, я прокинувся й виявив на собі вже чималу купу різного бур'яну, що падав через відчинене вікно над моїм ліжком. Хто й для чого кидає бур'ян на моє ліжко, спросоня було годі зрозуміти, але коли я відчинив двері, то прямо наткнувся в обійми Матильди.

— Що з тобою? — Питаюся в Матильди, заспокоївші її поцілунками.

— Сьогодні день моєго народження! — Відповідає надто голосно в нічній пітьмі.

— Не говори голосно. На вулиці може жандарм почути. Власник кантини, може, ще не спить. Хлопці пробудяться.

— До черта мені жандарми, чи будь-хто! Сьогодні мій день народження!

— Ти п'яна?

— Сам бачиш, що не твереза!

— Почекай хвилину тут, а я піду зберуся й підемо з тобою походити...

— О, ні! — Заперечила Матильда. — Сьогодні я вільна від подружнього обов'язку, моралі, братових вказівок та наказів, жандармів і будь-кого. Сьогодні я висплюся на твоєму ліжку, а завтра нехай і земля провалюється.

Матильда, не звертаючи уваги на мої заперечення, зйшла до півбочки й поскидала на підлогу з моєго ліжка бур'ян, накиданий нею через вікно. Не поспішаючи, роздяглась, складаючи свою одежду на опустіле Ленкове ліжко і вляглась на моєму ліжку.

На світанку, коли хлопці з денної зміни ще не повстали ити до праці, а з нічної не повернулися, я відпровадив Матильду додому без спротиву та пригод. Але відтепер зрозумів, що справа з Матильдою не така проста, як на початку здавалася. Жінка молода, природою не обіджена. Чоловік уже три роки ув'язнений і не менш як сім там перебуватиме. Моя дружина, хто зна де, та хто знає, коли я до неї зможу повернутися. Соня попереджала щодо безкорисних і не обов'язуючих стосунків із Матильдою, яка не виявила зацікавлення нашими майбутніми стосунками — аж до

свого тридцятого дня народження.

Матильда, по своїй жіночій природі, належить до ніжнішої половини людського роду. В дівоцтві не зазнала вона широго кохання та вірністі любові. Короткотривале подружжя обірвалось насиллям за невчинений злочин. Материнство також обмежилося брутальним насиллям нечесних і нерозумних людей. Поновити подружжя, після відбуття кари її чоловіком, вона буде майже неспроможна. Чоловікові до кінця життя заборонено перебувати на терені Валонії. Брат Жак ні сьогодні, ані за сім років не буде спроможний відкупити від неї половину батьківського будинку, та забезпечити її відповідною сумою грошей на купівлю якогось майна на терені Флямандії, з якого вона могла б жити з дочкою та утримувати скаліченого чоловіка.

Матильда обездолена, але вона не безпорадна, не без своєї Батьківщини і не без місця під сонцем... Я не покинув свою Батьківщину, дружину, дочку, родину і рід та все, що міле й близьке серцю й розуму, тільки для того, щоб по немилих чужинах, по чужих смітниках забезпечувати обездолених, любов'ю, прихильністю, долею...

ПЕТРО ЗНОВУ "КЕРІВНИК" КОПАЛЬНІ

Петро, як більшість синів-приймаків, маминої вдачі. До нас батько пристав у приймаки, тому він у нас на господарстві тільки приймак. Ми господарі! Яким він великим керівником був у копальні в Донбасі та розважним і господарським старостою в селі Савинках, мені невідомо. Від часу нашого неофіційного знайомства в залізничному вагоні на станції Деражні, нашого спільногого перебування в Берліні і так аж до нашого розлучення, перед моїм від'їздом у Бельгію, Петро кілька разів намагався бути для мене Петром Васильовичем, але це було короткотривале явище і не обґрунтоване. Після перенесення "ресурсубліки" з Штадтштайнаху, в Байройт, Петро ніби набув поваги в тамтешніх тaborян-ресурсубліканців. Просвітився, освітився чи чого він там навчився за кілька місяців курсів-автомеханіків, але листування зі мною доручив своїй дружині, а моїй кумі Уляні-Лені, і тільки час від часу наприкінці кумінного листа "накладував резолюцію" навколо сторінки з короткими нічого не значущими реченнями: "Я курсант автомеханик — Петро. "Курси закінчив успішно — Петро".

Кума Уляна писала листи змістовні, зрозумілі без усяких недомовлень, а наприкінці завжди зауважувала жартома, що лист одобреній та дозволений для відсылки Петром.

— Ото ж привіт Вам, куме Грицу, від Вашого друга Петра, Хресници Інни, моого сина Фредика, та Вашої куми і Петрової секретарки, Лени.

Десь у липні місяці 1948-го року отримав "нецензурваного" Петром листа від куми Уляни, повного розпачу, жалю, відчаю та слізних прохань.

"Дорогий і любий куме, пробачте і згляньтеся наді мною нерозважною та Вашою малюткою хресницею. До Вас наше слізне прохання і на вас наша обездолена надія... Після Вашого від'їзду, Петро став нервовим і завжди чимось не задоволений. Влаштувавшись на шоферські курси в Байройті, почав вести себе, гірше рабовласника, а не моого чоловіка та батька нашої дитини... Сьогодні вранці приїхав з якимось молодим незнайомим чоловіком на мотоциклі з Байройту, склав свої кращі речі у чамайдан, узяв Вашу адресу, і сказав, що виїздить у Бельгію. Від'їхав і навіть не попращався зі своєю дочкою. Думаю й надіюсь, що він зайде до вас. Якщо дійсно Петро появиться біля вас, то будьте такі ласкаві,

усмиріть (заспокойте) його та притримайте біля себе. Він вас не тільки шанує, як друга та кума, але й боїться...

Я не певна, бо за час Петрового перебування в Байройті була в нього тільки два рази, але від моїх добрих знайомих знаю, що він там водився з непевними особами, і вони напевно його намовили на якісь дуже амбітні пляни щодо бельгійських копалень. А з тим, ви краще знаєте Петра, ніж я, та не потребуєте моого вияснення щодо його вдачі і здібностей...

Дорогий куме! Згляньтеся над мною безпорадною та над вашою хресницею. Вплиньте на нього, але про цього листа, прошу вас на Бога, не згадуйте.

До цього розпачливого листа кума Уляна додала ще й листа, якого вона заготовляла, не знаючи про від'їзд Петра, для його одобрення. Цей лист зовсім був інакшого змісту. Тут кума описувала з захопленням Петрові успіхи в навчанні на курсах автомеханіків та можливості праці за фахом, після грошової реформи в Німеччині. Про Фредикові успіхи в школі. Про успіхи хресници Інни у використуванні "власного транспорту" ніг, мови і навіть про непотребу пелюшок.

Під цим листом усе ще було напівжартівливе закінчення "Привіт вам, куме, від вашого друга Петра, хресници Інни, моого сина Фредика та вашої куми й Петрової секретарки Лени", а під попереднім — розpac і "Ваша опечалена, але вдячна кума Лена".

Петрове прибуцтя до мене у Вам кумин лист попередив тільки на два дні. Ясного й гарячого липневого дня, перед полуночю, якщо мене не зраджує пам'ять, у суботу 10-го липня 1948-го року, Петро в супроводі молодого фольксдойча (народного німця), зі свіжо-виголеними обличчями, в нових костюмах, краватках та з течками в руках, появилися в півбочці, ніби справжні дипломати чи керівники вугільного тресту. Без будь-якого товариського співчуття чи навіть задоволення від зустрічі з другом та знайомства зі своїм товаришем подорожі, Петрові не сподобалося приміщення, де я мешкаю, містечко, в якому живу, копальня, в якій я працюю. Навіть на чистоту в півбочці знайшов щось нарікати.

— Живеш ти тут, ніби в свинарнику завошивленого радгоспу. Повітря смердюче, ліжка брудні, коло столу, ніби біля свинячого корита. Постирай чимось хоч порохи з лавок, щоб ми могли присісти! — Майже по-начальницькому сказав мені Петро.

Про те, що в півбочці в гарячий день неприємно гаряче і задуха, заперечувати не можна. Але, що моє ліжко та ліжка моїх співмешканців брудні та порохи на лавах — це вже Петрова зла воля. Від м'ясива, що я мав від Матильди, та від кави з кантини Петро зі своїм спільником відмовилися. Макарони в кантині їм також не подобалися, смородом та виглядом. Довелось мені вести їх до бельгійського ресторану на полуценок.

Заспокоївши Петра зі спільником полуценком та парою склянок доброго бельгійського пива, довідався дещо про Петрового спільника та його "пляни" та надії.

Молодий чоловік, син німецьких колоністів із Житомирщини, володіє добре німецькою, російською та українською мовами. Розуміє дещо польської, англійської та французької. У Бельгії має надію влаштуватися на працю перекладача, або якогось писарчука.

Петро, з досвідом начальника зміни (десятника) та з дипломом автомеханіка, має певність бути в копальні mechanізатором, якщо не начальником зміни. На моє пояснення про бельгійські порядки та виразне прохання його дружини, а моєї куми, не згадуючи Петрові про листа, Петро зі спільником мають готову відповідь.

— Руїна тут! Брудота! Свинарник! Копальні тут стари, глибокі та вже на вичерпанні. Валонці — люди не доброчесні. Кілометр у підземеллі, лазите ніби кроти по низьких забоях. Тут не копальні, а душогубки! У Донбасі такі копальні давно вже позавалювали та водою позаливали. Годі! Годі мене розуму вчити! Ти вже Йосипа навчив — і годі! Не розумішся на вугільно-добувальній промисловості, не мішайся до моїх справ.

Мені не подобається Петрове відношення до мене, а особливо обвинувачення за "Йосипову науку". Не подобається вимогливість та встрявання в мою розмову з Петром цього дуже "розумного і культурного" німчука, але й повестися з ними, відповідно їхньої поведінки, по-хамському, мені власне сумління та лист куми не дозволяє. Я можу їм подякувати за відвідини, "увагу" до мене, за "товариський" полуценок, і навіть без попередження відійти до праці, залишивши їх без місця на ночівлю та без су (копійки) в кишенях, але це для мене означатиме надужиття свого власного сумління та нетовариське ставлення до людини, яка не розуміє обставин. Тобто лізе у воду, не спітавши броду.

Хто наговорив Петрові чи цьому зазнайкуватому німчукові, що в районі міста Льєжу копальні вугілля з глибокими пластами покладів вугілля? Що там копальні вільні від газу метану, обвалів та небезпеки заливтя їх водою. Що там копальні електрифіковані, механізовані та навіть побілені вапном. Що в копальнях у районі Льєжу треба технічної обслуги, а не звичайних вуглекопів. Що там для робітників та службовців копалень побудовані нові, просторі й довільні приміщення, тяжко припустити, а ще тяжче здогадуватися, навіщо? Льєж від Ваму — п'ять-шість годин їзди трамваєм, і не довше потягом через Брюссель. Льєж такий самий вугільно-видобутковий район Бельгії, як Монс, Намур чи їм подібні, а не якось окрема область чи автономна провінція, але цього не докажеш “розумішим” за тебе майбутнім “начальникам, механізаторам і писарчукам” вугільнодобувної промисловості.

Їм потрібна ночівля в якомусь чистому готелі. По 500 франків на “брата”, для прожитку до першої виплати заробітку та залізничні квитки на проїзд до Льєжу, а поради моєї та моого пояснення бельгійських умов життя та праці вони не потребують.

— Вас везли в Бельгію, ніби худобу у вантажних і брудних вагонах, а для нас спеціальний пасажирський вагон причепили до пасажирського потягу в Байройті. Вас загнали в аварійні копальні (небезпечні), а ми собі вибрали по сподобі та на основі досвіду. — Запевняють Петро з німчуком.

Про те, що бельгійські залізничники більше не возять вуглекопів у відчинених вантажних вагонах з “вітерцем”, я давно знат і без Петра, але щоб бельгійці потребували “керівників, механізаторів і писарчуків” для своїх копалень, а особливо таких, як Петро, що не розуміє не тільки німецької мови, але й своєї власної та російської належно, зовсім не вірив.

Щодо ночівлі, квитків на проїзд до Льєжу та грошей на прожиток (не позички, а таки грошей на прожиток) я осмілився запропонувати їм до вибору.

— Бажаєте ночувати у Вамі, я домовлюся з орендарем кантини за двоє ліжок в півбочці та вечерю. Завтра куплю вам по квиткові на проїзд до Льєжу залізницею та дам вам по 200 франків на прожиток. Не бажаєте ночувати зі мною в півбочці, ось вам по 200 франків на кожного і давайте собі раду, як знаєте.

Молодий німчук висловив незадоволення, бо йому бажалося мати не менше пів тисячі. Я також був не задоволений його

поведінкою та вимогливістю, і сказав йому відверто.

— Я не знаю, хто ти, і перед тобою нічим не зобов'язаний. Заради моого земляка й кума, я вгостив тебе полуценком і тепер можеш розпоряджатися собою до вподобі.

Не задоволені моєю "гостиною", але діватися було нікуди без грошей, тому згодилися ночувати в півбочці. Ленок та Буткевич, зі спільниками з кантини в Малому Вамі, не то виарендували, не то купили за 10,000 франків чималий двоповерховий будинок, і поселилися там. Татусь і Віктор залишили півбочку, коли Татусева "мама", колишня вдова по грузинському князеві з дочкою, приїхали в Бельгію та замешкали в таборі Орню. "Малий" Степан, виїхав до Канади. П'ять ліжок у "нашій" півбочці були не вживані, орендар кантини без заперечення згодився взяти 50 франків оплати за двоє ліжок та дві вечери.

Уранці я Петра і німчука ще вгостив сніданком у ресторані, купив два квитки на проїзд залізницею до Льєжу та дав 200 франків на прожиток і побажав їм щасливої дороги та успішного "начальникування" у Льєжі, а кумі Уляні написав листа з вибаченням.

Петро з німчуком поїхали з Ваму, але чи щасливо доїхали до Льєжу, я довідався з куміного листа, не подаючи Петрової адреси. Переписка з Петром тепер була довга і не зрозуміла. Мій лист, написаний до Петра, мав іти в Німеччину до куми Уляни. Кума мій лист висилала до чоловіка в Бельгію. Петро перечитавши його та наклавши "резолюцію", відсилає його назад до дружини, для написання відповіді. Відповідь на мій лист мусила бути переслана до Петра на підпис і повернута назад до Уляни. І тільки тоді кума Уляна мала право вислати відповідь на мій лист до мене. Таких листів, та відповідей на них, я мав тільки два. Третій лист від куми Уляни до мене прибув уже з Бельгії, і то без підпису та "резолюції" Петра.

В листі кума Уляна писала, що вона прибула в Бельгію з дітьми ще перед тримісячним реченцем, як це тепер переважно дозволяють родинам вуглексопів. Перед виїздом, у Байройті, розвідала, що Петро стоваришувався з колишніми власовцями і це вони його намовили їхати в Бельгію "на посаду директора". Працею в копальні Петро не дуже задоволений, але жити можна. У подарунок, як "достойному мужеві" та голові родини, привезла Петрові новий мотоциклет, зроблений вже після реформи німецьких

грошей, у Баварії на заводі D. W. K. (Deutsche Werke Kогоразион).

— Квартира можлива. Діти здорові. Петро, як Петро, а я задоволена. Ваша кума Лена.

Лист, як лист із зворотньою адресою, але чому не було мені привіту від Петра, його "резолюції" та згадки куми щодо відповіді, я не розумів і був вимушений написати тільки коротко: Вітаю вас із прибуттям до Бельгії та бажаю Вам щастя та здоров'я в нових обставинах.

Другий кумін лист був уже зі сльозами та з проханням негайно до них приїхати:

"Дорогий куме, рятуйте мене й моїх дітей! Збожеволів Петро остаточно. Працювати в копальні відмовляється. У хаті перед дітьми хуліганить. У соціальному забезпеченні відмовляють йому виплачувати по хворобі, він мене обвинуває в тому. Лікар відмовляється продовжувати відпустку по станові здоров'я, за це мене клене. Наготовлю йому гарячої їжі, він вимагає холодної. Приготовлю холодної, він вимагає гарячої..." Як допомогти кумі, з її "достойним мужем" та головою родини, не міг я прийти до ума-розуму. До того в мене невідкладні справи з полагодженням можливого від'їзду до Канади та Матильдиним "святкуванням" її дня народження. Варнаркіного сина Миколу жандарми насильно "покликали" до війська. Він прохаче мене неодмінно приїхати. Куму та хресницю перед від'їздом за океан треба також відвідати. На початку листопада написав кумі та Петрові листа і раненько в неділю вибрався до них у відвідини та можливого посередництва у їхньому подружжому житті.

Від залізничної станції Льєжу, до "побілених вапном копалень та просторих і світлих квартир для механізаторів та писарчуків", п'ятнадцять хвилин їзди трамваем. Гори витягнутої породи з підземелля й табір дерев'яних бараків — і без водія трамваю певна ознака, де мені треба висідати. Свіжо намальовані номери на стінах бараків та дверях окремих квартир — безпомилкова адреса. Кума сподівалася мене, і на стук у двері поспішила відчинити їх та привітатися зі мною. Петрові про мої відвідини наперід вона не сказала, а він, побачивши мене, з несподіванки спромігся тільки вимовити.

— А ти що?

— Маю можливість виїхати за океан, приїхав до тебе порадитись.

— Не вигадуй! Ти та вона... — Замахав Петро своїми довгими руками, ніби вітряк крилами під поривистим вітром і, раптово зупинивши, вп'яв у мене зір, ніби я йому здався привидом.

— Ти що?

— Нічого. — Відповів йому спокійно. — Казанівський розшукав свого рідного брата в Канаді, а його брат порадив одному вороніжцеві, що знов мого батька, постаратися дозвіл на в'їзд до Канади й для мене.

— Ми до вас у Бельгію, а ви від нас тікаєте в Канаду. — З сумом у голосі висловилась кума. — То може без вас вашій хресниці доведеться день народження справляти?

— Якщо порадите їхати, то 30-го листопада потрібно бути в Ля-Гаврі. Петро зрозумів, що я не приїхав наводити порядки в його родині, а кума засмутилася, що я не зможу хоч безпосередньо впливати якось на Петра, тому почали розмову на побутові справи.

Фредик успішно закінчив третій клас німецької школи. Виріс на цибатого і спокійного хлопчина. Подружився вже з місцевими хлопчиками, бо фланандська мова споріднена з німецькою. Інна дівчинка розважна, світловолоса, великі й допитливі, сині очі. Жвава, але якось роздвоєна в поводженні та малоросла в порівнянні до її віку. Фредик усвідомлює непорозуміння між вітчимом і матір'ю, тому й до мене ставиться, як до вітчимового друга і тримає сестру під своєю контролею. Гостинці, що привіз я для них, також їх не дуже цікавили.

Дві просторі кімнати й невелике відгородження для спальні — це для їхньої родини цілком вистачальне. Води в квартирі немає. Убиральня, умивальня та пральня на ввесь барак спільна.

Сусіди в них зі "сметанки" культурних та освічених "хахлов та старших братів" із прізвищами Мозгових, Скороумних, Думкиних, Слонових, Верблюдових та тому подібним Великанових та Образцових, що належать до Народного Трудового Союзу та в недалекому майбутньому збираються маршувати по Червоній площі Москви з трохользовими прапорами "матушки Рассеї", співати "За Русь святую мы в бой пойдём!"

У таборі досить і меншого розміру "верных сынов России", Комаркових, Мухіних, Кузявкиних, Блохіних і тому подібної комашні, але Петро Васильович із такою дрібнотою не водиться.

Працює Петро не "дуже" глибоко під землею, "всього на всього" 600 метрів. Чому копальні не побілили валном та не

запровадили електрифікації та механізації, Петро ухиляється мені пояснювати, але про те, що у Валонії після страйку початковичим вуглекопам платять по 155 франків за восьмигодинний день праці Петро обвинувачує мене в неправді. Три місяці він працював не якимось там допоміжним робітником на конваєрі, а таки з відбійним молотком у забої за 140 франків за робочий день.

Реформою грошей в Німеччині та мотоциклом, що привезла йому дружина з Німеччини, Петро більше цікавиться ніж самою дружиною та дочкою. Гордиться також, що він більше не приймак на горбі (в німецькому селі Вільгельмройті), а справжній голова родини, та що щасливо відбув карантин (три місяці праці в кopalальні, без права користування соціальним забезпеченням—кранкасою) і тепер може по вподобі працювати й відпочивати. Кума, на Петрову згадку про карантин та працю з відпочинком, кисло усміхається і з сарказмом зауважує.

— Петя хворіє та відпочиває, а я мушу мотатися, ніби муха в окропі. Мені треба бігти до кopalальні рапортувати про його хворобу. Іти до лікаря за перекладачку. В бюрі Соціального Забезпечення вияснювати.

У гостях, в Петра та куми Уляни, я був тільки один раз на хрестинах Інни, а обід готувала кума зі своїми подругами. З Петрових зауважень я мав уявлення, що Уляна дійсно не вміла й не справна куховарка з самої природи. Її мати, якась московська аристократка, з батьком німцем не жила в любові та дружбі, навіть не цікавилася дочкою. Залишила Уляну з батьком, коли їй було тільки десять років. До 1937-го року, вона жила з батьком у Дніпропетровському, а коли заарештували й потім розстріляли батька в 1937-му році, вона напівлегально вчилася та працювала в Одесі. Надіялася, щоб із таких жінок мати досвідчену господиню та справну куховарку — справа безнадійна, але по зготовленому кумою обіді я був переконаний, що помиляюся і Петро не має чого нарікати на кумину куховарську нездатність. Кумин борщ був нічим не гірший від отих борщів, що я пам'ятав з материного, тещиного та Петрового варіння.

Після обіду Петро запропонував мені поїздити з ним на мотоциклі по околиці, але його мотоцикл “забастував”, і він узявся його направляти. Я з кумою скористався з цього, щоб перекинутися кількома словами, але не встигли ми відійти від нього, як він почав викрикувати:

— Привезла безвартісний брак! Не могла навіть порадитися з механіками! Гроші вткнула, як в с..., а тепер мені з ним морока!

— Петя дорогенький, ти ж хоч зважай на кума нашого й не говори неправди. Мотоцикл був новенький, у ящику й гарантований. Ящик я розбила не з необережності, а з потреби, щоб не платити мито на кордоні...

Петро, щось підкрутивши в мотоциклі, крутонув мотор корбою, і той запихав, зачихав, задимів і нарешті заторохкотів. Не озираючись на нас із Уляною, Петро зрушив його, попираючи лівою ногою та й подимів ним за браму табору.

— Дорогий куме! Милий Грицю! — Заголосила кума Уляна, ніби по покійнику. — Ви самі бачите, що він витіває. Ви самі чули, якою мовою він говорить. Сусідів не соромиться, на дітей не зважає. Піду з ним у контору копальні, він говорить такою мовою, що в мене язик не повертається перекладати її людям. Піду з ним до лікаря, він вимагає такої хвороби, якої йому лікар приписати не може. До кранкаси (Соціального забезпечення) з ним узагалі не можна йти. Кричить, матюкається, ніби п'яний хуліган біля одеської пивної на Валу. Я не пошкодувала батькового золотого годинника дати Сергієві Сергійовичу на хабар, за мотоцикла, а він кричить: — Брак! — Мотоцикл прямо з фабрики, запакований в ящику, як я могла знати його якість? Та й хіба тільки один мотоцикл? Ви хоч би почули, що він на мене каже, і то так, щоб сусіди через стінки чули. Сором і ганьба говорити. Іде до праці — вередує. Приайде з праці — вередує. Я ж йому не нав'язувалась. Я ж його і в Бельгію не посыдала. Сергій Сергійович познайомив нас і запевнив, що він порядна людина, я й повірила. Знав, що в мене син, то чому тепер до Фредика чіплятися? Інна ж його дочка, але для нього — незаконно народжена! Сватався, законів не дотримувався, а тепер дитина винувата, що народилася не по його дурному закону... Зрозумійте мене, дорогий куме, і допоможіть, якщо не мені, то своїй хресниці. — Слізно прохაє мене кума Уляна.

Як і чим я можу допомогти кумі та її дітям, не тільки я, але вона не знає. Судитися з Петром я не маю підстави. Примусити його фізичною силою триматися своїх родинних обов'язків, я не спроможний. Петро за мене сильніший, а до того, ми ж не в джунглях якоїсь дикої та беззаконної країни. Все, що я можу зробити, це виповісти Петрові будь-які товариські зносини, чого правдоподібно він і бажає, щоб поводитися з Уляною та дітьми по

своїй сподобі.

До Петрового повернення з обкату мотоцикла, кума, виговорившись переді мною, заспокоїлася та обмила заплакане обличчя водою. Я вдав зовсім безтурботного і від поїздки по містечку на Петровому мотоциклі відмовився через потребу від'їзду на залізничну станцію, а Петро не здогадався запропонувати мені свою услугу — відвезти мене на станцію мотоциклом.

Попрощавшися з кумою та дітьми, запропонував і Петрові, але він згодився відвезти мене до трамвайної зупинки.

Вийшовши мовчки з Петром за браму табору, я звернувся до нього.

— Мені здається, що в твоїй родині не все гаразд. На горбі, Уляна була Леночкою, а тут вона якась безіменна.

— А ти що? Приїхав мені вказувати?

— Я ж тобі казав, що приїхав до тебе порадитися, але так виглядає, що ти й своїй родині ради не даєш.

— Якій родині? Де ти бачив родину? Ро-ди-на-а! — Викривляючи своє обличчя, процідив крізь зуби Петро. — Ось тобі родина! — Показав мені дулю Петро. Нема в мене жодної родини, і ти про це не думай!

— Мені нема чого думати. — Сказав я йому спокійно. — Якщо моя пам'ять ще не зрадила мені, ти сам мене кликав у хресні батьки, хрестити твою дочку. Ти сам, без примусу, знайомив мене з твоєю дружиною Уляною. Уляна та Інна — ті самі особи, що творили твою родину на горбі, а якщо ти кажеш, що це тепер не твоя родина, то пробач за помилку.

— А ти думав як? — Поставив мені невідповідне питання Петро.

— Я зовсім ніяк не думаю. Мені просто дивно, ти дорослий, і ніби розумний чоловік, а говориш мені дурниці, або вважаєш мене за безмозгого дурня. Як ти з циганами родичався на Донбасі, мені не відомо, але як ти породичався з Уляною, я добре пам'ятаю.

— А ти хотів, щоб я був вічним приймаком на горбі?

— А чому тобі прийми такі не милі? Твій дід у Савинках приймакував, і тобі та твоєму батькові жодної шкоди від того не було. Чи то твій дід тебе навчив при дітях уживати брудну лайку та ображати дружину, щоб про це й сусіди знали?

— А вона й про це тобі скаржилася? От проститутка! (повія)

— Почав розмахувати руками та голосно викрикувати Петро.

Проститутка — і більше нічого! Нажила байструка на мою голову, а тепер ще й інну незаконно рожену мені приписує! Зрозумів?!

— Я розумію, що ти кричиш, але не розумію...

— То й не мішайся в мої родинні справи! — Кричав Петро не даючи мені висловитися.

— Я й не мішаюся, але кажу тобі...

— То все! Годі! — Затупцював навколо мене Петро, ніби справжній розгніваний півень навколо мокрої курки. Я більше говорити з тобою про мої справи не хочу.

Я був певний, що Петро за мене фізично сильніший, але, знаючи його нерішучість і боягузтво, раптово скопив його за передню частину сорочки і з усієї своєї сили струсонув ним.

— По-че-кай! Не кричи і не підскакуй біля мене, бо я тобі не наймит і не підлеглій згідно з начальницьким чином. Я хресний батько твоєї дочки, і ти зі мною поводься, як із кумом. Вигуками та розмахами довгих рук ти мене не залякаєш. Може й ти скажеш, що я тебе тягнув на налигачеві з Берліну!? Може ти забув, як то було з хрестинами твоєї дочки? Ти мене прохав, чи я тебе? — Дещо тісніше взяв я рукою за Петрів перед сорочки.

— Я... Я, але то було...

— Хочеш мені сказати, що то було колись та й може не правда? Хочеш тепер признатися, що то була помилка з приймацького примусу?

— Ти знаєш, як воно було. — Злагіднівши, сказав Петро.

— Навіть добре знаю і пам'ятаю! — Підвищеним голосом сказав я. — Було так, але тепер послухай, як буде. — Випустивши його перед сорочки, відштовхнув Петра від себе. Відтепер, я тобі не друг і не кум. Не маєш ти родини! Коли я навідаюся до куми Уляни та до хресниці Інни, щоб ти мені без дозволу куми, і в помешканні не смородив. Коли виїду за океан, то ти більше на моїх листах "резолюцій" не накладай і жодних дописок не дописуй.

— Не все ж коржі з маком. Нехай і вона навчиться шахтарський хліб їсти (хліб вуглекопів). Ти так само думаєш, як і вона.

— Мені здається, що ти свою родину не годуєш хлібом, заробленним у кopalні, а випроханим у добродійні (в соціальному забезпеченні). — Пожартував я.

— Забери з обличчя дурну усмішку. — Зауважив із сарказмом Петро. Тобі не вчити мене, як шахтарем бути. Донбас —

не задрипанка Бельгія! — Відступивши далі від мене, почав підвищувати голос Петро.

— Я тебе не вчу, а ствержую дійсність.

— По-твоєму не буде! Ти не маєш жодного права вмішуватися до моїх родинних справ!

— По-твоєму також відтепер не буде! — Спробував і я підвищити голос. Ти мені виразно і недвозначно говорив, що в тебе родини нема. Уляна — повія, Фредик — байструк, а Інна — незаконно народжена. З твоїх слів та твоєї поведінки я розумію, що ти нам не рівня. Ми тільки байструки та повії, а ти Петро Васильович Зосімов та твої друзі Мозгові, Слонові та Верблюдові — чесна братія.

— До чого ти ведеш? — похопився Петро.

— Ти пам'ятаєш нашу дружбу від станції Деражньої?

— Пам'ятаю.

— Пам'ятаєш свою пораду для мене в Кульмбасі, щодо шинкарки Ганни та твоєї сусідки Параски?

— Ти мені такого свинства не зробиш! — Замахав знову руками Петро. — Ганна тобі була ніщо!

— А тобі Уляна що? Проститутка й більше нічого? Винайму квартиру, і дозволу ніхто в тебе питати не буде.

— Ти не того... Нам нема чого за жінок сваритися. — Злагіднів Петро.

— Я з тобою не сварюсь, а тільки кажу, як воно буде, коли ти не полагодиш свої стосунки з Уляною та не зрозумієш що ти, а не хтось інший, батько твоєї дочки Інни.

— То що на твою думку я маю робити? — Споважнів Петро.

Що йому треба робити, я чи будь-хто не міг сказати чи приказати. Радити людині, яка вважає себе розумнішою за тебе, також недоречно. Надходив трамвай, і мені часу дійсно залишалося обмаль до відходу потрібного мені потяга, а провести мене на трамвай, до залізничної станції, Петро також не здогадався чи тільки полінувався.

ПІДЕШ, ПОЖИВЕШ І ПОБАЧИШ

У нашого народу примовок, подібних до цієї, що я вибрав на заголовок розділу безліч, і всі вони відображають дійсність, правду та науку. "Підеш, поживеш і побачиш" відноситься й до моого та подібних мені обездолених моїх земляків у Бельгії.

Прибувши в цю країну, зненавиджені, замурзані та безправні люди, ми не стали нарікати на долю, порядки, умови життя чи відношення до нас населення цього містечка та наших зверхників на праці, а чесно й сумлінно працювали. Чемно поводилися в кантині, на вулиці, з нашими сусідами італійцями та алжирцями та мали в них повне довір'я і зрозуміння.

Таборяні Штадтштайнаху та п'ять осіб, що були пристали до нашого гурту на першій бельгійській залізничній станції, під час вантаження нас у брудні вагони, у перше літо трималися, ніби односельчани та близькі сусіди, виходячи на прогулочки за містечко в ліс чи на гору старої породи. Після моєї поїздки з галичанином до Брюсселю на загальні збори Допомогового Комітету, спершу з Ленком та кількома хлопцями ми їздили оглядати місто. Згодом кілька разів були майже всім нашим гуртом.

Брюссель — не багатолюдне, не метушливе й не індустріальне місто. Залізничних станцій, мені здається, тільки дві, але я був тільки на одній з них. Усе місто пов'язане трамвайними лініями, з дуже вигідними маршрутами до залізничної станції. У місті збережено досить багато лицарських замків-фортець з усім вирядом лицарів та оборонними засобами, що перетворені на музеї, вход до яких вільний у призначенні дні на відвідини. Від імені короля, держава утримує більшу кількість музеїв різного призначення та змісту. Природознавчі музеї дуже цікаві кістяками доісторичних тварин та засушеними екземплярами теперішнього тваринного світу. В історичних музеях є відділ нашої визвольної боротьби, з бойовими пропорами окремих полків, державними пропорами, військовими й державними відзнаками, одностроями козаків, гетьманів, вояків та командирів. Є також дещо з археологічних розкопок та першодруків. Були ми й в картинній галереї, але для мене та моїх супутників одна намальована картина відрізняється тільки виглядом та змістом від іншої без будь-якого мистецького вирізnenня. Вхід до музеїв та картинної галереї у визначені години дня безкоштовний і не обмежений.

Королівська палата огорожена залізною огорожею з широкою в'їздною брамою, біля якої стоять вартові, але підходити до них на дуже близьку віддаль ніхто не забороняє. Навпроти брами палацу — невеликий парк із чималою кількістю різновидних статуй та пам'ятників. З вежі пам'ятника, королю Леопольдові Першому, що стоїть недалеко парку, також безкоштовно можна оглядати все місто Брюссель та його околицю, бо місто розташоване на хвилястій рівнині та не має дуже високих будинків.

Під час війни місто було мало бомбардоване, майже не знищено військовими діями. Можливо десь на околицях і були видні сліди війни, але всередмісті, принаймі, я не зауважив, щоб десь був розвалений будинок або ушкоджений набоями.

Після "звільнення" нас від свинячої німецької породи страйком вуглекопів, ми заходили на склянку пива до пивних та на танці, але мені не відомий випадок, щоб наші хлопці були замішані в якусь сварку чи бійку, як це водиться між молодими людьми напідпитку.

Ранньої весни в Малому Вамі збудували дуже модерний і не дорогий кінотеатр, "Камео" (Cameo), в якому висвітлювали фільми різними європейськими мовами, включно з російською.

Напровесні Допомоговий Комітет в Брюсселі вирішив закупити будинок для загальних потреб українців у Бельгії та в газеті "Вісти" оголосив збірку на допомогу купівлі будинку. Ми, порадивши між собою, склали щось біля тисячі франків та й завезли в Брюссель гроші разом зі списком жертвовавців, сподіваючись, хоч тепер, якогось зацікавлення нами, як неорганізованою групою. У Допомоговому Комітеті гроші прийняли, а про нас навіть забули згадати у "Вістях", мабуть підозріваючи нас у нещирості до Мельниківського напрямку українського націоналізму.

У таборі родинних вуглекопів Орню піп Бачинський зорганізував православну парафію. Один із дерев'яних бараків був обладнаний для Богослужб і культурно-побутових розваг. На Великодню Богослужбу я не пішов через випадкову зустріч із Мариною, що везла святити Паски та й загубилася була в Монсі, а потім, цілувшись зі мною, загубила й вузлик з Пасками, та про що я згадував попередньо. Відвідувати недільні Богослужби самітникам у таборі ніхто не забороняв, але ніхто і не ставився прихильно. До святкувань Богоявлення (Спаса), в таборі Орню, тaborянини церковної громади підготували виставу п'єси "Мартин Боруля" та

оголошеннями по копальнях запрошували гостей. Матильда, Жаки, а особливо Соня, конче бажали побувати на святі та на виставі п'єси. Я домовився зі знайомими, що працювали на полудневій зміні та мешкали з родинами в таборі, про запрошення нас на загальну гостину та потім на присутність на виставі п'єси.

Гостина мала розпочатися о другій годині пополудні, в приміщенні бараку, що призначений для Богослужб і побутово-культурних розваг таборян. Жінки наготовили для гостини харчів, а ми з Альбертом запаслися по пляшці лікеру. Але, коли прийшли в табір, я не міг розшукати моїх знайомих, із якими домовився про гостину, а незнайомі "господарі" та "гости" нами зовсім не цікавилися та й для нас місця вже не було в культурно-побутовому бараці.

Товариські гостини по окремих квартирах та в затінках окремих дерев за огорожею табору нас, як і взагалі непроханих гостей, не потребували. Матильда й Соня були пристали до групи танцюристів, що танцювали під музику патефону на вікні чиєсь квартири, але скоро зрозуміли неприхильність товариства, залишили танці та згодилися піти в недалекий парк гостювати.

Увечері ми ще раз намагалися розшукати моїх знайомих та подивитися на виставу п'єси, але й це нам не вдалося. На виставу пропускали тільки за спеціальними запрошеннями.

— Підеш на чужину далеку, побачиш чужого багато, за рідним серце знуриш.

МОЛОДОМУ КОЗАЧЕНЬКУ МАНДРІВОНЬКА ПАХНЕ..., АХ ЗА АТЛАНТИК

Вороніжці — люди відважні, передбачливі та промислові. Осівши над невеликою річкою Осотою на Сіверщині, що допливає з лівого боку в Десну, десь п'ятнадцять тисяч років тому, назвали своє поселення Вороніжцем, та зуміли його віками боронити, берегти та розбудувати до сучасного містечка Вороніжу. Вихідці з Вороніжця, мандруючи Осотою, Десною та Сеймом, на розлогих чорноземних степах за Доном заснували новий Вороніжець, що тепер розбудувався у велике місто Вороніж та належить по праву сили сусідам-москалям.

У давньо-історичні часи, Вороніжець був одним із поселень так званої Мізинської культурної доби. Поселенням царських скитів. Укріпленим осередком Сіверщини в обороні перед навалами чуді, годів, варягів, а пізніше поляків та москалів.

У ново-історичні часи, Вороніжець переименували його жителі на Вороніж. Під час польської окупації Сіверщини зуміли оборонити його перед поляками, не зважаючи що в сусідніх містах, Новгород-Сіверську, Есмані та Кролевці стояли великі гарнізони польського війська. Під час визвольної війни на чолі з Богданом Хмельницьким, як запевняє славний вороніжець Панько Куліш, — “Три тисячі до Богдана, у Січ прибувало.” “Дві сотні з Морозом по Дніпру спускались.” Проти “Чорної ради” з москалями виступили вороніжці Шрам-Шрамченко, Тур-Лувша, Іващенки, Куліші, Писаревичі...

У вогні й бурі революції, за визвольної боротьби новітніх часів, вороніжці послали тисячі своїх кращих синів і дочок на чолі зі Святославом Шрамченком та Настею Гудимович.

Не даремно москалі, на пострах вороніжцям, були привезли замерзлого, убитого в бою з відділами війська та міліції, в Плоскому саду над Десною, на Стрітення 1929-го року, отамана сіверських повстанців Пилипа Ващенка, якраз у Вороніж та виставили його на подвір'ї цукроварні для примусового огляду.

Під час колективізації та перебудови “народного господарства на соціалістичний лад”, сотні вороніжців були вивезені на загибель у тундрю Сибіру, а інші сотні потрапили в московську м'ясорубку по льохах ОГПУ-НКВД. Скільки вороніжців знищило московське-більшовицьке підпілля на спілку з німецькими окупантами, мені тяжко на чужині дорахуватися, але я певний, що

за смерть моїх земляків у лісі під Мисиковим хутором у тому рахунку — колишній староста Воронежу Іващенко та Трохим Трохименко-Пискун — відповідельний московський вислужник і енкаведист Яловенко та галичанин Субота. За смерть Івана Коленченка, Василя Кузьменка, Мирона Мокрогозу, Бурдюга та Журби відповідельний Андрій Корж, партизанське псевдо — Корчик. Німецький вислужник, староста, поліцай та комісар партизанського відділу, в одній особі.

Сьогодні Вороніж — селище міського типу, а вороніжців у ньому немає половини від тієї кількості, що була перед московською м'ясорубною перебудовою "на соціалістичний лад". Але це між іншим. У цьому розділі я хочу сказати про вороніжців, що з тих чи інших причин "накивали п'ятами" на Вороніж, залишаючи там свої думи, надії та скарги Майбутньому.

Вороніжці були розворохоблені будовою залізниць в околиці, виробень пороху, капсулів та патронів у Шостці, цукроварень і гуралень, у самому Воронежі та його околицях. Заохочені швидким зростом добробуту та наживою майна, забажали ще й спробувати щастя за морем та океаном на американському континенті. Щось півсотні молодих відважних вороніжців вирядилися в невідоме на американський континент, і частина з них, із повними гаманцями червінців (золотих десяток) повернулась у Вороніж перед самим вибухом першої світової війни та, були змушені класти свої голови "На Саві, на Драві, на синім і тихім Дунаї" (із солдацької пісні) за чужі та ворожі інтереси, за "веру, царя и отечество", залишили тільки добру згадку по собі.

Більша частина вороніжців, що не поспішала з повним гаманцем у Вороніж, під час війни згуртувалася під опікою Британської Корони, на розлогих степах канадських провінцій Саскачевану та Альберти та й почали заводитися земельними посіlostями, господарствами й родинами. В околицях провінції Альберти та сусідньої з нею Британської Колумбії були поселення московських старовірів-духоборів і там дехто з вороніжців знайшов собі дружину.

Після закінчення війни та вщухнення революції, до вороніжців у далекій заокеанській Канаді приїдналися їхні земляки, що були знеможені нерівною борнею визвольної боротьби і примушенні покинути Батьківщину під натиском московських більшовиків. Одним із таких вороніжців був Матвій, старший брат Павла Ягоровича

Казанівського.

Деяким вороніжцям удалося намовити листовно вороніжчанок прибути в Канаду та стати дружинами. Василь Ігнатович Ярошко, не спромігшись позбутися зі свого серця любові до Воронежу та недовір'я до московських узурпаторів його Батьківщини, у 1927-му році забезпечився британським громадянством, приїхав у Вороніж на власні очі переконатися про облудність запровадженої москалями так званої Нової Економічної Політики.

Своє громадянство зголосив в Британському Посольстві в Москві, а гроші, зароблені на американському континенті, поклав на збереження у міжнародному банкові закордонної торгівлі чи щось до цього подібне.

Нові московські господарі України та їхні вороніжські підголоски-підлзи не так зацікавилися поверненням Василя Ігнатовича у Вороніж, як його тяжко заробленими грошима і дали йому до зрозуміння, що без грошей, він у Воронежі не бажана особа, а за гроші він може набути будь-яке господарство, без права власності на землю.

Василь Ігнатович і без докладнішого пояснення зрозумів, що Нова Економічна Політика московських більшовиків — ніщо інше, як тільки стара рабовласницька форма визиску: "Земля наша, праця ваша, а врожай батюшки царя". Згодив собі за дружину Іваницьку Олену. Її братові допоміг отримати згоду радянського уряду на виїзд його та родини закордон Союзу, та отримання дозволу на в'їзд до Британського Домініону Канади. Порадив також декільком вороніжцям покинути СРСР заздалегідь.

Московські господарі України та їхні воронізькі піdlabuzники й вислужники "порадили" в його товариство ще й свого однодумця та провокатора Спичку. Так на початку 1928-го року Василь Ігнатович із дружиною Оленою, її братом з родиною, родинами ще двох вороніжців та "товаришем" Спичкою покинули Вороніж і поселились в околії містечка Бігару канадської провінції Саскачеван.

До розшуків брата Павла Ягоровича Казанівського та вороніжців, в основному, причинилася Оля, дружина Якова Коваленка. Оліні родичі також були мешканцями провінції Саскачевану і мали якісь господарські чи родинні стосунки з кимось із вороніжців. Таким чином Коваленко пов'язався зі своїми сусідами-вороніжцями, Павло Ягорович зі своїм братом, а Ярошко

через споріднення з Іваницькими був далеким родичем материним братам Грибачам, а з моїм батьком був дещо знайомий із парубоцьких часів.

Брат Павла Ягоровича, по зову крові, не питаючи згоди брата вислав йому дозвіл на в'їзд у Канаду, і Павло Ягорович, навіть не повідомивши мене, виїхав до брата. Але чому Ярошко зацікавився якраз мною, не пошкодувавши турбот, пов'язаних із дозволом на в'їзд до Канади та грошей на мою подорож через Атлантик і майже через усю Канаду? Чому він спершу не написав листа, хто він, чому зацікавився мною, що я буду робити в Канаді та чи бажаю взагалі віддалятися від кордонів Батьківщини?

Степан Довжицький поїхав до двоюрідної сестри, і назвав мене старим дурнем у листі за те, що я легковажу його скрутне становище, обезгрошеного й безробітного.

Лист у Канаду йде більш як два тижні. З Канади шлях і час також не коротші, а мені від'їзд кораблем із Ля-Гавру призначено на 30 листопада. Чекати на пораду Павла Ягоровича та пояснення Ярошки немає часу. Мої співмешканці в півбочці жартують із моїх клопотів, вигадуючи різні небилиці, пов'язані з багатими канадськими вдовами й молодицями. Петро з Уляною собі ради не можуть дати, не то що мені. Матильда з Сонею до моого від'їзду ставляться без зацікавлення.

— Поїдеш, так тому й бути! — Кажуть вони. Не поїдеш, твоєму товариству будемо раді. Добре б було, якщо й нам можна було поїхати подивитися, що там за "благословенна Америка", але в нас тут свої клопоти й турботи.

Варнарка в листі дивується моїй нерозважності, а під час відвідин його навіть накартав.

— Скитальці в Німеччині Богові моляться, щоб змилувався над ними та оброзумів уряд і конгрес Сполучених Штатів та узаконив можливості виїзду на американський континент, а ти з готовим дозволом голову морочиш. Війна в Індокитаї. Заворушення в Алжирі й на цілому середньоморському побережжі. Москалі з багнетами напоготові стоять від Тріесту до Штетину, чекають на наказ пограбувати "гнилу" Европу. У Франції, пробач за слово, вже дійсний московський бардак, а ти вагаєшся, чи їхати за океан. Чи не бажаєш поділити долю нашого Миколи? У Бельгії жандармів також не бракує, а чорні в Конго також ворохобляться. Утікай якомога даліше від москалів та їхніх холуїв, якщо хочеш мати

голову на плечах. — Порадив мені Варнарка.

— Якщо б мені хтось прислав дозвіл на виїзд перед тим, як Миколу забрали жандарми, не то що на американський континент, а навіть на Антарктиду, я б йому руки й ноги поціував. Нам, українцям, сьогодні потрібна “теорія” самозбереження, а не “триматися поблизу кордонів Батьківщини”, як ти думаєш. — Повчає мене Варнарка. — Ми з тобою “солдати нації в поході”. Я старий вояка і з досвідом європейського “походу”. Я зі своїми друзями-вояками обходив, збродив Європу вздовж і в попереck і не знайшов ні надійного зрозуміння нашої справи, ані надійного захисту. Ми вже знеможені й на вичерпанні. Нам нові позаєвропейські обрії вже затъмарені. Ти й тобі подібні післявоєнні скитальці з європейськими порядками ще мало обізнані, але зате вам стелеться дорога в майбутнє, через Атлантичну калюжу. Атлантик від тепер уже більше не океан, що віddіляє Європу від американського континенту. Атлантик тепер — не більша європейська калюжа, як Середземне море. За Атлантиком, ж набувши громадянство Сполучених Штатів чи Британського Домініону Канади, ви будете спроможні не тільки мати певне місце під сонцем, але, як громадяни тієї держави, впливати й на політику уряду держави щодо Батьківщини-України.

Варнарка — безперечно розумна та з досвідом людина, щирий українець. Він вихований у родині, в суспільстві та в школі офіцерів, де всяка фальш, неправда та брехня не мали місця, а вартості ні в поведінці людини та суспільстві. Варнарка та його покоління не знає радянської дійсності та навіть не бажає її розуміти. Ті кацапи, що Варнарка їх знав і ненавидить їх усім своїм еством, уже перевелилися. У Берліні він трохи познайомився з новим типом кацапа, і змушений був кривити душою та вдавати з себе поляка, тобто фальшувати та брехати, але потім зустрівся віч-на-віч з офіцером, який не застрелив його тільки через те, що він доказав йому свою офіцерську честь. І він тепер роздвоївся! Для нього теперішні москалі — реальна сила в Європі, а сама Європа, — руїна. Я пригадав Варнарці нашу першу розмову щодо Миколиного можливого насильного призову чи арешту заради французької армії. Тоді він ніби запевняв мене, що без військового вишколу самих європейців Сполученим Штатам не оборонити Європи від московської навали.

— Якщо Сполучені Штати не спроможні оборонити Європи від москалів, то що варта оборона за Атлантичною калюжею? —

Запитав я Варнарку. — Ви пам'ятаєте Винниченкового Федьку Халамидника, що на свині їздив через Атлантичну калюжу в Америку?

— Винниченко — “зміно-віховець” (віха — показник напрямку) і майже комуніст. — Поспішив пояснити мені Варнарка. На Винниченка нам не треба дивитися та прикладу з нього брати. Це правда, що москалі можуть легко опанувати Європу, але поза Атлантик своє рило показувати не посміють. Тим більше, якщо там збереться більша кількість таких, як ти, гноблених, переслідуваних і свідомих свого обов'язку до Батьківщини й борців проти кацапської душогубки.

Американський континент зумів відстояти свою незалежність від колоніяльної Європи, зуміє відстояти й від московської навали. Нам, українцям, від Європи нема чого сподіватися. Так пояснює мені Варнарка. Всякі відчуття та обов'язки споріднення Європа до нас утратила ще під час татарської навали. Ми врятували Європу від Чингіс-Хана. Наша Батьківщина, Русь-Україна, загородила шлях в Європу своїм трупом татарській навалі, а Європа і згадувати про це не хоче.

Ми перші в Європі підставили чоло туркам, полякам і москалям, що посягали на європейські порядки, народи та землі, а Європа на нас дивилася з презирством, якщо не з ненавистю. Під час визвольної боротьби Європа, замість допомоги для нас, як надійних борців проти московсько-більшовицької зарази, кидала на нас анатеми антисемітизму, допомагала нашим ворогам. З Гітлеровою Німеччиною також не могла зжитися-помиритися, от тепер і має “Ваньку з багнетом і дулю з маком”. По Європі нам нема чого шкодувати, але за те, що за океаном, і за Батьківщину-Україну не забуваймо! Таке радить мені Варнарка.

Павло Ягорович Казанівський спішно прислав листа з докором: “Ти що? У вертепах темних та в норах глибоких учадів? Ми з твоїм покійним батьком, на весіллі моєї сестри Олени та твого хуторяніна Петра Воронця, чоломкалися та за здоров'я чарки пили, а ти підозріваєш, що я змовився проти тебе з Василем Ігнатовичем. Добре наші земляки-вороніжці за тебе турбуються, як за свого рідного сина, а ти сумніваєшся й питаєш у мене “Їхати чи не їхати?” Ісь — і покришка всій твоїй справі! Оце вся моя порада. Ми з Вірою Михайлівною та Остапом чекаємо тебе в члени нашої родини, а інакше не рахуй себе навіть вороніжцем.

Кожний день листопада наближував реченець мого рішення та від'їзду за океан. Соня з Матильдою, чи котрась із них незалежно, вирішили свою м'ясарню перетворити в кантину для вуглекопів і почали — не прямо — намовляти мене стати спільноком їхнього підприємства.

— Матильдин батько також із кантини розбагатів. — Намовляла мене Соня. Для перебудови будинку та м'ясарні, на кантину, нам треба буде грошей, а тому ми потребуємо спільніків із грішми. Для обслуги кантини, ми потребуватимемо не менш як двох-трьох чоловіків. Укладені гроші на перебудову приноситимуть зиск, а праця наглядача, кухаря чи що потрібне буде біля кантини забезпечить нам прожиток.

Матильдина й Сонина затія з кантиною — ніби порада для мене. Це також і заокеанський журавель у небі. Європа ніби й "гнила", ненадійна, навіть бездушна до українців, але таки Європа, континент планети землі, де існувала, існує та існуватиме наша Батьківщина-Україна. Місце під сонцем, де народилися наші предки, де вони жили, плодилися і вкладали свої стомлені кістки в землю на відпочинок. За океаном чи, як Варнарка запевняє, за Атлантичною калюжею — то вже інший світ! Інша порода людей, то вже чужа Батьківщина. Вороніж-Сіверський — наш, бо він стоїть на нашій землі на нашому клаптику планети. Вороніж за Доном заснували наші предки, але він не наше місто, бо не на нашій землі стоїть...

Під дахом залізної півбочки від думок і гадок не спиться. Під осіннім теплим сонцем не знайдеш місця на відпочинок, через непевність, нерішеність і журбу. У клітці спускаєшся в підземелля, шугаєш думками понад просторами Сіверщини. Ідеш, засипаний пилуючи, через коридор, уявляєш той шлях, прокладений козаками через піщані горби понад Реттю, Есманню, Осотово, Шосткою...

Залізеш у забій, постукаєш обухом сокирки по залізних підставках, по дерев'яних ламбургах-закріплennях. Переконаєшся що твій попередник у забої також не хотів бути розчавлений обвалом кам'яної стелі. Повісивши на стояка свою лямпу, знайдеш приписаний тобі відбійний молоток, знайдеш у виробітку відповідну кількість залізних підставок, ламбургів і затешеш потрібні клинці. Постукаєш відповідним сигналом у повітряну трубу, подаси звістку десятникові про своє прибуцтя на місце праці й готовність розпочати видобувати вугілля в забої та накидати його в корито конваєра, а

потім знову починаєш думати...

О, ні! Не про те, що тебе тут може привалити брилою, пробити тобі голову скалкою каменя, розчавити руку, ногу чи взагалі зробити тебе калікою... Про це думати вуглекопові в забої та взагалі в житті не треба й небезпечно. Вуглекоп мусить думати тільки про життя на землі, а не під землею.

Шугати думкою в просторах сонця й вітру, коли навіть під буркотіння відбійного молотка ти вгризаєшся в окаменіле, колись буйне життя природи з зеленими листками, з високими стовбурами, зі співучими пташками, з безжурними тваринами. Долото молотка, сантиметр за сантиметром, виколупує скам'янілу масу в підніжжя покладу, аж доки не виколупає півтора метра завдовжки та півметра завглишки рівчак, і аж тоді під натиском верхньої брили-стелі, долото буркотливого молотка розпочне обваливати більші брили "чорного золота", і так аж до стелі. Закінчивши обвал, вуглекоп береться за лопату та під її ритмічний шурхіт, продовжує свою думу, свої мрії, розвіяні вітрами за кілометр на поверхні землі.

Як би тепер виглядало життя, коли посадив би свою золотоволосу Петрівну на віз, поклав у передку воза загорнутий у пелюшки та поз'язаний сповивачем вузлик із дочкою Галочкою? Як би воно було, коли замість прощання Петрівна була поставила дійницю з молоком на зелений спориш і взяла сповиту Галочку... Світанок був тихий, спокійний, теплий, а скільки в ньому було тривоги, напруження, людського страху і нещастя...?

У дорозі дитині потрібне було молоко, сухі пелюшки, купіль, спокій і сон. Вижила б дитина в неспокої, бруді, холоді й голоді, чи довелося б десь закопати в непозначеній могилці, або віддати на ласку й неласку чужим людям закостенілий труп, як це зробила одна молодиця, темної і мокрої ночі на станції у Василькові? У дорозі й без дороги, з дитиною, з Петрівною, могло трапитись нещастя. Час був небезпечний, непевний і жорстокий... А Галочці вже шість років... Яка вона?... Яка вона, моя напівсирітка?...

Обвалені брили вугілля з грюкотом посунулися вниз по корітках конваєру. Дрібніше вугілля, лопатою зібране і вкинуте в конваєр. Долото відбійного молотка знову, сантиметр за сантиметром углиблювалося в підніжжя метрового пласти скам'янілої та затиснутої, під кілометровою вагою, кам'яної брили, вугільної маси. Відбійний молоток із невеликими перервами ритмічно дерчить, забиваючи долото в тверду вугільну масу. Звільнене

повітря, крізь відтвори молотка, трохи охолоджує спіtnіле голе тіло вуглекопа. Невеликий ковток кави з бляшанки змиває осідок вугільного пороху в горлі та освіжає думку.

Була б оце Петрівна зі мною, був би в нас син... Були б ми з нею продані московськими вислужниками в німецьку неволю... Обрізали б Петрівні у Krakovі завошивлені золотисті коси, а ні, то могла б трапитись Петрівні така пригода, як Надії з косами... — Б-р-р-р! — вирвалося в тебе зненацька, разом із покознутим долотом по твердій масній масі — і ти зранив щиколоток на руці. Рана затягнеться вугільним порохом і без твого втручання, але ти здригаєшся разом із молотком — б-р-р-р! — аж страшно згадати. Як би ти вижив із Петрівною й дочкою, під бомбами в Берліні? Як би ти з ними вибрався з Берліну?.... За долю Вірки, Надії чи кого ти випадково зустрічав у дорозі, в завошивлених загонах, між партизанами, під бомбами, чи де там лиха година носила під час війни, ти не відповідаєш ні перед своїм сумлінням, не перед Богом чи людьми, а Петрівна — твоя дружина. Петрівна — твоє сумління, твоя частка життя... Забравши Петрівну й дочку з собою в невідоме, ти вирвав би своє коріння з Предківського ґрунту.... Та й як ти міг би взяти Петрівну з собою, коли ти сам не знов, куди ти їхав, і що ти міг зустріти під лісом, на Холодівщині, на Пристані...»

Півметровий підруб зроблено. Нависле вугілля обвалено і скидано в корито конваєру. Підлогу зачищено й видовбано заглиблення в породі для надійного стояння стояка. Під голівку стояка підкладено тичку-ламбургу і стояк закріплено клином. Під стіною наступного забою також видовбано заглиблення й поставлено стояк голівкою під кінець ламбурги та закріплено клином. Метровий забій вироблено й закріплено. Навислі скалки породи на стелі дбайливо усунуті, і знову ритмічне бурчання молотка почало вбивати долото під пласт вугілля. І знову моя дума вуглекопа вирвалася з підземелля на простори планети Землі.

Козаки напевно були розумніші, хоробріші та розважніші за мене. Вони напевно знали, коли співали "Мені з жінкою не возиться...", а до Січі жінок і близько не допускали. Розбурханий війною та ненавистю, братовбивчий час не для милосердя над жінками... Козацькі війни були жорстокі, але їх не прирівняти до божевілля, що творилося під московськими носіями світової революції та берлінськими будівниками нової Європи. Нінина кума втратила чоловіка, а її теперішній чоловік Іван утратив дружину.

Вони якось пережили лиху годину і мають тепер родину. Якщо б нам з Петрівною так трапилось...? — Б-р-р-р-р! Такі неприємні гадки...

Як Матильда знала, що мое ліжко стоїть під вікном? Просила мою фотографію на повний мій зріст — це ніби для пам'ятки. Але розвідувати, де я сплю, де стоїть мое ліжко, — навіщо їй було потрібне? Як ця думка не навіялась мені раніше? Хтось має бути спільником Матильди між моїми співмешканцями. Дивно... Можливо, втративши "малого", бояться втратити й "старого"? Хтось мусить бути — і це треба виявити!

Треба знову обвалиювати нависле вугілля, вкладати брили та дріб'язок у корито конваєра. Якщо цей залишок від денної зміни не закінчиться цим обвалом, то до кінця зміни ще треба буде зробити один і належно закріпити. Пополуднева зміна має повністю очистити забій від покладу забою, щоб нічна зміна могла переставити корита конваєру, для наступного забою. Сьогодні залишок, завтра може буде менший, але з працею треба впоратися, згідно зі своїм сумлінням. У надрах Землі, люди мають бути сумлінні й чесні. У надрах землі людина рівна перед Богом, сумлінням та перед людьми. Не зробиш належно, можеш сам поплатитися життям через свою недбалість. На поверхні також зробиш щось недбало, не послухаєш доброї поради, учиниш нечесно в товаристві, сам собі нашкодиш.

Варнарка не криється зі своїми заздрощами щодо нашого щастя під час утечі з Берліну. Варнарка не повірив у мою щирість до нього та в можливість надійного товариства з менш освіченими земляками, ніж сам, і тільки тепер зрозумів свою помилку. У Варнарки в кишені кілька таких дипломів, як мав Йосип, і то незрівняно вартісніших, бо видані йому французькими і німецькими науковими установами, а тепер примушений обставинами знімати гаряче скло з конваєра за безцін, наражаючи себе на небезпеку скалічення. Йосип свій диплом залишив у Берліні, через свою нерозважливість, а не через мою дурну голову. Я не виставляюся зі своїм розумом, освітою чи хистом. Я не нав'язував ще в своєму житті комусь свого товариства, але й нікого не обзвивав дурнем, коли трапилася якась немила пригода...

До цього часу, окрім колгоспного бригадира-вискочки Петра Суклетовича, ніхто мене не ображував за працю або товариство. Йосип перший зневажив мое товариство, але чи він має слухність,

розсудить нас майбутнє...

Шекера-комуніст і брат радянського верховоди — добре знов, що взявши мене на працю, він може не тільки поплатитися своїм партійним квитком, але й головою, а от заради батькового товариства пішов на ризико.

Шекера не питав мене про освіту й диплом, посадив мене за стіл, із вірою в Сіриків рід, в Сіриківську вірність і здібність.

Зміктиш щось у документах, заготовляй так, як були написані попередньо. Не розумітимеш, більш одної не посуй.

Шекера — людина старша, досвідчена та відповідальна за життя та працю людей цілого роз'їзду, довірився мені, а потім ще й порадив мене своєму наступникові. Чому ж Йосип так учинив?

На долю пополудневої зміни, більше двометрових залишків забою переважно не залишається. Якщо зостається більше, тоді десятник посилає вибійникові помічника з лопатою, або двох вибійників. Виробивши залишок та відповідно закріпивши стелю, відчеплюєш вибійний молоток від труби з повітрям і забезпечуєш його надійно гумовою шлангою за підпірку, знімеш долото від молотка, промиєш горло від вугляного пороху рештками кави в бляшанці і спокійно чекаєш на протягу сигналу кінця праці всієї зміни. Під кінець зміни, світло в тебе побрідне, і ти в напівтемряві можеш навіть спокійніше mrяти.

А, можливо, я й справді в товаристві допустився невірності? Може я злегковажив товариські відношення до когось? Взяти б хоч події недавнього минулого. Маючи відвагу й не звертаючи уваги на заперечення Петра та Йосипа, я врятував би милу дівчину Надьку від насилия, сорому й нової неволі, забравши її з Берліну замість Анатолія, але я не певний, чи вона згодилася б на небезпеку втечі? Чи могла вона спромогтися на повне таємне зникнення з праці й від другу? Що саме було в тій Надьчиній безволосій голові, я не був певний, а Петро з Йосипом противились нашому спілкуванню з Надькою...

Або, я на світанкові наступного дня ходив по землі Віттенбергу, дивився на смугу туману над бараками табору, що можливо був пристановищем моїх хуторянок і землячок. Мав думку, але не знайшов сили волі залишити потяг і моїх співучасників утечі та хоч навідатися до них. Я міг принести їм розраду на далекій і непривітній чужині. Міг порадити їм, попередити про надходячу небезпеку насилия. Маючи відвагу, я міг зробити... Але за відвагу я

міг би поплатитися життям, не допомігши нікому ні в чому. Перший зустрічний жандарм чи таборовий поліцай міг би мене заарештувати й передати команді по боротьбі з дезертирами. Яка доля дезертирів у прифронтовій зоні, нікому не треба пояснювати.

Того самого дня, коли втікали з Берліну, я таки, не зважаючи на протести Петра та Йосипа, написав і вкинув у поштову скриньку короткі листи до хуторянок у Віттенберзі, до Івана Кравця, Миколи Сердюка та хуторянських хлопців у Відні. Якщо листи не пропали в дорозі, вони напевно знали, де мене приблизно розшукувати після закінчення війни, але чомусь не розшукували. Чому я не пішов у мандри по Німеччині, після закінчення війни, розшукувати друзів та земляків? Чому я вибрав "тепле" й "затишне" життя під маскою "польської армії", аніж наражатися на небезпеку мандрів, на невигоди. Але куди, по що та до кого я мав мандрувати...?

Десятник, унизу забою, вдарив двічі в повітряну трубу, даючи сигнал вуглекопам у забої, що праця зміни закінчена і вони мають спускатися вниз, або вилазити нагору. Ті, що будуть спускатися вниз, відповіли десятникові трьома ударами в повітряну трубу. Ті, що будуть вилазити вгору, перед трьома ударами густо побили по трубі. Вилазити наверх трохи складніше, бо десь, майже біля самого кінця забою, дуже низький пролаз, але зате йти коридором багато вигідніше за протягом, аніж проти нього в нижньому коридорі. Спускатися вниз, по виробленому забої, безпечніше, але це забирає більше часу й "тяжче" на штані в "поїздці" по оголеному камінні. Спускатися коритом конваєра легше і вигідніше, але потрібні обережність і досвід. Всівши в корито, вуглекоп мусить завісити бляшанку з-під кави собі на шию. Лямпу покласти собі між ноги і гаком зачепити за поясок штанів. Лопату й долото взяти в ліву руку, а потім лігши на спину, на стрімких місцях корита добре притиснувшись голими плечима до корита поступово відпускати правою рукою край корита. На менш стрімких можна швидше з'їздити, але не дуже швидко, щоб не натрапити на стрімкий спуск та втратити контроль, що може бути причиною покалічення. Спускаючись коритом, треба знати, що може покалічити випадково обірваний камінь над коритом і необережність вуглекопа, що спускається позаду тебе. У кориті ти мусиш бути чуйний до будь-якого шереху та звуку і завжди готовий миттю вискочити з корита. Вилізши із забою, ти мовчки обминеш

десятника, що стоїть посередині коридору й чекає на останнього вуглекопа. Заховаєш свою лопату тільки в тобі відомому місці довгого коридору та, ступаючи повільно в пухкий і глибокий шар пороху, продовжуєш свою думу-роздраду надземного життя.

Варнарка добре радить. Українці, зібравшись у більшу громаду на терені Бельгії, Німеччини, Франції чи будь-де в Європі, на північно-американському континенті, полагодили свої міжусобиці та партійні чвари і заявили "власть имущим світу цього": — Без нас, українців, без участі України в упорядковуванні міжнародних конфліктів і непорозумінь ніяким шведам, французам, німцям, англійцям чи навіть заокеанським "демократам" упоратися не в спромозі!

Московську імперію з Європи, без українців та України, не усунути. Не усунувши московської імперії з Європи, порядку та спокою в ній не сподіватися... Цікаво було б знати, який вплив на скріплення московської імперії мала поразка Наполеона під Ватерло? Ватерло було наслідком бою під Бородино, чи насіння цієї поразки закільчилося під Полтавою? Кому саме вигідно й потрібно, з одного боку "балканізувати" (роздрібнювати) Європу, а з другого боку всіма можливими правдами й неправдами поширювати московську імперію? Якщо творення Бельгії, Норвегії, Фінляндії, Данії, Албанії, Австрії чи навіть Чехословаччини було за законами демократичного устрою та народної волі, то чому заливають кров'ю, зрадою та ненавистю пориви до волі й демократії в Прибалтиці, Білорусії, Україні, на Кавказі, в Середній Азії, Сибіру й на Далекому Сході? Чому московський імперіялізм (та узурпаторство!) країй за німецький, французький, шведський чи навіть турецький? Кому на цьому залежить? Нащадкам варягів-злодюг, що створили свій Альбіон на Британському острові? Хозарам, що спілкуючися з варягами та жидівськими рабинами, перебрали на себе роля "вибраного народу"? Чи папи римські з дяками, попами та крутопопами, що затіяли світом правувати і тепер руйнують Європу? Кому корисно в Європі розливати людську кров, слези та розводити пожежі?

Заокеанські демократи кажуть, що на в'їзді до їхньої країни, "Свобода" смолоскипом звіщає емігрантів про волю, добробут та справедливість. З поведінки заокеанських солдат багато волі та справедливості не видно. Про добробут ніби нема чого сумніватися, але Віктор упевнено співає пісеньку одеських босяків-

безпритульників "Америка, Америка, страна чудес!" Як би не залізна завіса, я б нас... на твої чудеса, аби тільки жила і красувалася "мати-Одеса!" Одеські босяки-безпритульники — "народ" не тільки хоробрій і відвіртий, але й по-товариському справедливий. В одесита-босяка слово — закон.

На коридорі все частіше зустрічаються постаті вуглекопів, що йдуть мовчки, не поспішаючи за кружком жовтого світла, в темряву коридору до забою. По їхніх ще не замурзаних обличчях можна їх піznати, але на розмову не зачіпай. Вони так само, як і ти, вісім годин тому йшли зі своїми думами, що шугали понад поверхнею планети Землі. Ім не заважай думати. Вони тебе, замурзаного й чорного, ніби негра з Африки, не пізнають і не чіпають; не чіпай і ти їх. Десять-дводцять хвилин закуреного шляху до клітки — і ти вже можеш не думати своїх дум, не шугати по просторах землі. Ти будеш жартувати з такими, як ти, замурзаними особами біля клітки. Будеш навіть відчувати дотики гарячої води й запашного мила, а тепер, покищо не поспішаючи, загружаєш свої ноги в черевиках у пухкий порох і думаєш про склянку пива в пивній біля воріт копальні. Про шматок вудженини чи ковбаси. Про чисте ліжко та залишенну недочитану книжку.

— Докінчiti чесно два роки контракту, а потім подумати, що робити далі, чи таки спробувати щастя ще й за Атлантичною калюжею? Набіжить у тебе думка, коли ти за рогом коридору побачиш електричне освітлення біля колодязя з кліткою.

— Залишив Батьківщину... А Європа тобі що?... Воно ніби й не що, але все таки Європа — наш континент. Вугілля, видобуте тобою, сьогодні в забої не буде витягнуте на поверхню та засипане на купу, щоб його розмивали дощі та розвівали вітри. Воно піде в горнила печей, де розтопить залізо, з якого такі ж, як і ти, люди зроблять частини машин та знаряддя праці. Спалиться під казанами з водою, перетворивши воду в пару, а пару в рухому енергію... Твоя праця не піде на марно. Твоєю працею скористаються люди для людського добра. Ти таки європейська людина, між подібними тобі людьми. Навіщо тобі заокеанський журавель у небі...? Помандруєш далеко, побачиш багато, можливо чогось і навчишся. Але досвідчені люди кажуть: — Світ обійдеш, а додому не повернешся. Мандрувати за Атлантик зовсім не хочеться.

НІБІ НА ЗАМОВЛЕННЯ, ПЕРЕШКОДА ЗА ПЕРЕШКОДОЮ

Їхати чи не їхати за Атлантичний океан, нило в мене на серці від самого повідомлення канадської амбасади про надісланий мені Ярошком дозвіл на в'їзд до Канади. Під час відвідин канадської амбасади, я замовив собі бельгійський пашпорт у міністерстві громадянства та зробив в одній із лікарень Монсу рентгенівську світлину з моїх легенів та грудної клітки.

Відбиравши пашпорт у міністерстві, я одночасно полагодив у канадській амбасаді візу, пройшов лікарські оглядини та усталив у бюро подорожей дату виїзду з Ля-Гавру — 30 листопада 1948-го року. У бюро подорожей мене майже примусили набути 20 американських доларів. Не маючи певності щодо виїзду, я продав їх хлопцям, що, пишучи листи до своїх знайомих у Німеччині, посылали їм гроші на подарунки.

У суботу 13-го листопада, коли я вже відходив на працю, поштар приніс мені листа з повідомленням про негайний виклик мене в бюро подорожей у Брюсселі. Чому саме бюро потребувало мене, я докладно не розбирався, бо до 30-го лишалося ще добрих два тижні, а до моого остаточного рішення, можливо, ще й більше, тому пішов до праці.

Перед початком праці в забої, ми завжди мусили чекати на вказівки, завдання та пройти облік у десятника Фердинанта або в начальника зміни Луї. Цієї суботи Фердинант та Луї десь забарілися. Василь Савула якось незвично присів біля мене, взяв мою бляшанку з кавою і вилив у порох. Вчинок Савули майже спаралізував мою свідомість. Позбавити вуглекопа в підземеллі води чи в нашему випадку кави — рівнозначне тому, щоб позбавити повітря чи навіть життя. У забої людина без води, так само як і без повітря, обімліє і втратить свідомість. До того, всяке насилля чи навіть кепський жарт у підземеллі заборонений і на поверхні карається десятикратно. Через Савулина вчинок я розгнівався на нього і спершу навіть був склонив його за комір куртки й, добре трусонувши, запитав:

— Навіщо та за що ти мені вчинив таку прикрість?

— Ану ж кропни (вдар згідно львівських батярів-задирак), — задиркувато відповідає Савула. — Тоді тебе ясна кров заллє у в'язниці, доки виїдеш до Канади. Савулина відповідь повернула мою свідомість і мені без пояснення стало зрозуміло, що він вилив мою

каву навмисно, щоб я його вдарив чи завів із ним сварку, яку мусив би Фердинант чи Луї доповісти в бюро копальні, а бюро копальні передати на розгляд поліції. Тобто вплутати мене перед від'їздом до Канади у кримінальну справу. Я тільки погрозив Савулі роз правою на поверхні, але Фердинантові навіть не сказав, що я не маю кави в бляшанці. Біля власівки в забій Савула розплакався й запропонував мені свою бляшанку з кавою.

— Візьми “старий” мою бляшанку і пробач мені. Я більше на жодну намову проти тебе не піду.

— Хто тебе намовляв і навіщо?

— Не питай, “старий”. — Обізвався Савула, хлипаючи від страху й сорому. — Ти від'їдеш, а за нас із Шорим знову не буде нікого, щоб заступився.

Я надлив з Савулиної бляшанки в свою, може третину його кави й поліз в забій, із невеселою думкою.

— Хто й навіщо міг намовити Савулу на певну й дуже не приємну для мене справу? Поскаржитись на Савулу десятникові чи начальникові зміни за каву, перш за все, його б не допустили до забою і спровадили б на поверхню для дослідження. Я також мусив би з ним їхати для вияснення. Савулу обов’язково покарали б грошовою карою та перевели на іншу зміну, або навіть на іншу копальню. Коли б у гніві я відплатив Савулі в підземеллі, нам обоим не обйтися без суду та ув’язнення. У надрах землі закон дуже простий і зрозумілий. Не задоволений чимось? Маєш якусь проблему, скаргу чи взагалі щось тобі не подобається, скажи десятникові чи начальникові, а він тебе без будь-якого заперечення вивезе на поверхню для вияснення.

Чому в Савулиній, немудрій голові львівського сироти і вуличника, зародилася думка, щоб в’язничною карою затримати мене з від'їздом до Канади? Чому він думає “ти від'їдеш, а за нас із Шорим знову не буде нікого, щоб заступився?” Може має він якісь непорозуміння зі своїми земляками, про що я не знаю? Чи може він послухав когось іще дурнішого за себе, мовляв, затримаймо “старого” від виїзду до Канади, а потім, коли нам вийде реченець контракту, він дастіть і нам пораду, що опісля робити.

Залишок у забої був не великий. Каву я вживав обережно і дуже малими ковтками. Наприкінці зміни на коридорі біля забою чекав на мене Савула з залишком кави у своїй бляшанці. Він

попросив пробачення за вчинок перед початком праці та запропонував мені залишок своєї кави. По дорозі до колодязя з кліткою ми йшли рядом та час від часу перекидалися між собою окремими словами або короткими реченнями. По-перше, тому що, йдучи проти досить сильного протягу з пилом, тяжко розмовляти, а по-друге, нам не було про що й говорити. Савула соромився свого вчинку, а мені не хотілося і не личило ображати свого нерозумного земляка.

У неділю я вияснив, що отриманий лист в суботу — це фактично повідомлення бюра подорожей про перенесення моого від'їзду з порту Ля-Гавру у вівторок 30-го листопада на суботу 20-го листопада з порту Ліверпул на Британському острові. На десять днів скорочений реченець від'їзду мене дуже обмежив у часі та в роздумах. Відмовитися від від'їзду — наразити моїх земляків на втрату оплати за мій переїзд через океан. Це значить образити їх невдячністю. Якщо від'їздити з Ліверпулю в суботу, то я вже не маю часу навіть поїхати до Варнарки та попрощатися. Мені ще треба мати дозвіл від бельгійського уряду на припинення дійсності контракту на працю в Бельгії. Треба розрахуватися на копальні. Не менш як два дні на подорож по Бельгії та Велико-Британії. Треба ще й навідатися до Козути й Ніни, якщо вже їхати через Британський острів.

Народна мудрість каже, що де коротко, там і рветься. У неділю зі співмешканцями півбочки Савулу сварили, а "нашому старому" допомагали думу думати, як у Канаді давати раду з лікером і ковбасою. Потім напідпитку гуртом у Матильди й Соні вияснювали зміст листа з бюра подорожей. Тривало десь аж за північ. У понеділок уранці я поїхав із болями в голові до Брюсселю вияснювати причини зміни та можливість перенесення моого виїзду на іншу дату. У бюрі подорожі стали на твердому становищі щодо дати моого від'їзду, мовляв, моя подорож заплачена до порту Галіфакс у Канаді, а в зв'язку з незабарною зимою рейси пароплавів змінилися, а рейс "Асканії" з Ліверпулю до Галіфаксу останній цього року. Я звичайно їхати не примушений, але зворот оплати за переїзд буде дуже утруднений, якщо не безнадійний. Квитки на подорож оплачені, а місце на пароплаві "Асканія" для мене зарезервоване. Чеки на 20 канадських доларів для моєї подорожі вписані Казанівським.

— Твоя відмова чи навіть затримка з виїздом наражають осіб, що турбувалися за твій в'їзд у Канаду, на фінансові втрати, а ти сам наражаєшся на немилі перевірки в амбасадах, куди ти згодом забажаєш виїхати, бо крім канадської, про твій виїзд і транзитний переїзд через Великобританію, ми вже повідомили й Британську амбасаду в Брюсселі. Роби, як знаєш, але вважай, щоб не мав опісля прикрощів. — Так порадив мені урядник бюра подорожей.

Після поради урядника в бюро подорожей, я остаточно прийшов до рішення — виїхати до Канади!

— Що буде, нехай станеться, але розчаровувати моїх земляків у Канаді не стану. Побуваю ще й там!

У Британському консульстві, де я тепер мав узяти проїздну візу до порту Ліверпуль, мене прийняли дуже ввічливо. Перевіривши документи на переїзд, ще ввічливіше відмовили мені візу — не раніше двох днів перед тим, як я зможу поставити свої стопи на їхньому острові.

— Будьте ласкаві, зайдіть до нас у середу після десятої години ранку, — задоволимо ваші потреби без упередження. — Сказала мені усміхнена, не кепська на вигляд дівчина-секретарка.

У банку, куди я звернувся по обмін бельгійських грошей на канадські, також сказали, що в середу після дев'ятої години ранку жодної затримки не буде.

У книгарні російських емігрантів про англійсько-український словник навіть не чули, але невеликий англо-російський знайшовся. Щоб “не згубитися” під час подорожі в Атлантичній калюжі та на просторах Канади, купив я там також і подорожній атлас світу.

По дорозі з Брюсселю мав я більше буйних думок, ніж під час праці в підземеллі. Завтра, перед тим як лікар може мене прийняти на оглядини та підпише потрібну мені посвідку для розрахунку на копальні (я вже заздалегідь із ним домовився, що на основі “поранення” моєї голови під час праці в німецьких таборах “OST”, працювати мені глибоко в копальні небезпечно), завезу всі не потрібні мені речі до Варнарки, в поворотній дорозі, а в містечку Сент-Гіль, куплю невелику валізку для речей, потрібних на дорогу.

Робітникам із нічної зміни скажу, щоб вивезли мій відбійний молоток на поверхню та взяли за нього посвідку в лямповій коморі. З лікарською посвідкою та посвідкою за відбійний молоток із комори, в бюро копальні затримки не буде. Увечері зайду до

Матильди й Соні, а вранці в середу від'їду з Ваму, щоб тільки згадку мати по ньому. Ночувати напевно буду десь на березі Ля-Маншу, а в четвер ступатиму вже по землі гордого Альбіону, по землі нашадків варягів-злодюг, що в минулому плавали нашим Дніпром "у греки", по дорозі займаючись злодійством, гвалтами та плюндруванням, а тепер найняли хозара-рабина, щоб вигадав примару комунізму й пустив її бродити по Європі.

Ля-Манш — невелика морська протока, але нашадки варягів-злодюг горді зі свого походження та зі свого спілкування з хозарами, вважають свій острів Албіон за не приступний для жодної ворожої сили і жодної зарази-примари. Осівшись на Британському острові та споріднившись з тубільцями-шотляндцями та валійцями, нашадки варяг-злодюг ніби змінилися й завели в себе монархічно-демократичну систему державного устрою. Джентельменсько-аристократичну поведінку суспільства! Розрахунки ведуть на вагу золота та срібла, фунтами. Дотримуються традиційної міри довжини на стопи, а рідини — на кварти. З хозарами — ніби нічний горщик розбили ще за короля Едварда в 1290-му році, але для чого знову відновили з ними спілкування та, напустивши примару комунізму на Європу, плюндрують її? Ля-Манш не глибокий і не широкий... Побачити, диво-джентельменів зблизька не шкода, а до того й навідатися до Козути та Ніни. П'ятницю доведеться присвятити на відвідини та оглядини.

Треба написати листи до Казанівського та Ярошка про перенесення дати моого від'їзду. Козуту й Ніну попередити. Рішав порадувати можливою зустріччю на американському континенті. Винести мій відбійний молоток із забою попрохав я хлопців із нічної зміни та пообіцяв заплатити 10 франків тому, хто знайде й винесе на поверхню. Алжирцеві Магометові не пошкодував дати 10 франків наперед, знаючи бідність його родини в Алжирі. Першу непевну новину про зникнення моого молотка з забою принесли хлопці пополудневої зміни, звернувшись до мене з дивним запитанням.

— Де ти, "старий", ховаєш свій молоток, що ми не могли знайти?

Уранці хлопці з нічної зміни збудили мене завчасу.

— Нема твого молотка, в забої нема і в коморі.

Півгодини пізніше прийшов до мене засмучений Магомет.

— Я, — каже Магомет майже кріз сльози, — наражав своє життя, залазячи далеко у вироблений забій, але твого молотка не

знайшов. Якщо мої земляки з денної зміни не знайдуть твого молотка, я поверну тобі гроші, але знай, що таку прикрість тобі не алжирці вчинили. Ти маєш недобрих своїх земляків.

Відбійний молоток не міг пропасти безслідно в забої, якщо його хтось навмисно не закинув далеко у вироблений забій. Савула поклявся, що більше прикростей мені робити не буде. Крім того, він працює не в забої, а біля навантаження вагончиків вугіллям унизу. Лізти за молотком у забій, перед початком праці, під час праці чи після — діло не можливе. Він міг мати спільника в забої, і той міг укинути молоток у корито конваєру з вугіллям. Але наглядачі за конваєром на перевалах напевно завважили б у кориті молоток і вистукали б по трубі тривогу. У надрах землі темно, але чуйно. Всяке невелике недотягнення мусить бути негайно направлене. Тяжкий залізний молоток на стрімкому спускові корита, може вискочити з нього й вибити одного чи й декілька стояків та обвалити забій, спричиняючи навіть смерть. З розгону може розбити вагончик підставлений на вантаження вугіллям чи навіть покалічити, якщо не вбити людей, які пораються біля вантаження.

Молоток — не моя власність. Магомет запевняє, що він зі своїми земляками його мені обов'язково розшукає. До того, він уже повідомив начальників нічної та денної змін про зникнення моого молотка в забої. Після сніданку він піде в бюро копальні та складе письмове свідчення про розшуки моого молотка, а тому мені й турбуватися багато не треба.

— Магомет бідний, але чесний "камарат" (друг). — Запевнив мене він.

Зникнення молотка — прикра справа. 10 додаткових франків Магометові за дальші турботи — не великі гроші. Напаковану валізку непотрібними мені речами завіз я до прикордонної бельгійської станції й переніс через французький кордон без пригод. Варнарка, скалічений гарячим склом, лежить у ліжку з попеченою рукою та посинілою ногою, задоволений моїми відвідинами та вісткою про мій від'їзд за океан. Він покладає надію на скоро повернення Миколи з війська й можливе переселення за Атлантик із завошивленої комунізмом Європи.

У поворотній дорозі від Варнарки купив я невелику валізку на Сен-Гіль. Італійці та алжирці, що стояли в черзі до лікаря, вже знали, що я маю клопоти зі зниклим молотком і виїжджую за океан, без слова спротиву дозволили мені зйти на оглядини до лікаря

поперед них. Лікар так як годиться постукав щиколотком пальця по моїй голові і "визнав" її перенапруженою від попередніх ускладнень і потрясень.

У бюрі копальні молодий хлопчина, відібравши мої документи, поніс їх до своїх зверхників. Повернувся звідти з поясненням:

— Дирекція копальні зможе вас розрахувати тільки тоді, коли ви повернете відбійний молоток у комору копальні, або згодитеся заплатити готівкою за нього.

— Я ж у суботу залишив його, як і кожного робочого дня в забої. — Кажу хлопчині.

— Ми маємо відомості, що молотка в забої нема.

— То що я маю робити? — Питаюся в хлопчини, а він тільки руками розводить, мовляв, працюй далі, поки знайдеться молоток, або виплачуй належну суму за нього.

— Скільки треба заплатити за молоток?

— Десять біля двох тисяч франків. Молоток був ще зовсім мало вживаний. — Пояснюю він спокійно.

Дві тисячі заощаджених бельгійських франків у Бельгії — це не тільки більше двох тижнів праці в підземеллі, але й значна сума капіталу, що дорівнюється майже десяткові не гірших костюмів або два-три місяці довільного життя в готелі на березі моря. Викидати дві тисячі франків за чийсь дурний жарт, перед від'їздом у невідоме й можливо дуже пісне, шкода, а на скарги та розшуки в мене нема часу. Від вівторка до суботи, залишилося тільки три дні, а я ще стою перед віконцем бюра копальні, без звільнення з праці.

Роздумувати, хто міг із заздрошів, по злобі, з якихось інших причин позбиткуватися наді мною, нема часу. Але хто? Не можу всунути з думки навіть під час розмови з цим хлопчиною. Як же скінчити мій розрахунок.

— Скільки, — питаюся в нього, — належиться мені за працю в минулому тижні? — А думки рояться в голові про можливість нерозважних Савулиніх жартів чи Фердинантового або Луєвого озлоблення на німецьку окупаційну владу під час війни. Альбертове "партизанування" чужими ковбасами, за московські рублі.

— За дві тисячі франків осоромишся перед земляками, які ніби бажають тобі добра за океаном, та ще чого доброго когось запроториш у в'язницю. Виявиться, що твій молоток хтось навмисне закинув у вироблений забій, кари йому не вникнути. Закони земних надрів ні дурних жартів, порахунків, ані політичної нетерпимості не

визнають. У підземеллі провинився на копійку, на поверхні плати десятикратно.

— Відрахувавши користання кантину, податок, соціальне забезпечення, профспілку та різне ваше заборговання копальні, вам належиться 892 франки з су. Але, якщо бажаєте доплачувати за молоток, вас бажає бачити директор копальні, — сказав мені хлопчина.

Я згодився йти до директора, але хлопчина спершу завів мене до бюра головного інженера копальні. Інженер, ще досить молодий, але з посивілим волоссям, можливо років близько півсотні, добродушний чоловік, привітався зі мною за руку та вказав на стілець, де я маю сісти.

Спершу поцікавився, звідки я прибув до Бельгії та куди й до кого йду в Канаду, а потім почав розпитувати про мою працю в забої останньої суботи. Як і скільки я зробив роботи в забої? Чому я не виніс молотка на поверхню, коли думав від'їздити в Канаду? Де і як я залишив молоток? Хто працював вище мене та хто злазив після мене з забою?

Задовольнившись моїми поясненнями, знайшов якісь папери на столі та сказав мені йти з ним до директора копальні.

Директор, старший і розтовстілій чоловік, мабуть був не в доброму настрої чи можливо він такої вдачі. Не відповівши на привітання головного інженера, не запросив його сісти на стілець, що стояв проти його столу, якось злісно запитав у нього по-французькому.

— Ну, що?

Інженер, розвівши руками, сказав йому, що молоток був залишений мною у відповідному місці та відповідно забезпеченим, із метою повернення до праці в понеділок, але на поверхні цього чоловіка чекало повідомлення з бюра подорожі в Брюсселі про змінений реченець від'їзду.

— У кого гроші позичив і не повернув? — Звернувся до мене директор по-французькому.

Скоромовної французької мови директора я цілком не зрозумів і відповів йому, що гроші я маю доплатити за молоток. Але ж я його не привласнював і не злегковажено залишив десь у купі каміння у виробленому забої.

— Я залишив молоток у суботу так, як залишав його від початку моєї праці у вашій копальні. — Виразно заявив я

директорові.

Інженер вияснив мені по-німецькому, що директор не питає, чи я маю гроші на доплату за молоток, а бажає знати, в кого я позичав гроші і не повернув.

Вияснивши інженерові по-німецькому, що грошей я ні в кого не позичав і для позичок навіть не мав потреби, директор безпосередньо і через інженера почав ставити мені питання зовсім не пов'язані з працею в копальні.

— З ким у пивній чи в кафе проводиш час після праці?

— За винятком склянки пива, після праці в пивній біля копальні по жодних пивних та кафе я не ходжу.

— Скільки склянок пива випиваєш після праці?

— Одну. Дуже рідко дві.

— Маєш тут земляків, із якими ще з дому мав непорозуміння?

— Маю одного, що працює на Фрамарі, але ми з ним не зустрічалися в Бельгії.

— З ким мав сварку або бійку останнім часом?

Про Савулине вилиття кави з моєї бляшанки згадувати директорові означало затримку мого від'їзду і клопоти для Савули, тому про це я змовчав, а іншого випадку з кимось не мав.

— У дитинстві я мав побити малу сестру за нерозважливість і трохи не позбавив її життя. Від того часу я на нікого не підіймав руки. — Сказав я по-німецькому інженерові, а він переказав директорові.

Директор був упевнений, що молоток сам по собі не міг пропасті в забої. Хтось мусив бути зацікавлений у покаранні мене. Хтось мусив щось мати проти мене.

— Як часто буваєш у таборі, де мешкають родини вуглекопів?

— Один раз був на святкуваннях, але з годину, не довше.

— До чиєї дружини залинявся?

— Я був в товаристві бельгійців.

— Про бельгійку нам відомо. — Махнув якось безнадійно рукою директор.

— Скільки ти заощадив грошей, працюючи в нас на копальні?

— Біля сорока тисяч. — Сказав я, вагаючись. — Можливо навіть більше.

Директор довго і з недовір'ям дивився на мене, ніби розлізнявав, що робиться в моїй утробі, а потім, ударивши по столу своїм невеликим кулаком і відмахнувшись рукою ніби від настирливої мухи, сказав:

— Хочеш, працюй у нас, а ми розслідуємо, де подівся твій молоток. Хочеш їхати в Канаду, я обнижу ціну молотка на 10%. У нас такого випадку ще не було, щоб безслідно щось пропало під землею. Не пропаде й твій молоток. Влаштуєшся в Канаді, пришли нам твою адресу. Знайдеться молоток, твої гроші не пропадуть.

У бюрі урядники вже закінчили працю і порозходилися додому, за винятком одного молодого чоловіка, що відібрав від мене дев'ятсот франків доплати за молоток та виписав мені відповідні документи за розрахунок на копальні, а директор, завіривши, побажав щасливої дороги й добrego здоров'я та успіху за океаном.

З розрахунком за копальню я зайшов до Матильди й Соні попрощатися, а в півбочці на мене чекали мої співмешканці зі збіркою грошей за втрачений молоток та пляшкою лікеру з закускою. Зібрані гроші у моїх співмешканців я відмовився брати, пояснивши запевненням директора, а пляшка лікеру з ковбасою, шинкою та хлібом якось не зникала зі столу, десь аж до пізньої ночі.

Спали ми чи не спали, але коли наглядач кантини оголосив, що вже час уставати до праці, хлопці порозбуджували й тих, що працювали на пополудневій зміні, розмішали залишки лікеру з гарячою кавою та й почали "гладити" дорогу "нашому старому" за океан.

Спершу пили каву мало розведену лікером бажаючи мені й собі, щастя та здоров'я, мені "гладкої" дороги, а собі "добавки" в зарплаті. Згодом у когось виявилась повна пляшка лікеру, кава дещо погустіла, а взаємні бажання поширилися на щасливе закінчення терміну контракту в Бельгії, милу зустріч у відбудованій Німеччині, у вільній Україні, на безмежних просторах степів Канади, між хмаросягами американських міст... Нарешті вирішили: якщо "наш старий" залишає нас сиротами, то нехай на копальні всі знають, що ми сироти. До черта сьогодні з працею! Відпровадимо "нашого старого" до моря!

Хлопці розгулялися. Один день утраченої праці для них чи для копалень шкода не велика. Подорож до Остенде (Ostende)

візьме не більш як день часу, але мені в Брюсселі треба обміняти гроші в банку, взяти візу в Британському консуляті. Водиться по місту з двома десятками розгуканих і напідпитку хлопців зовсім не відпозідно.

До залізничної станції вони проводили мене з піснями та вигадками, але брати їх до Брюсселя я таки відмовився, а вони не пішли проти моєї волі й залишилися на станції у Вамі тільки до відходу потяга.

Перевіряючи подорожні квитки, кондуктор звернув увагу на мої валізки та запропонував заопікуватися ними.

— Їдеш до моря на відпочинок, то чому будеш тягатися з тяжкими валіzkами? На бельгійських залізницях пасажир має бути паном, а не носієм тягарів. Кондуктор покликав свого помічника, і вони забрали мої обидві валізки у багажний вагон.

По деякому часі повернувся до мене кондуктор із поквитуванням на мої валізки та поцікавився не зрозумілими для нього обставинами.

— На станції тебе проводжала ціла юрма твоїх друзів, а на відпочинок до моря їдеш сам?

— Я їду за океан, а не до моря.

Кондукторові треба наглядати за пасажирами, які мають висідати та всідати на зупинках станцій, тому він уривками приходив до мене вивідувати, в яку саме країну їду, за океан, звідки я прибув до Бельгії, чому не їду на Україну, що робитиму в Канаді...

Під'їздивши до Брюсселя, подякував мені за розмову та побажав *bon voyage*, тобто щасливої дороги.

Ранок останнього дня перебування в Бельгії та подорож до столиці країни — Брюсселя — були приємними, товариськими, любими серцю і розуму. Чекаючи на відчинення банку, я побачив шовкові коловорові хустки на базарі, що мені сподобалися. Я купив дві на подарунок Ярошковій дружині та її дочці. Кілька хвилин по дев'ятій годині підійшов я до дверей банку, але вони не відчиняються. Придивляюся — напис на табличці, що в середу банк відчиняється о десятій годині. У мене виник сумнів, що саме говорили мені в понеділок, куди прийти о дев'ятій годині, до банку чи до консуляту?

Банк зачинений до десятої, то напевно консулят відчинений о дев'ятій. Вирішив я й пішов під двері консуляту, але й тут двері

не відчинялися, як я не натужувався. Розглянувся за номером будинку, номер відповідний адресі. Почав шукати напису — жодного. На протилежному боці вулиці, із-за рогу, з'явився жандарм. Я звернувся до нього, чи бува Британський консулат не переселився в інше приміщення.

— Hi, — каже жандарм. — Британці — нарід не хвацький на переселення. Німцям і то було чимало мороки, поки їх із того будинку позбулися, а тепер вони там сидітимуть, хібащо будинок завалиться. Ми свої будинки, — показує жандарм своєю палицею на навколошні будинки, — після німецької навали та війни пофарбували й почистили, а вони навіть вікон не спромоглись помити. На інтриги справні, а порядкувати біля себе щось не поспішають. Не журись, — порадував мене жандарм. — До полуночі повстають і двері відчинять.

Двері банку, о десятій годині були вже відчинені. Канадських грошей у банку виявилось тільки один двадцятьдоляровий банкнот. Решту моїх грошей можуть обміняти на долари сусідньої країни з Канадою, Сполучених Штатів, або на чек. Міняти франки на американські долари, а потім на канадські — зайва витрата часу і грошей на оплату виміни, а в дорозі готівка може стати приманою злодіїв.

— Розрахунки чеками на американському континенті — дуже популярна справа. — Пояснив мені касир у банку.

Я згодився взяти двадцатидоляровий банкнот і стодоляровий чек. У банку не так, як у крамниці, де тобі спершу відмірюють чи відважують крам, а потім ти платиш. У банку спершу вимагають оплати, а потім видають належне. Отримавши двадцатидолярівку та чек на сотню доларів, я виявив, що чек виписано на банк у місті Монреалі, а не в якомусь місті провінції Саскачевану, куди я маю їхати. Я зі скаргою до касира, а він мені з порадою, мовляв, не бажаєш чека, заплати за розмін, ми тобі повернемо твої франки. Тобто, стоячи тут перед віконцем банку й міняючи гроші на чек, а чек на гроші, я втрачу час і гроші, а до того вже однадцята година, а потяг до Остенде віходить о другій годині дня.

— Без грошей приїхав до Бельгії, якось дав собі раду. Приїду в Канаду з чеком, а там буду й думати про нього. Сховав двадцатидолярівку й чек у гаманець, а гаманець — у надійну кишеню й повернувся до будинку Британського консуляту.

Двері в консуляті були вже відчинені. В передпокої вікна з вулиці щільно завішенні фіранками, електричне світло погашене. Не встиг я розглянутися в досить затемненому просторому передпокої, як до мене, ніби зі світу чарівної казки, підійшла молода дівчина і французькою мовою зажадала моого пашпорту. Я намагався пояснити їй, що я прийшов дістати проїздну візу по території Британського королівства від порту Дувр (Dover) до порту Ліверпулю (Liverpool) та що в понеділок одна з тих секретарок, що сидять у кутку передпокою, виразно сказала, щоб я до неї звернувся. Не звертаючи уваги на моє вияснення, вона повторила: "Будь ласка, ваш пашпорт!"

Я прийшов до установи, в якій заведено такий закон і звичай, то нащо вимагати пояснення, коли вона можливо й сама не знає іншого поводження з людьми. Знайшов у кишенні пашпорт і подав дівчині. Взявши його, вона навіть не глянула на нього, сказавши мені йти за нею праворуч, а не ліворуч, де сиділа за столом та дівчина, до якої я звертався в понеділок.

— Здається, що тут порозуміваються без слів. Не даремно так критично висловлювався жандарм на вулиці про цих людей у цьому будинку. Думав я, йдучи за дівчиною темним і довгим коридором.

У кінці коридору дівчина, не стукаючи у двері, відчинила їх і пропустила мене також у затемнену продовгувату 'кімнату. Зачинивши за собою двері, обійшла мене мовчки, поклала мій пашпорт на широкий стіл біля єдиного вікна кімнати, напівзвішеного з обох боків темними й товстими завісами. Відвернувшись від столу, дівчина якось винувато нагнула голову, обійшла мене знову і вийшла з кімнати.

Кімната занадто довга для бюра, що займається накладанням віз на пашпортах. Широкий, непомірно до кімнати, стіл без будь-яких писарських приладів із двома стільцями поряд нього. Біля вікна для службовця амбасади, а навпроти для відвідувачів. Біля дверей, з обох боків кімнати, по одному довгому, оббитому тканиною, дивану. Розгледівшись по кімнаті, я виявив позаду мене, біля самих дверей, на диванах двох чоловіків, що вигідно розсілися. Хто вони та чому так вигідно всілися на диванах, ніби в тещі в гостях, мені нема діла. Хто перший у черзі, а хто останній між трьома особами різниця невелика, та й не від мене залежать, кому цей службовець підпише візу спершу. Прикро, що я відразу пішов до банку, а тепер

доводиться чекати на чергу, але до другої години ще майже цілих три години.

— Сідай! — Обізвався французькою мовою позаду мене один із чоловіків, що сиділи на диванах, сказав, ніби наказуючи.

— Дякую. — Відповів я йому, не обертаючись. — Я тут тільки за проїздною візою.

Чоловіки на диванах між собою тихо порозумілися, запалили по сигарі, напустивши диму в кімнаті. Перегодя знову обізвався чоловік по-французькому, наказуючи мені сідати.

Я краще подивився на цих осібняків і навіть виявив їхнє хозарське походження.

Вони також “підждають”, по-совєцькому “підсвреють”, виникла в мене думка. Та й справді, чого стояти поперед них перед столом службовця. Зауваживши між диваном і стіною з дверима звичайний дерев'яний стілець, я обернувся, щоб піти й сісти, але вони ногами перегородили дорогу.

— Сідай он там! — Злісно обізвався осібняк французькою мовою, показуючи рукою на широкий та оббитий тканиною стілець біля столу.

— Я прийшов за проїздною візою, а не на посиденьки. Дякую вам за увагу. — Сказав я спокійно та як умів французькою мовою. Обернувшись, продовжував стояти.

— Він не звик виконувати накази. Його треба дуже лагідно просити. — Сказав інший осібняк німецькою мовою й дунув у мій бік хмарку диму після протяжного цмокання біля сигари. *Bitte schön sitzen!* (Будь ласка, сідайте!).

На задирливе зауваження “підсвреючого” хозара німецькою мовою, я не відповів, як на негідне уваги.

— Куди ідеш? — Запитав осібняк французькою мовою.

— До Канади. — Відповів йому по-французькому.

— Поляк?

— Українець.

— SS чи Вермахт? — Задиркувато запитав осібняк німецькою мовою.

Мені чомусь здалося це питання кепським жартом, і я зневажливо подивився на горбоносе, з розвішеними губами обличчя, насмішкувато сказав:

— Пане! Маєте честь говорити з адміралом Деніцом. Я адмірал. Прошу бути зі мною вільно, але увічливо.

— Легше! Легше! — Підвищив голос осібняк, що говорив по-французькому, і сів пряміше на дивані, відклавши сигару у попільничку. — Тебе питаютъ, будь чесний і відповідай прямо, а не розумничай і не хвилюйся.

— Мені й хвилюватися нема чого. Я його не зачіпав. Він тут такий самий відвідувач, як і я.

— Такий чи не такий, про це не нам з тобою знати. Я тобі ще раз раджу бути чесним і відповідати прямо на запитання.

— Я прийшов сюди дістати перейздну візу з Дувру до Ліверпулю, а не на переслухи якоїсь комісії. Канадську візу я вже маю. Тому, кому потрібно, вже відповідав, належав я до SS чи ні.

— Я тебе ще раз попереджаю, — сказав поважно осібняк французькою мовою. — Будь чесний і відповідай на запитання спокійно й докладно.

Я подумав, що цей осібняк, який говорить французькою мовою, якраз є тим службовцем, що має видати мені візу, і вже збирався з французькими словами, щоб його перепросити, як осібняк що говорив по-німецькому, вставив "шпильку".

— Він звик, щоб йому відповідали, а не навпаки. Відповідати за свої вчинки, до цього часу, йому вдавалося уникати. — Сказав він останнє речення французькою мовою.

"Шпилька" горбоносого та губатого осібняка переконала мене, що дівчина завела мене не в ту кімнату, куди мені потрібно, і я вирішив не заводити з цими двома осібняками суперечки, а забрати свій пашпорт зі столу та й піти за виясненням до тієї секретарки-дівчини, що мав з нею діло в понеділок.

Не встиг я зробити й кроку в бік столу, як обидва осібняки схопилися з диванів. Французькомовний заступив мені дорогу до столу, а німецькомовний до дверей. Ставши навпроти мене спиною до вікна та поспішно розстебнувши гудзики костюма, зрадив себе, що він не службовець тут і не відвідувач, а якийсь "лєгавий", якщо не енкаведист, із портуpeeм для нагана через плече.

— Я хочу взяти мій пашпорт, щоб звернутися до секретарки в передпокоті...

— Ти там його не клав! — Вигукнув осібняк у мене за плечима.

— Про те, що то мій пашпорт, ви добре знаєте, а що та дівчина помилилася, куди занести, то не моя вина. — Говорив я спокійно, але в душі потерпаючи, що потрапив, якщо не помилково в

радянську амбасаду, то принаймі в зграю якихось провокаторів або шпигунів.

— Ніхто тут нічого не помилився. Ти зайдов, куди тобі належиться. Сідай ось тут, — повернув він стілець біля столу й підсунувся ближче до мене.

— Чому тут? — Удав я здивованого. — Ви сідайте там, а я сяду біля дверей. — Замість відповіді, я відчув цівку якоєсь стрілячки під моїми ребрами того осібняка, що говорив по-німецькому.

— Сідай тут і будь тихо! — Наказав осібняк, штурхаючи ногою стільця.

— Чому ви вимагаєте від мене чесності, коли ви зі мною зовсім нечесно поводитесь. — Запротестував я дещо зднервовано.

— Мені зовсім невідомо, хто ви і чого від мене хочете. Бельгійський жандарм на вулиці запевнив мене, що це будинок амбасади Його Королівської Величності Британської Імперії, а не в'язниця, чи установа якоєсь нелегальної організації.

— Сідай! — Наказав мені осібняк попереду мене. — Та вважай на язик і зуби! — додав той, що позаду. Ми тобі випишем візу...

На "конваєр" московських опричників, мені не доводилось бути. У німецькому арешті я також великого досвіду не набув. Як поводитися з цими "джентельменами" непевного роду та служби, не можу з думками зібратися. Силою вирватися з цієї кімнати та з цього похмурого і брудного будинку я напевно не зможу. Сідати на стілець, підкоритися без спротиву їхній волі та датися безвладно на знущання мене стимувало переконання бельгійської законності та вже ніби унормованого, післявоєнного хаосу. Нас привезли бельгійські залізничники "з вітерцем", від кордону до Монсу. З нас напевно ніхто не скаржився урядові, але хтось це зауважив — і більше "німецьких свиней", навіть у зчинених вантажних вагонах, не возять. Зробити якусь підлість чи навіть замордувати людину — діло не складне й не тяжке до виконання. Але відповідальність за вчинок, уникнення відповідальності перед законом — це проблема. Ці два осібняки мають стрілячки, а для знищення мене потрібний тільки один постріл. Вони мають силу закатувати мене, в цій напівтемній кімнаті, чи в льоху цього будинку, але що вони можуть зробити з моїм трупом? Як вони його позбудуться, коли через три дні, я не зголосуся на пароплав у Ліверпул? У банку я підписував

папери на обмін грошей. Жандарм на вулиці напевно мене добре запам'ятив, бо я з ним говорив можливо хвилин п'ять, якщо не більше. Що зі мною не станеться в цьому будинку, розшуки починатимуться звідси.

— Своєї долі й конем не об'їдеш. — Сказав я голосно, всідаючи на м'який стілець.

— Що ти сказав?! — Підскочив до мене осібняк, що говорив по-німецькому.

— Ви порозуміваєтесь між собою не зрозумілою мені мовою, то чому я, не можу сам для себе висловити свої думки зрозумілою мовою?

— Ми в тебе маємо питати, а не ти в нас.

— Ви питаете в мене, а я пытаю в себе, — і додав українською мовою: "Хто ви та чого від мене хочете?"

— Говори по-людськи!

— Якщо ви люди, а не душогуби. — Сказав я по-українському, розуміючи, що ці два осібняки, хоч і Мойсєєвої віри, можливо московські вислужники, але української чи навіть російської мови не розуміють.

Осібняки погеркотіли між собою не зрозумілою мені мовою, всілись на диванах і запалили по новій сигарі. Палити цигарки я почав тільки минулого літа, коли, познайомившись із Матильдою, був у товаристві Альберта, а він наполегливо вгощав мене цигарками. Першого дня в парку, я не посмів відмовлятися, а пізніше не хотів, щоб він подумав, що я маю якісь упередження до нього, почав купувати й собі цигарки та вгощати Альберта. Дим із сигар викликав у мене бажання також запалити цигарку. Затягнувшись кілька разів димом із цигарки, я відчув, що в мене ніби дещо прояснилося в голові. Зродилася думка не то ненависті, не то огиди до цих двох осібняків.

Якщо ви навіть не піддані Британського Короля, і християнського Монарха імперії, в якій не заходить сонце, а звичайні м'ясники московської душогубки, хозарсько-жидівського походження та єврейсько-юдейського віровизнання, то яке право ви маєте мене ображати такими дурними питаннями? SS чи вермахт?" Дурна твоя бандитська морда! Як я міг бути німцем, коли я унтерменш (півлудина пітварина в понятті таких дурних німчурів, як ти!). Ваше плем'я позичило Маркса британським джентельменам для створення "примари комунізму" "для Європи. Ваші

одновірці, Ротшильди та Моргани, заснували "науку" соціалізму й навчили Гітлера керувати тим "науковим" соціалізмом. За чий гроші Гітлер вибився до влади?

Добре, згодився я в думці. Я покладаю надію на німців щодо звільнення моєї Батьківщини з московської узурпації. Мої земляки пробували навіть творити "Вільне козацтво", дивізію "Галичина", були навіть власовцями, але ж мої земляки також створили Українську Повстанську Армію, півмільйона вояків та командирів. Мої земляки на своїх прапорах виписали "Воля народам! Воля людин!"

Якщо я провинився проти якогось народу, людини та волі, мої земляки мають право запитати в мене, де я був і що робив, коли йшов боротися за волю, а не ви. Чим ви займалися під час війни, можна тільки здогадуватися. Війна закінчилась три роки тому, а ви все ще ганяєтесь за "відьмами" та примарою SS. Чому ви не звертаєте уваги на тих чесних борців за волю і право своїх народів, що їх вішають душогуби й викидають через вікна на вуличний брук? Чому ви не охоронили Миколайчука та Масарика, коли ви цікавите "чистотою" людського сумління?

До кімнати зайшло ще два осібняки. Їхній прихід перервав мої розбурхані думки. Один із них усівся на дивані біля тих двох осібняків, а другий, посунувши стілець за столом так, щоб на нього не падало світло із затімареного вікна, всівся на стільці. Діставши рукою мій пашпорт, оглянув його повільно, перегортаючи листки. Загасивши недокурок цигарки в попільничці, що стояла за куртиною на вікні, запитав мене французькою мовою.

— Твоє правдиве прізвище?

— Сірик. — Відповів я йому, але він цим не задовольнився й почав випитувати, чому я вимовляю своє прізвище не так як воно написано.

— Як твоє прізвище вимовляється згідно з літерами? — Запитав мене новоприбулий на дивані осібняк російською мовою.

— Залежить, якою мовою та якими літерами. — Відповів я йому по-українському.

— Відповідай німецькою мовою. Кажи так, як німці тебе звали. — Вмішався той горбоносий осібняк, німецькою мовою.

— На ОСТівському "авсвайсі" (виказці) німці чомусь були написали обое "І" з крапкою, та наголошували на останній склад, а не...

— А на французькій? — Запитав той, що сидів за столом і дивився в мій пашпорт.

— У Бельгії поляк був перекладачем у комуні, і тепер моє прізвище більш правдиво звучить.

— Чому?

— Тому що склад "СІ", вимовляється м'яко і з наголосом, а склад "РИК" твердо.

— А російською мовою як буде?

— Згідно з правописом, склад "СІ" може бути написаний "СЕ", але москалі чомусь писали обидва склади з "И". Чому так, я не вникав у цю справу. Усі чотири перекинулися між собою англійською мовою. Я не розумів тоді її, але по окремих словах було зрозуміло, що вони порозуміваються між собою якраз англійською.

— Твоє ім'я? — Звернувся до мене той, що сидів за столом і тримав мій пашпорт.

— Грицько. — Відповів я без надуми.

— А чому тут написано Григорій? — Тикаючи пальцем у пашпорт, запитав осібняк за столом.

Горбоносий не став чекати на моє вияснення різниці між Грицьком та Григорієм і поспішився з запитом, щоб збити мене з думки.

— Як тебе кликали німці в частині?

— Для німців ми всі були Іванами. — Відповів йому по-українському.

— А як записували? — Озвався осібняк російською мовою.

— Записували, як їм подобалось. Вони до літер не придивлялися, а до номерів.

— А SS навіщо викарбовували?

— Мені німці про це не пояснювали. У Вільгемсгафені мені були притулили на груді номер "Д-160" (D-160), а на "Кроне" мене кликали номер 83. Горбоносий зрозумів, що я розговорився і можу ненароком виявити якусь свою таємну пов'язаність із німцями під час війни, схопився з дивана та, витріщивши очі майже в моє обличчя, запитав.

— Назва частини?

— Вільгельмсгафен. (Табір на передмісті Берліну, для розподілу остівців.)

- Бойове призначення?
- Робітниче.
- Місце головної команди?
- Берлін.
- Докладна адреса?
- 288 Франкфуртер алея.

Горбоносий вивернув свої маснисті губи, ніби курка після знесення яйця те місце звідки випадає яйце, подумавши хвилину, плюнув на килимом заслану підлогу біля моїх ніг і лініво всівся знову на дивані. Російськомовний та французькомовний осібняки, що сиділи на дивані, праворуч мене, почали питати про моє перебування в Берліні. Їх цікавили якісь військові частини, військові об'єкти, особи Гітлерового Третього Райху, а я їм оповідав про підземку Ю-Бан, про надземне сполучення С-Бан, про базар на Александер пляці, про заробітки біля ношення скриньок з брикетами, мешканеві бараки та взагалі не те, що вони хотіли та про що в мене питали. Я розповідав їм те, що я знов про Берлін і чого їм не треба було знати. Коли вони поцікавились моєю працею на заводі "Кроне", тоді я, не знайшовши в думці відповідного українського слова, щоб висловити мою участь у вироблені корпусів голівок до саморозривних набоїв зенітних гармат, сказав, що був поставщиком голівок до набоїв. Це здалося їм якимось великим відкриттям моєї військової діяльності по німецькій стороні. Три, що сиділи на диванах, обступили мене біля стільця, а той, що сидів за столом, поспішив витягнути з шухляди стола кілька аркушів паперу та олівець.

- Для якого фронту ти постачав голівки? — Котрийсь із них запитав суржиком російсько-української мови, що дало мені підставу вірити, що вони всі чотири мене розуміють, якою мовою їм не вияснюю.
- Думаю, що голівок в "Кроне" вистачало на всі фронти.
- Проти росіян?
- Правдоподібно перепало також їм.
- Проти американців?
- Напевно. Американці надлітали на Берлін удень, і невисоко. Ясного дня можна було бачити смуги чорного диму з підбитих літаків.
- І проти англійців ти стріляв?

— Вистрелена гарматою голівка з набоєм не розбирається, в кого вона поцілить. Англійці налітали переважно вночі, то я не певний, чи їм доставалося.

— Ти був біля зенітної артилерії?

Спершу навіялася мені думка розказати їм, як я відкручував частини та обрізав шкіру з зенітної гармати, залишеної москалями на Писаревичах, але, подумавши, дав їм виминаочу відповідь.

— Щось до того подібне.

— Які ти обов'язки виконував біля гармати?

— Не біля гармати, а біля станка.

— Які там були твої обов'язки?

На потяг до Остенде я вже не поспію. Про від'їзд за океан нема чого й думати. У кімнаті від диму сигар, цигарок і людських випарів та віддихів, повітря ставало тяжке і смердюче. У мене була тільки одна турбота — не втратити контролі над своїми нервами та виграти на часі. Відомостей, які їм потрібні, я не знаю, Правда їм непотрібна, а слухати дурниць їм таки набридне, тоді на самоті я обдумаю, як далі поводитися з цими "джентельменами-демократами" чи московськими вислужниками. На питання про мої обов'язки біля станка я почав оповідати докладно про кожний гвинтик на формі. Про кожний рух, що я мав робити. Про кожну дірочку в жерстині, і це їм дійсно скоро надокучило слухати, і той, що сидів за столом, зупинив мене, поставивши нове питання.

— Хто тобі подавав команду?

— Німець Ганс.

— Яку він мав рангу?

— Майстер.

— Ти сам наводив гармату і вистрілював набої чи давав комусь команду?

— Певно, що хтось мусив стріляти набоями, для того їх і виробляли.

— Я тебе питаю, чи ти стріляв?

— Як можна стріляти пустими голівками та ще й під контролею майстра Ганса?

— Чому пустими? — Здивувався той, що за столом, мабуть не розуміючи докладно моєї української мови.

— Тому що голівки, які ми витискали з Гансом на пресі, були тільки корпусами без капсулів і заряду.

Особняк за столом переглянувся довгим поглядом із тими, що сиділи на диванах, зробив якусь невиразну міну на обличці, з причини незадоволення на мене чи на своїх спільників на диванах, і почав питати мене про рік народження, але я не зразу зрозумів, чий саме.

— Рік народження? — Сказав він.

— Кого? Чий? — Перепитав я.

— Твій.

— О! — Здивувався, подумавши що в пашпорти виразно зазначено.

— Повна дата твого народження. — Сказав горбоносий німецькою мовою.

— 28-го листопада тисячу дев'ятсот вісімнадцятого року.

— Рік призову тебе в Червону армію?

— Осінь 1938-мий.

— Рід військової частини?

— Запас другої категорії. Не призваний і не навчений.

— Чому?

— Син ворога "народу"

— Де твій батько?

— Тяжко сказати — в раю чи в пеклі, я не певний.

— У Німеччині?

— Якщо ви думаєте, там рай та пекло, а не на небі.

— Де ти з ним востаннє бачився?

— В Хомишині хаті.

— Де це? Де ти бачив свого батька? — Підхопився з дивану горбоносий особняк.

— У Хомишині хаті на Андрониковому хуторі. — Пояснив я горбоносому.

— На якій зоні?

— Тоді, коли я бачився востаннє з моїм батьком, про жодні зони не було чути. Пізніше, коли москалі запровадили зони для продажу хліба, заробітньої платні, врожаю, хлібопоставки й тому подібні зони, батько спокійно відпочивав у сирій землі. У прикордонних зонах, заполярних, спеціальних, таборових і тому подібне, ні я ані батько не були.

— На якій ти був зоні?

— На тій, що в 1936-му році була визначена для продажу чорного хліба по 75 копійок за кілограм.

— Потім?

— Потім так і продавали до початку війни.

— Що продавали?

— Хліб. Ми ж говоримо про хлібну зону. По 75 копійок хліб продавали, в торбинки, по списку. Можна навіть пайку відкупити борошном.

— Нам потрібно знати про твого батька, а не про хліб.

— Що ви бажаєте знати про моого батька?

— Що сталося з твоїм батьком після того, як ти його востаннє бачив?

— Спершу був спух з голоду, а потім його напала кров'яна бігунка. Мачуха завезла його в лікарню, а там ще живого викинули в трупарню і присипали вапном.

— Коли це було?

— Під час голоду.

— Під час війни чи опісля?

— В 1933-му році.

— А ти ж нам тут говорив, що тебе в Червону армію не взяли, через те що твій батько ворог народу?

— Так мені комісар сказав на приймальній комісії, восени 1938-го року.

— Як же твій батько міг бути ворогом народу, коли він був мертвий уже п'ять років? Мертва людина ворогом не може бути.

— Я своїх законів не вставляв у Радянському Союзі. Там так є. Я, наприклад, ще перед народженням, став ворогом народу й пролетарської держави.

— Ти не розумієш, що ти говориш! — Підскочивши з дивана, замахнувся на мене кулаком, але замість мене вдарив ним по столі та щось загеркотів англійською чи хозарсько-жидівською мовою. “Я, наприклад, народився ворогом народу” передражлив він мене, німецькою мовою.

Осібняк за столом правдоподібно був вищий рангою гицель (собаколов), бо помахав тільки рукою на горбоносого і той з неохотою всівся знову на дивані.

— Місто твого народження? — Запитав знову той, що за столом, подивившись у мій пашпорт.

— Народився я на хуторі, а не в місті. Хрестили мене в церкві у Воронежі. У час моого народження цей терен України належав до Новгород-Сіверської округи. Пізніше — до Чернігівської

области. Перед початком війни це була Сумська область, а тепер, як там є, не знаю.

— В Росії?

— Ні, в Україні.

— Чернігів — російське місто. — Сказав котрийсь осібняк по-російському.

— Може десь у Московщині є ще інший Чернігов, але місто Чернігів, що над Десною та область, де я народився, Україна.

— Чому ти так думаєш, що Чернігов не російське місто?

— Не думаю, а напевно знаю.

— Чому ти такий упевнений? — Звідки ти знаєш?

— Звідти, звідки всі нормальні люди дістають знання. Від батьків, навчання в школі. З читання книжок. Розумніших за себе людей. Самопізнання.

— Де ти навчався? — Спитав осібняк за столом.

— Де що в хуторянських школах, а дещо у Воронежі.

— Скільки років?

— Можна рахувати сім, а можна тільки шість.

— Як це розуміти “може сім, а може шість?”

— Один рік був такий, коли обманув батька, і два роки ходив до четвертої кляси.

— Це був технікум, ВУЗ (вище учицьове заведення) чи тільки професійна школа?

— Навчання в Радянському Союзі, як і армія, дітям ворогів народу не доступні.

Горбоносому кудись уже спішилося, чи йому нестерпні були мої довгі, без усякого значення для його розуму пояснення, нав'язався з новою темою запитань.

— На фронті був?

— Був. — Відповів я без надуми.

— З якої сторони?

— З лівої.

— Що це за відповідь! — Розгніався горбоносий. — Відповідай належно!

— Я й відповідаю тобі, як належиться. Питав з якої сторони, я тобі й сказав по правді. Наша річка пливе з півночі на південнь. Сторони річки визначаються згідно з її течією. Я був на фронті з лівої сторони Есмані.

— Де ця місцевість?

— На півночі України, в Сіверщині.

— Я в тебе питаю, де ти був на фронті? На якій стороні та в якій місцевості?

— Ну, де? — Почав я “розумно” розводити руками та знизувати плечима. Якби тут була відповідна мапа України, чи навіть Європи, я б вам показав на мапі. Без мапи, Есмань впадає з лівого боку Десни. Десна впадає з лівого боку в Дніпро, а Дніпро в північну частину Чорного моря. Аж до моря в 1941-му році, фронт переважно був завжди з лівої сторони.

— Якої марки автомати вживали німці на фронті? — Запитав осібняк російською мовою.

— Напевно німецької. — Відповів я російськомовному осібнякові та обернувся, щоб глянути йому в обличчя, але сонце вже заховалося за сусідні будинки.

Від браку соняшного світла та надмірності тютюнового диму в кімнаті стало зовсім тъмяно, і я навіть з-під крисів його капелюха, неспроможний був уявити риси його обличчя. — Під час останньої війни, мені здається, автомати розрізнялися не за марками, а за номерами та іменами їхніх конструкторів. — Доповнив зневажливо пояснення російськомовному осібнякові.

— А російська армія мала автомати?

— Звичайно, що мала. Без автоматів напевно війни б не виграли.

— Ти стріляв з автомата?

— Ні.

— Ти ж говорив, що був на фронті! Був чи ні? — Гарячивається горбоносий.

— Був. — Не став відмовлятись я і почав знову пояснювати, з якої сторони Есмані був на фронті.

— Ми вже чули про твою Есмань. — Сказав той, що сидів за столом. Ти розкажи, як ти попав на фронт і що там робив?

Розповівши йому, як ми з Іллею Кіндратовичем забажали йти додому й потрапили на смугу нічиєї землі на фронті...

— А потім? — Поцікавився осібняк за столом.

— Червоноармійці наказали нам лягати на землю.

— Далі.

— Далі не було куди йти, ми мусили лізти рачки назад.

— Куди?

— В яму, де колись була землянка, а червоноармійці використовували її, як спостережний пункт.

— Далі.

— Далі червоноармійці відпровадили нас у штаб дивізії.

— Далі.

— Далі вже більше не було фронту.

— Що було потім, як вас привели в штаб?

— Що могло бути потім? Начальник дивізії був більше сердитий, як ось той ваш спільник на дивані. Кричав на нас, якого чорта нас занесло на фронт і прогнав нас зі штабу, що містився в сусідовій хаті.

— Що ти на мене пальцем показуєш?! — Розгнівався горбоносий. — У тебе питаютъ, що з тобою сталося в штабі дивізії, відповідай, як належиться!?

— Куди тебе спрямував начальник дивізії?

— Не куди. Він нас з Іллею прогнав із хати, і ми пішли на Воронців хутір.

— Яка різниця між німецьким і російським автоматами? — Запитав котрийсь з особняків на диванах.

— Виглядом чи звуками? — Запитав я не обертаючись.

— Так і так.

— Виглядом не доводилося мені прирівнювати, а звуками — один звучить, як та-та-та, а другий, як то-то-то.

— Звідки ти знаєш?

— Після того, як нас прогнав начальник дивізії зі свого штабу, я прислухувався до бою з Холодівщини.

— Де це було?

— Це вже було на правому боці...

— Чого?

— Річки Есмані.

— Ми вже чули про це, — якось сердито махнув рукою осібняк за столом. — Розкажи, що ти робив у німців?

— У Берліні працював на заводі "Кроне", а в Баварії — коровами гній возив на поле.

— Я в тебе питаютъ, що ти робив, як перейшов до німців на правий берег твоєї Есмані?

— Під час першої німецької окупації Есмані чи другої? — Запитав я осібняка, вдаючи, що не розумію його питання.

— Еге ж, за німецької окупації взагалі. Сказав він, не розуміючи моого питання, що я маю на увазі німецьку окупацію у 1918-му році та в 1941-му.

— З початку моєго життя, за німецької окупації? — Перепитав я ще раз, щоб спершу зацікавити цих осібняків, а потім розчарувати.

— Починай з самого початку! — Наказав мабуть горбоносий на дивані.

— Під час першої окупації України німцями, я нічого не робив для німців, а робив у материні пелюшки.

— Що таке пелюшки? — Поцікавився котрийсь на диванах.

Про пелюшки, мабуть, ніхто з осібняків не чув українською мовою, а як пелюшки звуться по-російському, по-німецькому чи по-французькому, я не знав, і довелося мені вияснювати довший час, доки котрийсь з осібняків на диванах здогадався, що я говорю не про те, що вони хочуть знати, і погрозив, що я з Бельгії нікуди не поїду, доки не розповім їм правди.

— Що ти робив за німецької окупації, як ти кажеш, України?

— Я вам і розповідаю, як ви хотіли, з самого початку. Німci окупували Україну в 1918-му році, перед тим як я народився...

— Німci окупували, як ти кажеш Україну, в 1941-му році! Ти нас запевняв що ти був у пелюшках! Був ти в пелюшках чи в поліцаях?!

— В 1941-му був не там, не там. У 1918-му...

— Нам про те не цікаво!

— А про що ж вам цікаво?

— Нам цікаво, що ти робив від 1941-го року, по 1945-тий!

— Добре. — Згодився я. — Хочете докладно чи в загальному?

— Докладно.

— На хуторі Холодівщині я перечекав, поки стихла стрілянина на Писаревичах, і з дружиною та сином пішов на хутір Копань, де ми мали хату. На хуторі жодної радянської чи німецької влади не було. Два дні тому, німci під'їхали броньованою автомашину під хутір, завернулись і більше хуторян не турбували довший час. Може в кінці жовтня, а може на початку листопада два німчуки приїхали на колишні колгоспні грядки невеликою автомашину, набрали помидорів, скільки їм бажалося і від'їхали. У грудні німci з поліцаями приїздили арештовувати Григора

Савицького, але мене в той день не було дома...

— Був у поліції! — Підхопився знову з дивана горбоносий. Ти був у поліції?

— Був.

— Поліцаєм чи начальником?

— В'язнем.

— В якому році?

— В березні місяці 1943-го року.

— Перед ув'язненням був поліцаєм?

— Ні.

— А за що ж тебе ув'язнювали ті, що твою Україну окуповували?

— Я мав дедекторний радіоапарат ще з моїх шкільних часів. Хтось з поліцайв чи більшовицьких провокаторів доніс німцям, що я радист-партизан...

— Ти говори, що ти робив до 1943-го року!

— Докладно чи в загальному? — Запитав я знову, щоб моїх слідчих більше завести в непорозуміння.

— Коротше. — Буркнув горбоносий на дивані.

— Спершу був бригадиром у полі та на господарстві, а потім коли староста господарства розпився, розгулявся, я посварився зі старостою і залишив працю. Староста, щоб помститися наді мною, випровадив мене бригадиром на шлях...

— Яким чином ти потрапив у Німеччину?

— Мою подорож у Німеччину ніяким чином не можна назвати, хібащо періодами або відтинками.

— Що це означає, періодами?

— Період подорожі, коли я добровільно втікав перед наступом московських більшовиків. Період, коли мене більшовицьке підпілля продало німцям у неволю, і німці потім везли...

— Чому сталася зміна німців у відношенні до тебе?

— Під час війни, я не міг про це довідатися, бо я ж був унтерменш, а до того не розумів ні бе, ні ме по-німецькому. Ви люди старші за мене, розумніші, розумієте німецьку мову, то краще ви мені виясніть.

Це моє вияснення слідчі осібняки зігнорували та, погиркотівші між собою, почали знову випитувати, про мої "періоди" подорожі до Німеччини.

— Як ти прибув до Німеччини?

— Обстриженим. — Сказав я переконливо, і аж усміхнувся в своїй душі, уперше за час випитування цими дволичними джентельменами, що в мене, не думаючи, знайшloся таке слово.

— Як то обстриженим?

— Між Проскуровом та Krakovom нас везли у вантажних вагонах, у яких перед тим були завошивлені німецькі солдати, або власовці. Воші були білі, хвостаті, і не менші за півгорошини. Лазили вони по одежі, тілі, у волоссі... Як мене стригли в Krakovі та вошкопрудили мій одяг, осібняки не забажали слухати, а знайшли щось інше питати про німців.

— Що ти думаєш про німців?

— Яких саме німців? Жінок, чоловіків чи в загальному?

— Фашистів.

— Дурні.

— Чому?

— Тому що далися спровокувати себе, не повчivши провокації у вас.

— Чого вони мали в нас повчитися?

— Хоч би ось такої дешевої провокації, як ви сьогодні вчинили зі мною.

— Ми тебе не провокували і не провокуємо.

— Може насилия наді мною, по вашому, й не провокація. Я зайшов у цей будинок у справі подорожньої візи через Велико-Британське Королівство, а ви зачинили мене в ось цю напівтемну кімнату й вимушуєте зізнавати про те, що я не знаю.

— Ми мусимо знати, хто й чого прибуває до нашої країни.

— Яка саме ваша країна, мені невідомо, але це канадський консулат, я знаю напевно.

— Те, що ти знаєш, для нас не важливо. Важливо те, що Канада — Його Милости Короля Великобританії Джорджа Шостого посілість.

— Тому то я вважаю німців узагалі, а фашистів зокрема дурнями. Німці зі своїм Дойчляндом носяться, ніби курка з першим яйцем та виспівують: — "Deutschland, Deutschland, über alles! (Німеччина понад усе), а для вас, так само як і для москалів, "это все равно", "это все наше". А хто не погоджується на підлеглість та рабство, той — фашист, націоналіст, паскуда-сволоч!

— Між вами є багато воєнних злочинців. — Зауважив осібняк за столом.

— Українець, що визнає себе українцем і людиною, — фашист, а фашист, по вашому розумінню, — воєнний злочинець. Українці, що визнають себе українцями, для вас і москалів — фашисти, буржуазні націоналісти, вороги “трудящих”, народні паразити, і звичайно військові злочинці, гайдамаки, “разбойники-воры...” Я вам кажу правду, що я народився поблизу міста Чернігова, на Україні, а ви свідомо заперечуєте й питаете про те, про що вам мило слухати, але не про правду. Хочете мене за правду розіп’яти, повісити, віддати москалям на морд, чи що ви маєте на думці, ви можете це легко зробити, не вимуচуючи мене тут недоречними питаннями. Хочете знати, хто я та чому забрів аж до вас у цю задушливу й темну напівв’язницю. Запитайте по-людському...

Я відчув що трачу контролю над своїми нервами й думкою, але образа за підступ, нечесність і вимушеність від цих осібняків-джентельменів та цілої цією установи, що ніби репрезентує християнську, демократичну й законносправедливу імперію, Королівської Величности Джорджа Шостого.

Перемагаючи скучення сліз у горлі й нервове напруження, дістав я цигарку і, запаливши її, дещо заспокоїв нерви димом. Зупиняючись на півреченні, висловив своє останнє бажання.

— Я українець, Моя Батьківщина-Україна поневолена... Мої родичі, друзі, земляки, мордовані, тероризовані, голodom морені... Заради волі для моєї Батьківщини, моого народу, — я готовий навіть з чортами співпрацювати, не то що з німецькими фашистами... Ви цього не хотите розуміти... Цього ніхто не хоче розуміти... Вам бажається бачити мене, SS-івцем. Я есесівець! Приписуєте мені фашизм — я фашист... Я вам казав, що я адмірал Деніц... Бажано вам бачити мене на шибениці — вішайте по-людському, по закону, а не підступом...

— Документи маєш? — Звернувся той осібняк, що сидів за столом.

— Мій пашпорт перед вами. — Вимовив я пересохлим горлом і закашлявся.

Мій пашпорт осібняк відіпхув рукою від себе на край столу, а осібняк, що сидів праворуч мене на дивані, поспішив до столу, забрав мій пашпорт і вийшов з ним із кімнати.

— Окрім пашпорта, щось іще маєш?

— Доки я вимовив, що маю, мені довелося позбутись "затички" в горлі та зволяжувати язиком піднебення.

— Покажи.

Я був певний, що з моїх документів вони жодної користі не матимуть. Забажають, то й силою відберуть, і я не буду спроможний боронитися. Але щоб не давати підстави їм думати, що я вже "розкис" перед ними, запротестував.

— Пашпорт я дав дівчині добровільно, тепер з вами маю клопоти. Дам вам інші документи, ви мені їх не повернете.

— Мені твої документи не потрібні. Я тут, щоб перевіряти, а не відбирати. Показуй, що маєш, матимеш назад.

Подумав я знову починати з ними безпідставні теревені — що? як? чому? Та пояснювати, "коли ряба кобила порябіла", не вистачало вже вологи в роті, а дим із цигарки робив горло хриплким. Витягнув гаманець зі спідньої кишені куртки, знайшов посвідку про розрахунок на копальні й поклав на столі перед осібняком. Він переглянув, щось помітив на аркуші паперу перед собою і відсунув праворуч від себе.

— Ще щось маєш?

— Маю. Але хочу спершу мати мою посвідку назад.

Осібняк злісно посунув посвідку по столі на мій бік. Згорнувши посвідку належно, я заховав її в гаманець, а осібнякові подав виказку з комуни у Вамі. Він переглянув виказку й посунув до мене через стіл.

Довідкою про звільнення мене з праці в депо армії США також він не зацікавився. Наступним документом була довідка-прохання з Вертенштеле до німецької служби опіки над евакуйованими та біженцями. Оглянути цю довідку осібняк за столом покликав горбоносого і довший час щось вони гиркотіли англійською чи хозарсько-жидівською мовою.

— Ти ж говорив, що працював у Берліні? — Звернувся до мене горбоносий.

— Берлінських остатівців німці посилали на барикади, а я не бажав умирати на чужих барикадах.

Горбоносий, стоячи біля столу, подав мені посвідку, більше не питуючи пояснень. Заховавши посвідку, знайшов у гаманцеві OST і поклав на столі. OST у них не викликав більшого зацікавлення. Після OST-у прийшла черга на мій німецький "пашпорт", виданий у

Воронежі на початку 1942-го року, і реєстрований кожного півроку. Горбоносий придивлявся до "пашпорта" з усіх сторін, пояснював щось тому що за столом, можливо хвилин десять, аж нарешті незадоволено посунув по столі в мій бік. Після "пашпарту" я показав їм мою виказку вагаря. Горбоносий та осібняк за столом, мабуть, не розумілися на радянських документах і не вміли читати по-російському, бо горбоносий, поглянувши на виказку, пішов вартувати мене на дивані, щоб я не втік через двері, а до столу прийшов осібняк, що говорив поправно російською мовою. Виказка вагаря, а потім мій профспілковий квиток були тими документами, що їх зовсім не цікавили, а більше документів у моєму гаманці не було. Російськомовний осібняк пішов сидіти на дивані й диміти сигарою, а той, що за столом, потягнув за шнурок, щоб було більше світла в кімнаті і, погасивши цигарку, звернувся до мене.

— Так. Ти забажав іхати в Канаду?

— Мое бажання наразі випити склянку води. А про Канаду доведеться ще подумати.

— Я б сам із приємністю випив склянку води, але тут нема тих, що прислуговують. Хто тебе чекає в Канаді?

— Не думаю, щоб там хтось на мене чекав, але земляки заплатили за дорогу й постаралися в уряді про дозвіл на в'їзд.

— Хто саме старався тобі про дозвіл?

— Василь Ярошко.

— Твій родич?

— Земляк. — А потім передумав, що він таки через дружину Олену дещо й родич, і додав: — Його дружина моїй матері якась далека родичка.

— Ти з ним знайомий?

— Ні.

— Він тобі заплатив за дорогу й постарався про дозвіл на в'їзд у Канаду, і ти кажеш мені, що ви з ним не знайомі?! — Висловив здивування осібняк. Розповідати про те що Ярошко знов мого батька й матір, а його дружина Олена має там брата Михайла, який був нашим сусідом, що Ярошко приїздив у Вороніж, а Павло Казанівський там має брата, заплутувати моїх земляків у сітку провокаторів та шпигунів, щоб тільки виказатися своїм ознайомленням із канадськими земляками, я не хотів.

— Не знаю, звідки Ярошко роздобув мою адресу та чому не пошкодував грошей і труду.

— Як давно ти маєш переписку з цим... Ярошко?

— Першого Ярошиного листа я отримав із Канадського консульяту в Брюсселі разом із повідомленням про дозвіл на в'їзд у Канаду.

Задовольнився чи не задовольнився осібняк моїми поясненнями, але більше не питав і сказав показати мої папери з бюра подорожі. Усі папери, що відносилися до подорожі, я тримав в окремому конверті. Два десятидоларові чеки від Казанівського я отримав у бюро подорожі, і навіть не знат, навіщо вони мені потрібні. Осібняк роздивився, що я маю їхати до станції Бігарк у Саскачевані, банкові чеки виписані в банкові міста Сент-Катеринс Онтаріо, а подорож оплачена в подорожньому бюро міста Ошави також в Онтаріо, і знову почав наганяти мене "на слизьке" питаннями, хто? чому? З якою метою?

— Я в Канаді не був. Хто мої земляки, напевно не знаю, бо вони старші люди, в Канаді перебувають довгий час. Хто з них платив, мені не відомо. Мої земляки — такі самі українці, як я, і правдоподібно тужать за Батьківчиною та рідними. Почули про долю земляка і розчулилися.

— Сент-Катеринс від Бігарку — це п'ять тисяч кілометрів віддалі, а ти кажеш, що вони затужили за земляком, і поїхали виплачувати подорож з Бігарку в Онтаріо, до Сент-Катеринс та Ошави?

— Я нічого не кажу, бо в Канаді не був, а з того листа, що маю від Ярошка, годі було знати, хто він і чому мені допомагає переїхати до Канади.

— Ми це перевіримо. — Сказав осібняк за столом, але в цей час прийшов до кімнати горбоносий із моїм пашпартом і поклав його перед осібняком за столом. Потім виразно сказав по-французькому: — Двісті п'ятнадцять франків.

— Гроші маєш у франках? — Звернувся осібняк за столом до мене.

— Маю.

— Двісті п'ятнадцять франків. Не то запитав, не то наказав.

— Маю більше.

— Мені більше не треба. Заплати двісті п'ятнадцять.

— За що? — Не розуміючи, запитав я й подумав, що він вимагає заплату за допити чи щось таке.

— За візу й переїзд через території Його Королівської Величності.

— Я маю заплачені квитки на переїзд із Дувру до Лівепулю.

— Звідки й куди їхатимеш, мене не обходить. Ти маєш заплатити за дозвіл на в'їзд — за візу. — Розгорнувши мій пашпорտ, зі злістю тикав на відповідну сторінку пальцем осібняк за столом. Не віриш, ось тут на таку суму й значків наліплено.

— За печатку в пашпорти я маю заплатити двісті п'ятнадцять франків? Та це ж більше, ніж денний заробіток вуглексопа. Ви затримали мене від потяга, яким я мав їхати до Остенде. Мої земляки втратять за оплату моєї подорожі, а я ще вам маю заплатити за це?

— Ти бажаєш їхати в Канаду чи ні?

— Якщо звідси вийду живим, мушу подумати, їхати до Канади чи ні.

— Тобі тут ніхто не наважується життя відбирати.

— То навіщо так підступно завели мене в цю кімнату, вимучуєте допитом і тримаєте мене проти моєї волі?

— Тебе тут ніхто не тримає. — Сказав осібняк за столом, збираючи аркуші паперу зі столу й ховаючи їх у шухляду.

— Дозволяєте мені покинути цю кімнату?

— Чому ні? — Сказав осібняк, усе ще лаштучи папери в шухляді.

Скориставши його відповіддю та увагою до паперів, чи що там він мав у шухляді, я не поспішаючи встав зі стільця й попрямував до вихідних дверей, але горбоносий попередив мене і, взявшись за ручку дверей однією рукою, а другою показуючи на стіл, нагадав мені про мій пашпорտ на столі.

— Ти забув забрати свій пашпорտ.

— Тримайте його собі на пам'ятку. Мені більше не треба пашпорту. — Сказав я, будучи певним у думці, що до Канади не поїду, принаймні цього разу.

— Заплати за візу, а потім розумничай. — Крізь зуби сказав горбоносий,

— Чому я маю втрачати цілоденний заробіток вуглексопа, коли мені ваша віза більше не потрібна. Ви не були вуглексопом, не знаєте, що вартують двісті п'ятнадцять франків у підземеллі.

— Чому ти спершу не сказав, що за візу платити не будеш?

— Ви мене про це не питали, а друге: в напівтемних кімнатах віз не видають. Я навіть не певний, чи ваша віза дійсна.

— Піди й забери пашпорт! — Наказав горбоносий.

Забравши пашпорт зі столу, біля дверей горбоносий узяв мене за рукав куртки й відчинив двері та й повів уже досить освітленим електричним світлом довгим коридором у передпокій. Підвівши до тієї таки секретарки, що мені в понеділок сказала, що з візою затримки не буде, наказав мені заплатити їй 215 франків. Мені не ходило про 215 франків для цього королівського консульяту, але мене гнітила несправедливість. Щоб зрозуміла й ця дівчина мою обіду, я надто голосно в неї запитав.

— Це правдива віза для в'їзду у Великобританське Королівство?

— З мене гроші відрахують, якщо ви не заплатите. — Сказала дівчина, почервонівши. Віза правдива, завірена, і ви самі бачите, що вже оплачена. Дійсна від сьогодні. Ви чимось не задоволені?

— Ти мені в понеділок говорила, що затримки не буде, а... — Потім передумав я і не став біdnій дівчині докучати своєю скаргою. Відрахував двісті п'ятнадцять франків, почекав доки вона перевірила, і мовчки попрямував до дверей, не зауваживши присутності жодного з осібняків, які мене тримали в напівтемній кімнаті майже п'ять годин.

Була третя година дня. У затінках чотирьох і п'яти поверхових будинків відчуvalася вже осіння прохолода. Вдихнувши свіжого прохолодного повітря на вулиці, я відчув, як мене охопили дрижі тіла, ніби під час приступу пропасниці. Мої ноги відмовлялися слухатися моєї волі, мені довелося присісти на сходах до якогось приватного будинку. Гіркоту з горла намагався позбутися вstromленням пальця в рот, але ранкова кава з лікером давно зникла зі шлунку. Замість полегші в горлі, здриги в шлунку викликали в мене холодний піт на тілі й на чолі. Моя хустинка в кишенні чомусь також виявилась мокрою. Витираючи нею піт із чола та стряхаючи її, щоб вона скоріше позбулася вологи, я ніяк не міг зорієнтуватися, в який бік маю йти вулицею до парку навпроти королівської палати, де зможу напитися води з колонки, або від того хлопчини, що "випорожняється" струмком у басейн перед ним. Навпроти, де я всівся на східцях, було косякове роздоріжжя вулиць, де я вранці говорив із жандармом, і мені здалося, що зразу

за рогом косякового будинку має бути кав'ярна, пивна або навіть жандарм, що також міг зарадити моєму спрагненню.

На ноги звівся зі східців, але примусити їх належно слухати мене вони відмовлялися, і я став дибати через вулицю, ніби п'яниця після перепою, аж поки надіхав трамвай і зупинився майже під моїм носом.

— Месьє бажає кудись їхати? — Запипав водій трамвая французькою мовою, а потім мабуть зрозумів, що я чужинець, запитав мене ще й фламандською. Водій трамвая мені здався дійсно моїм янголом спасіння. Два су (сантими чи копійки) не гроши, але якщо я далі буду від цього похмурого будинку, від королівських чи московських "лягавих" (собак), та скоріше знайду десь воду або пиво. Подумав я та, напруживши всі сили, вліз у трамвай, подякував водієві й не забажав брати здачі з п'яти су, але водій розгнівано зупинив трамвай, приніс мені три су, поклав біля мене на сидінні та ще й насварив.

— Тобі люди роблять послугу, не будь до них нечесним.

Я зінав, що бельгійці дуже вразливі на хабар, але в мене був такий стан, що я не думав про хабар водієві трамваю чи різницю між двома та п'ятьма су. Мені стало якось приємно сидіти на сидінні, обпершись на спинку та приклонивши голову до шиби холодного вікна. Я ніби не заплющував очей, щоб не проїхати дільниці міста, де розміщені крамниці, кафе та пивні, як водій трамваю почав голосно вигукувати по-французькому та по-фламандському: Залізнична станція! Залізнична станція!

Розплюшивши очі, я побачив не тільки через широку вулицю знайомий будинок залізничної станції, але й висловився, не знати до кого:

— До черта з його королівською милістю, посолістю, з його хортами, гончими та псарями. Для мене в Європі місце знайдеться. Заберу валізи...

— Залізнична станція! — Викрикнув водій трамвая, і я зрозумів, що це водій кричить на мене. Похитуючись та підтримуючись за спинки сидінь, поплентався до вихідних дверей.

Висівши з трамвая, я не мав думати й роздивлятися. Це було не потрібне. Через вулицю — залізнична станція, звідки я від'їду назад до Ваму, а переді мною, кав'ярня, пивна й готель. Двері кав'ярні були навпроти трамвайної зупинки, я прямо в них і пішов. Щоб погасити спрагу, замовив склянку пива, а для поповнення сили

й потреб шлунку замовив кусень відвареної ковбаси та нарізаної картоплі довгими паличками, що засмажені в смальці. Чашка кави з куснем торту мала бути на закуску. Допивши пиво зі склянки, спробував жувати смажену картоплю. Чи була вона не свіжа, чи моє горло було запаскуджене димом із сигар та цигарок, — я не спромігся все те пропустити до шлунку. Проковтнувши пожовану й ніби запашну та смачну ковбасу, я відчув, як мені зробилося нудно. Зрозумівши, що їжі насильно не впхати у шлунок, я розплатився за пиво та харчі й пішов черезвулицю в невеличкий парк біля станційного будинку, де було кілька кучерявих дерев із високими кронами і декілька досить широких лавок. Але, вийшовши на вулицю, виявив у моїх очах блимання зигзагуватих хвиль та розривів кружків. Нагнув голову, зигзаги хвиль заважають мені бачити вулицю під ногами. Підійму зір угору, перед очима розриваються кружки, ніби сполохи зенітних набоїв. Сів на лаву, а блимання не зникає. Приліг, підклавши руки під голову, а мій шлунок забажав позбутися з нього випитого в кав'яні пива чи того кусня ковбаси. Постоявши, обпершись об стовбур дерева, я вирішив, що мені треба очистити шлунок в убиральні (будь-яким кінцем!) і заснути хоча з годину. Іти в будинок залізничної станції шукати вбиральні, а потім повернатися назад у парк і вкладатися спати на лаві здалось мені негідним.

— Невже ти за двадцять-тридцять франків будеш валятися на лаві в парку, ніби справжній волоцюга? — Покартав я сам себе й пішов через дорогу до готелю.

На звук дзвінка, що висів над вхідними дверима та сповіщав господаря готелю про прибуття гостей, мене привітала старша жінка й ласково запитала, чим вона може мені послужити.

— Мені не здоровиться, і я хотів би мати кімнату для ночівлі...

— Месьє бажає мати й сніданок чи тільки відпочинок?

— Зі сніданком.

— Тридцять франків коштуватиме вас, месьє.

Стара жінка спершу не бажала брати моїх грошей наперед за ночівлю та сніданок, але, вважаючи мене п'яним, згодилася взяти тридцять моїх франків і, згорнувши їх трубкою, всунула в кишеню запаски. Узявші мене за руку, ніби справжнього п'яного, повела неширокими сходами на другий поверх.

Зупинивши біля дверей кімнати, відімкнула їх і передала мені ключ із номерком від кімнати, показала на двері праворуч у кінці короткого коридору.

— Двері без номера, то вбиральня, месьє. — А, потім щось подумавши, звернулася до мене: — Месьє недобре почувається після пива чи хворий?

Я не став вяснювати старій бельгійці, де я був, та чому зденервований, сказав тільки, що був у Брюсселі від ранку і без сніданку. Зайшов у сусіднє кафе випити пива та спожити полуценок, як раптом стало мені недобре. Жінці я не пояснював, чого мені треба. Відчинивши двері до вбиральні, вона показала, як і чим користуватися.

— Месьє вміється холодною водою, відпружиться і буде здоровий. Не треба даремно нервуватися та перенапружуватися. — Порадила стара жінка і, зачинивши двері вбиральні, покликала на когось, щоб якнайскоріше нагрів склянку вина.

Повернувшись з убиральні в кімнату, я не встиг ще й роззутися з черевиків, як у двері кімнати постукала жінка та, отримавши мій дозвіл, зайшла до кімнати з досить свіжою молодицею, яка мала склянку гарячого вина на підносі.

— Пий, месьє, не смакуючи й не думаючи ні про що. — Майже наказала стара бельгійка. Гаряче вино не кожному смакує, але воно добре для шлунка. Кров розрідить і серце заспокоїть.

Відібравши від мене порожню склянку з-під вина й передавши її молодиці, стара бельгійка поштовхала в подушку на ліжку, показала ще раз, де стоїть питун із водою та склянка. А коли я влігся в ліжко, поправила покривало на мені, натягнула фіранку на вікні аж до підлокотника та, побажавши мені доброї ночі, хоча ще не було навіть вечора, тихенько зачинила за собою двері кімнати.

Тепле вино в шлунку, справді, зробило своє діло. Мяке й чисте ліжко нагріло та усунуло дрижі в моєму тілі. Але мозок, розбурханий підступом та образою хозарських осібняків у Королівському консуляті, не спроможний був заспокоїтися.

Попадися необережно на собаче весілля, між тічку собак, гірше ніж у відвертий поєдинок із ворогом... Сильний чи кволий твій ворог, ти знаєш, де він, хто він та звідки чекати небезпеки. Між тічкою собак ти не знаєш, котра з них, за що почне тебе кусати та рвати. Не даремно Лейба Троцький вишколював своїх комісарів у Нью-Йорку та в Лондоні... Читаючи "Колгсп тварин" Жоржа Орвела,

я сприймав кнура Наполеона, як було написано в передмові, радянським вожаком, а його собачий виводок ярчуків на горищі порівнював із чекістами та енкаведистами. Однак виявляється, що той, хто писав передмову, мене завів у блуд. Орвел брав приклад із доморослих "наполеонів" та "ярчуків". (Ярчук — перше цуценя, первого виводу сучки).

Згодом я сам собі почав не довіряти, що був у консуляті Його Величності Короля Британії, Ірландії, Канади, Індії і так далі навколо світу. У столиці, хоч і безкоролівського Королівства, малої держави, але впорядкованої демократичним устроєм, я попав майже на інквізицію. Якщо для моого допиту в консуляті знайшлося аж чотири осібняки, затративши на пусті теревені майже цілий робочий день, то скільки їх там, у тому похмуromу будинку, займаються дійсно "працею" шпигунів та провокаторів?

Десь у пивниці напевне й мають дibi. Мастер без знаряддя зійматися своїм ремеслом не зможе. "Канада — посілість нашого короля; ми мусимо знати, хто до нашої країни приїздить!"

— Треба тобі, королю, чи кому там бажається, знати, — поспітай у людини по-людському, а не підсиляй провокаторів у темну кімнату!

— Переміг ворога, поводься з ним, як із ворогом, а не шукай між ворожими жертвами собі жертви на звіряче задоволення. Звір навіть не розтерзує переможеного звіра. Людство віками дотримувалося людської моралі, що лежачого не б'ють! Теж мені джентельмені!

Лежатиму отак у ліжку цілу ніч — збожеволію! Нарешті спромігся перервати нитку думки про події дня. Уставши з ліжка, я виявив, що можу впевнено стояти на ногах і не помічати миготіння в очах. Піднявши фіранку на вікні, зрозумів, що надворі вже сутінки вечора. Поглянувши на свій годинник виявив, що до сьомої години вечора, коли відходить потяг в напрямку Ваму з Брюсселю, ціла півгодина часу. Поспішно вбираючись та взуваючись, навіть позбувся дзвеніння в ушах, познака моого повного оздоровлення. Замкнувши кімнату ключем, не став турбувати господиню й залишив його там, де вона мені сказала, на випадок моого бажання вийти на прохід. Зайшов знову до кав'ярні й замовив склянку пива та кусень відвареної ковбаси зі шматком хліба. Ковбасу з хлібом жував поспішно, запиваючи пивом, і скоро відчув задоволення в шлунку.

У касі станції купив квиток до Ваму, а потім згадав про мої валізки. Я до кладової, а тамтешній службовець подивився на моє поквитування й каже:

— Пардон, месьє. Твої валізки в Остенде.

— До чортової матері з такою подорожжю! Одна невдача за другою. — Вилаявся я вголос, не зважаючи на присутність службовця.

— Нехай месьє не гнівається на нас. Ми так зробили, як у документі було зазначено. Бажає месьє, ми його валізки з Остенде повернемо вранці.

Вибачивши перед залізничником за нечесність, я мав уже на думці їхати до Ваму без валізок. Навіть уже був сів у вагон, а потім передумав.

Куди ж чого мені поспішати? У Вам приїду, треба буде вибачатися перед орендарем кантини та вияснювати хлопцям до ранку пригоди сьогоднішнього дня. Завтра вияснювати залізничникам про потребу повороту моїх валізок у Вам. А так, переночую в чистому і м'якому ліжку привітної старої бельгійки. Уранці поїду до Остенде, побуду над морем, заберу свої валізки і до вечора буду у Вамі.

На дзенькіт дзвінка над дверями з'явилася стара господиня готелю і стурбовано почала розпитувати, чим я не задоволений. Гамір на вулиці заваджає мені спати? Ліжко не вигідне? Почуття погане? Господиня почала шкодувати, що не запропонувала мені підвечірку:

— Даремно мес'є турбувався виходити за харчами. У нас є що їсти й випити. Бажає месьє вареної їжі? Засмаженого м'яса на маслі? Лікеру?...

— Я бачу, месьє чимось дуже стурбований. — Сказала стара бельгійка, завівши мене знову до кімнати. Месьє приїхав до Брюсселя і йому не пощастило, чи кудись від'їздить і має якісь прикрощі? — Поцікавилася вона й порадила спершу виспatisя спокійно, а вранці порадитися в неї, старої й досвідченої життям. Я ніколи нічим не турбууюся ввечері. У мене турботи починаються вранці.

Мене на сон не клонило. Стара бельгійка бачила на своєму віку немало людей у розpacі, сама пережила на своєму віку не одну незгоду. Слухаючи моє оповідання про скитання по Європі та можливість від'їзду за океан, вона висловила здивування.

— То месьє з тих, що приїхали до Бельгії з Німеччини працювати в копальнях?

— З тих. — Підтверджив я.

— Боже, Боже! А нам казали, що то самі головорізи та мародери. І месьє тепер їде до Америки?

— Під Америкою люде розуміють Сполучені Штати на американському континенті, а я мав їхати в Канаду. По сусіству зі Сполученими Штатами. — Пояснив їй, але вона не взяла це до уваги.

— Як там не є, але Америка, месьє, багата країна. Американці досить підприємчиві й чесні люди. Молоді чоловіки люблять випити, побешкетувати, але кривди вчинити — ні! Ми всі були молодими й нерозважними, але не такими, як за Ля-Маншем. За Ля-Маншем ніби також Європа, але люди кепські. А от щодо вас, то я й не знаю, як тепер думати. Ти тут був сам, месьє? — Звернулась до мене бельгійка.

У значенні одруження, я був самітний. З погляду товариства, я тут був із більшою групою земляків. У Брюсселі я був також у товаристві. Були ми в музеях, лицарських замках, біля королівської палати...

— Моя сестра, — сказала стара бельгійка, — має кантину в Шарлеруа, і я мушу з нею порозумітися, бо з вами виглядає так само, як було й з німцями. Під час війни не без того, щоб палили, стріляли і людей вбивали, але коли фронт перейшов, німецькі солдати нам лиха не робили, аж доки через Ля-Манш не налізло агентів і провокаторів. Агенти й провокатори із-за Ля-Маншу робили німцям збитки, а німці наших людей мордували. Після війни знайшлися такі паскудники, що хотіли й готель відібрати, але, дякуючи американцям, я й досі господиня над своїм майном. Американці — дуже чесний і добрий народ, месьє. Америка — багата країна, не порівняти з Бельгією. Жаль, що месьє нічого не бажає на ніч. Зачиняючи за собою двері кімнати, побажала мені доброї ночі стара бельгійка.

— Bonne nuit, monsieur!

ГРЕКИ У ВАРЯГИ (ПОЗА ЛІТОПИСОМ І ЧАСОМ)

Уночі чотири осібняки з британського консульяту докучали мені своїми підступними питаннями, а коли я їх нарешті позбувся, за звичкою пополудневої зміни, прокинувся пізнього ранку. Господиня готелю зісмажила для мене на сніданок вуженини з двома яйцями, поставила глечик із чорною і вже дещо постояною кавою для довільного користування. За вчорашні турботи й нагріте вино доплати відмовилась брати. Відпровадила до дверей готелю, побажала мені щасливої дороги за океан та попрохала не забувати її гостинності, в поворотній дорозі, та згадати про її готель друзям, що навідуватимуться до Брюсселю.

Ранішній потяг до Остенде я проспав. До віходу пополудневого було досить часу подумати на свіжу голову, про мое становище в цьому чужому світі.

Чого й до кого я маю повернутися у Вам? Поставив я собі таке питання та й почав усе обдумувати. З хлопцями я можу мати порозуміння й товариство до кінця терміну контракту, тобто дещо більш як півроку. Після закінчення контракту, розумніші та спрітніші хлопці повернуться в Німеччину або поїдуть за океан шукати собі кращої праці, місця під сонцем і звичайно — подруг життя. Такі хлопчаки, як Савула та Шорий і їм подібні, — для мене дуже кепське товариство. Заради товариства мені нема чого повернатись у Вам. Матильда з Сонею та їхньою кантину спроможні заплутати мене в родинні справи, і я буду примушений або одружуватися з котроюсь і шукати десь в іншому місті пристановища, або залишити неприємні згадки по собі, коли щось не гірше.

Працю я можу знайти тільки на копальні. То вже, коли не їхати до Канади, то краще спробувати щастя в Німеччині. А що й кого я маю в Німеччині? Повернувшись в Німеччину та припісавшись до якогось табору чи в якійсь міській управі, я буду змушений “пропасти без вісти”, для моїх земляків, друзів і знайомих, щоб не осоромлювати свого імені, а то й батька чи матері.

Ті, що мене знають і не знають, довідавшися, що я з дороги до Канади втік до Німеччини, порахують мене умовосхибленим, або боягузом. Варнарка та земляки-вороніжці, в Канаді, напевно підозриватимуть мене в нечесності а то й у злочині під час війни, не менш як “ярчукі” в консульяті. Хто не хто, а Спичка напевно матиме “підстави” для обвинувачення мене не тільки в будь-якому

злочині, але й моїх батьків і хуторян. Як він там закривав і тепер закриває своє вислужництво в москалів, що йому навіть 1933 р. родину врятували від голодомору. Дотепер він якось вив'язувався. Яків Коваленко приїхав у Канаду з новою дружиною та синами. Перечити Спичці багато не може, бо винен, що залишив дружину у Воронежі з трьома чи чотирма синами. Спичка — московський вислужник, а Коваленко — перелюбник.

Казанівський зі Спичкою має якісь порахунки ще з часів визвольної боротьби, і Казанівський був бургомайстром Воронежу, коли Гестапо й Корж із більшовицьким підпіллям помордували 260 осіб у Шосткинському Хемінституті, а в тому числі й кілька вороніжців. Казанівський не може Спичці заперечувати. Відмовлюсь їхати в Канаду, Спичка матиме готове звинувачення не тільки проти мене. Тоді напевне буде базікати:

— Я вам казав, що Сірик та йому подібні тому й утекли з Воронежу, що німцям допомагали людей мордувати. Вони тому й додому не повертаються. Бандити вони й душогуби! А не безвинні скитальці!

Якщо зірвався з місця, назад уже так не сядеш, як сидів. Виrushив у дорогу, не повертайся назад, не осягнувші цілі, бо щастя згубиш. Нагадались мені такі народні приповідки. Що буде, те хай і станеться, а в Канаду таки треба їхати. Виrushив я, ходячи по вулицях Брюсселю. І пішов на базар щоб купити ще й Ніні шовкову хустину на подарунок. По дорозі навідаюсь до Ніни та ще пораджуся з Козутою.

На базарі хустки майорять усіми барвами веселки, але в мене в гаманці виявився тільки один п'ятифранковий банкнот та жмєння мідяків у кишенні, а мені ж дещо потрібне на оплату "Метро" в Лондоні, на поїздку до Ніни й Козути. Іти до банку й міняти канадську двадцятидоларівку, на хустку для Ніни, нема потреби. Везу для неї нове зелене покривало та кусень тканини, і досить буде для неї. Замість хустки, купив для неї пачку бельгійських цигарок і цим закінчив "підготовку" в подорож за Ля-Манш, а потім і за Антлантичну калюжу.

Навідався до королівської палати. Покуштував бельгійської води з бельгійської "сюськи", від хлопчака в королівському парку і пополудні від'їхав до Остенде.

Вийздивши з Брюсселю, залишав я теплий сонячний день осіннього пополудня, а через дві години їзди висів в Остенде з

потяга, майже над самим берегом моря. Був сирий затуманений вечір. Пасажирів у потязі було не багато та й ті зникли в тумані. Я не роздивився, куди. Замість станційного будинку — дерев'яне приміщення, яке більш подібне до склепу з рибальським приладдям, ніж для обслуги пасажирів залізниці. Залізничник розшукав мої валізи без клопотів і заніс їх дерев'яним хідником на поміст овальної форми великого човна чи так званого катера, зовсім не подібного до кораблів або пароплавів, що я бачив на малюнках. Побажавши мені щасливої подорожі, він зник у тумані. За кілька хвилин підійшов до мене старший чоловік у якісь неохайній куртці та в кашкеті з якором на ньому і по-французькому запитав у мене про квиток на переїзд до Дувру. Відірвавши відповідну частину квитка на мій переїзд до Ліверпулю, чоловік більше нічого не сказав, що мені далі робити на цьому "ковчегові". Пішов собі я услід тому залізничникові, униз по хідникові, що припровадив мене сюди.

Розглядачися, як виглядає бельгійський порт Остенде й побережжя моря, як його звати бельгійці, а фактично побережжя протоки Ля-Маншу, заважає туман. Розглядачися по "ковчегові", шукати "Ноя" та слідкувати за його порядками, можна натрапити на неприємності, бо ж я маю від'їхати до Королівства, де "хорти, гончі та п'ярі" мусить знати, яка до них "звірина" прибуває. Поставив я свої валізи біля лави невеликої будки посередині помосту, а сам усівся на лаві, притулившись спиною до стіни будки, щоб менше відчувати вологість туману.

Проминула година часу, на мене почав навіватися сумнів, чи я знову не потрапив у якийсь підступ "лягавих" із консульяту, але переполох — дуже кепський засіб оборони, тому вирішив пильніше придивлятися та прислухатися, що робиться навколо цього "ковчега", почекати до перевірки моїх подорожніх документів, удаючи спокійного і нестурбованого.

З часом почали приходити на поміст якісь студенти та студентки, чи тільки така безжурна і товариська молодь і зникати в дверях будки. Групи молоді говорили між собою французькою та англійською мовами, що давало мені підставу вірити в непідступність плавання "ковчега" до не бажаних мені берегів. Згодом у піддашшя помосту заїхало кілька автомашин, із дуже веселим товариством і не без того, що без підступу були оп'янілі алкоголем.

— Хто ти? — Запитав я сам себе в думці, щоб для тебе затівали таку комедію підступу. Господарі на те й тримають собак, щоб на чужинців гавкали та насторожували господаря, а ти перестрашився московсько-хозарського підступу. Виведуться зайці, мисливці позбудуться й хортів. Сиди й чекай порядку.

Час минав. Старші й молодші, безжурні та гомінливі люди, обох статей, приїздили автомашинами у піддашша та приходили хідником на поміст і зникали у дверях будки. Годин за дві мого сидження на лаві під стіною будки, "ковчег" здвигнувся, захлюпав водою і, не поспішаючи, посунув у сірий густий туман Ля-Маншу.

Усвідомивши свою самітність на помості "ковчегу" та непроглядну тьму туману, я відчув, як мене огорнув розpacch страху й передчуття небезпеки. Розум ніби намагається запевнити мою свідомість, що я знаходжуся на помості човна, а під помостом мають бути люди, машини, досвідчені моряки й капітан, що знає як поводиться на морі під час густого туману, а зорове сприймання та нервове напруження наганяє на мене страх зудару, затоплення, зникнення в хвилях моря...

Спробував нічого не думати й сидіти на лаві з заплющеними очима — ще гірше! В уяві почали виринати спогади материного похорону, з новою труною та бездонною ямою для могили. Яму хуторянські парубки чомусь викопали не на нашому городі, в дубині з могилами, а в яркові пересохлої річки Хлипи. Замість домовини з померлою матір'ю, намагаються заманити мене над яму і пхнути в неї. Викопане болото з ями чорне, смердюче, і я напевно знаю, що яма скоро наповниться водою з джерела "нашої" криниці. Розглядаюся, шукаючи батька й родичів, щоб поскаржитися комусь на хуторянських парубків, аж мене таки хтось сильно штовхнув, і я впав сторчака через мої валізки на поміст "ковчега" і голосно закричав

— Тату! Рятуйте, люди добri!

Розплюшивши очі та зрозумівши, що трапилося зі мною, я знову всівся на лаві під стіною будки й гірко заплакав.

— Чому я осамітнений?... Обездолений... Бездомний і безпорадний?... Чому я пішов на чужину, не уявляючи її? Для чого я живу й чого прагну?...

Коливання судна, спричинене хвилею чи крутим поворотом керми, поступово спинилось. Туман почав налягати хвилями. Між хвилями туману можна було помічати обриси "ковчегу" та

заспокоїти себе зоровою рефлексією, певність твердої підлоги під ногами та недірявістю дна.

Частота хвиль туману та сама їхня згущеність щоразу ставалася рідшою. З темної далини, куди поволі у хвилях туману плив "ковчег", почали час від часу появлятися проблиски світла. На поміст почали виходити люди і в їхній мові все частіше згадувалося слово "Довер", себто Дувр. Проблиски світла з кожною хвилиною довшали і згодом перетворилися в довгі світляні смуги, що освітлюючи темряву моря й вечора, показували дорогу нашому та йому подібним суднам у пристань Дувр.

Звернувши ліворуч, "ковчег" почав видавати з себе довші чи коротші сигнали гудком. На його поклики почали обзвиватися інші судна. На обрії з'явилася світляна пляма, що поступово яснішала й ширшала. "Ковчег" обернувся, підплів до освітленого причалу Дуврської пристані, і моя сумна подорож через тридцять-кілометровий Ля-Манш, ніби довготривале мариво, закінчилася.

Почекавши, доки на дерев'яному місткові-сходах дещо порідшав натовп, я зійшов униз, де два урядники якось прикордонної чи поліційної служби перевіряли документи у прибулих на судні і спрямовували одних праворуч у вузеньку дротяну хвіртку, а других ліворуч у дещо ширшу. Поглянувши на мій пашпорт, урядник в однострої показав рукою на хвіртку праворуч. Довгим дротяним коридором я прийшов до дверей кількаповерхового цегляного будинку, на дверях якого, була прибита синьо-біла дощечка з королівською короною зверху та написом унизу. За дверима, в невеликій кімнаті стояв за облавком старший чоловік у такому самому однострої, як і ті урядники на брамі. Взявши мій пашпорт до рук, урядник не став перевіряти його, а показувати рукою на мое обличчя. Я зрозумів, що він питає, чи це мій пашпорт, і взявся пояснювати, як умів французькою мовою, що на пашпорти є моя фотографія, а він зневажливо покруттив головою, вийшов із-за облавка та, відчинивши двері в кінці кімнати, сказав мені зайти в них. Невеличка кімната була вбиральнею; на стіні з рукомийником висіло невелике чотирокутне дзеркало, в якому я зразу зауважив своє замурзане, ніби у вуглекопа, обличчя.

Під час сильного поштовху хвилі в борт "ковчегу" я полетів через валізки на мокру і брудну підлогу, не знаючи в темноті, що забруднив руки. Витираючи долонями слези з обличчя, я й замурзав його до невізнання.

Діставши рушника у малій валізці, я вимив руки та обличчя в умивальні, а в цей час урядник переглянув мій пашпорт та прибив у ньому відповідну печатку. З освіженим і чистим обличчям, до мене повернулась довіра до сторожів порядку й кордону на північному побережжі Ля-Маншу, а в службовця за облавком — посмішка на обличчі.

Вийшовши з будинку, я попрямував у відчинену хвіртку навпроти дверей, але потрапив у загороду без виходу. Повернувся довгим дротяним коридором до хвіртки з двома урядниками, де вони знову перевірили мій пашпорт і спрямували мене біля дротяної хвіртки інший урядник, дещо в іншому однострої й перевіряв квитки на проїзд потягом. Відірвавши частину з моого квитка, показав рукою на вагони приміського потяга, з довгими лавками-приступками на всю довжину вагону. У мене з голови ще не вивіялися правила інструкції вагаря й кондуктора, де суворо заборонялося виводити потяг із пасажирськими вагонами приміського користування з пасажирами на перегони позаміського руху. Як далеко Дувр від Лондону, я не міг собі пригадати, але був певний, що цей порт не є передмістям Лондону. Повернувшись до урядника біля хвіртки по виясненню, і з його рухів рук та поведінки зрозумів, що це дійсно потяг, який має довезти мене до Лондону на станцію Вікторію.

Потяг мав, може, з півдесятка вагонів і в кожному купе-відділенні, в яке я спинався на приступки заглядати, сиділи пасажири. Перевіривши майже всі відділення та не знайшовши порожнього, в самому кінці потягу, я виявив тільки трьох пасажирів у купе і заліз туди зі своїми валіzkами. Дві старші жінки й лисий чолов'яга незадоволено бурчали, але звільнили одну з двох лавок, щоб я міг поставити на лаву валізи й мати місце для себе. Лавки м'які, оббиті тканиною-плюшем, моїх валізок ставити на них і не випадало б, але й місця в перегородці для них більше ніде не було. Вагони призначено для міщан та прогульковців, а не для чужинців-емігрантів. Добрі земляки заплатили мені за проїзд у посілість Його Величності Короля Джорджа Шостого, його піддані мусять виділити й мені місце у вагоні.

Потяг до столиці ніби не поспішав, часто зупиняючись на короткі зупинки. Мої співподорожні на одній такій зупинці вийшли. Я з чемности до м'яких і вигідних сиджень поставив свої валізи на підлогу, але не встиг навіть намилуватися вигідною їздою, як

залізничник відчинив двері купе-передліки й голосно закричав.

— Victoria station! Alles Raus!

— А це що? — Здивувався я. — Замість Лондону, в Берлін потрапив?

Переконавшися, що я таки на останній зупинці цього приміського потяга, повитягував свої валізки на невисокий перон. Незабаром кондуктор подав сигнал водієві невеликого зеленкуватого паротяга, і він, чмихнувши кілька разів клубами пари й диму, позадкував із вагонами зі станції. Станція мала назву по імені дуже знаменитої королеви Вікторії, але зовсім не подібна до пасажирських станцій більших європейських міст. Під'їздних колій може було з десятком, але дві чи три колії мали навислий дах між коліями, а решта колій накриття на перонами не мали. Перони низкі, не вищі як 15-20-ти сантиметрів і поєднані з вуличними хідниками. Замість станційного будинку були нависи-дахи в кінці ліній та праворуч, якщо дивитись на прибуття потяга зі станції. Під нависом, що праворуч, через дві або три вільні колії, стояло кілька автомашин та група людей.

Люди зрозуміли, що я, якийсь чужинець, може заблуканий їхній земляк, почали махати до мене руками та кликати до них. Підйшовши до групи людей, я зрозумів, що це водії таксівок, а таксівкою, я не збирався їздити по Лондоні. Звернувшись до них французькою мовою за порадою, як мені потрапити до станції "Метро", або купити мапу Лондону?

— Навіщо тобі мапа Лондону? — Відізвався старший чоловік французькою мовою з гурту водіїв таксі.

— Мені треба потрапити на залізничну станцію Кенсінгтон (Kensington).

— Звідки ти прибув у Лондон? — Поцікавився по-німецькому молодий чоловік невисокого зросту.

— З Бельгії. — Відповів я йому.

— Куди ідеш?

— До Ліверпулю.

— Е-е-е! — Почали насміхатися з мене водії таксівок. — Наш Лондон — не Бельгія! З мапою чи без мапи ти в ньому заблукаєш, що тебе й рідний батько з "бабі" (поліцаем) не розшукає. У Лондоні для таких туристів, як ти, ми водії таксівок до послуг. У Кенсінгтон, кажеш? Залазь у будь-яку машину — доставимо дешево й вигідно!

— Я не маю грошей на вигідні поїздки з кучерами. Трамвай чи "Метро" для мене по гроших і по вподобі.

— Ідеш у далеку дорогу, аж за океан, і без грошей? З такою здоровенною валізкою, та ще й із Бельгії! Говориш нам неправду, або в когось валізку вкрав! — Обізвалось кілька голосів із гурту водіїв таксівок французькою та німецькою мовами.

— Позвати "бабі", нехай з ним поговорить?

— Почекайте! — Заступився за мене молодий чоловік невисокого росту німецькою мовою. — У чоловіка, може, й справді грошей нема.

— Я не кажу, що зовсім грошей не маю, почав пояснювати цьому німецькомовному чоловікові. Після дворічної праці в копальні не мати грошей на подорож — це дійсно неправда. Я гроші маю, але тільки на переїзд трамваєм або "Метром".

— Скільки ти маєш грошей?

— Десять біля десяти франків, та 20 долярів канадійськими.

— Франки в нас не гроші. Канадські долари — це гроші також нашого короля.

— Однаково, — сказав я, підіймаючи свої валізки. — Дякую вам за увагу до мене, але я краще покористаюся лондонським "Метро".

— Ну, що ти? — Заступив мені дорогу цей молодий короткий чоловік. За одного доляра будеш наражати своє життя на небезпеку та й валізку можуть злодії в тебе вкрасти. Уяви собі! — Показує мені вказівний палець своєї руки. — Шкодуєш одного доляра на услуги бідного водія таксі, а він тебе вигідно завезе, куди тобі потрібно, ще й покаже, де король живе. Ідеш у Канаду, Його Королівську посілість, і не бажаєш навіть знати, де король живе, чи як? — Поставив мені питання, на яке я навіть не зінав, як відповісти.

— Я не маю одного доляра, щоб тобі заплатити за послугу. Я маю тільки один двадцятидоларовий банкнот.

— Це пусте! — Запевнив мене цей чоловік. Я знаю де канадські гроші можна розміняти і то без оплати. На Tube Station (станції метро) або в готелі, за розмін грошей, з тебе візьмуть не менше 10%, два рази більше, ніж мені заплатиш. Що вартий один доляр за таку приємну послугу?

Один канадський долар мені вартував більше сорока бельгійських франків, за що я міг трамваями чи потягами об'їхати

всю Бельгію. 40 франків у Бельгії — це цілоденний прожиток у готелі з обслугами, а не поїздка таксівкою з однієї залізничної станції до другої. Лондон, запевняють мене ці люди, більший за Бельгію, але я з Дувру до Лондону приїхав за пів години з лишком. Дувр — не передмістя Лондону. Шкода мені канадського доляра, бо хто зна, як буде вестися мені в тій королівській посолості, і вирішив відв'язатися від цього незавидного чоловіка, що так облесливо говорить німецькою мовою і запевняє в послугах.

— Чоловік воював на війні за цапову душу. Демобілізувавшись, купив автомашину візникувати, а заробітку чортма. Де наше не пропадало, та чийого ми не заносили, набіг мені на думку жарт моого двоюрідного брата Грицька Маковця, коли він був зласився на мій хемічний олівець, і втратив 20 карбованців на колгоспному пальному. Добре, згодився я. За одного канадського доляра завезеш мене на залізничну станцію, звідки потяг віходить до Ліверпулю?

— За одного доляра, завезу тебе до потяга та ще й королівську палату покажу, ось мій хрест на серці, джентельмене, перехрестив свої груди цей чоловік.

Домовленість завірено хрестом. Валізи вкладено в багажник. Мені услужливо відчинено двері на заднє сидження, і потім їх зачинено. Подорож розпочалася понад побережжям Темзи, і то чомусь із зазначенням часу кишенськового годинника водія.

— Це міст через Темзу, збудований за такого-то короля, в такому-то році. Щоб перейти його пішки, треба стільки-то хвилин, а переїхати таксівкою стільки.

Зразу за мостом водій почав розповідати про пам'ятники й будівлі, споруджені в честь того чи іншого героя Британської імперії. Згодом водій виїхав на вулицю, де по майданах та скверах було ясне освітлення з водогляями. В якій саме палаті жив який король Британії, та в чию честь поспоруджувані пам'ятники, водограї, катедри чи щось інше, мені зовсім оглядати було не цікаво з заднього сидження. Скільки хвилин забирає пішоходу перейти від одного знаменитого об'єкту до другого, до моєї свідомості не доходило. Везе мене водій таксівки до залізничної станції, з якої я маю від'їхати до Ліверпулю, а звідти за океан. Чому він поглядає безнастанно на свого кишенськового годинника і торочить про велич Британського Королівства та його історичні пам'ятники, в мене нема зовсім до цього настрою, а тим більше

прихильності. Що саме робив лорд Каннінг (Lord Canning) в Індії та чому Велінгтон (Wellington) переміг Наполеона під Ватерло, я про ці події свою думку та своє розуміння маю, і не потребую пояснень за мого доляра від непроханого "вчителя" історії.

— Я тебе попереджав, що не маю бажання сьогодні огляdatи Лондону. Завези мене на станцію, і я ти матимемо спокій.

— О, ні! — Заперечує водій таксівки. — Домовлення вартіше за гроші, особливо у лондонського водія. Ми, лондонські водії таксівок, джентельмени. Як домовлено, так має бути зроблене.

Возив мене по Лондону цей водій таксівки мабуть з годину. Я сидів без будь-якого зацікавлення на задньому сидінні, але й без зацікавлення зауважив, що водій їздить тими самими вулицями, мимо тих самих знаменитостей британської історії та тих самих водограїв.

— Навіщо ти витрачаєш час та пальне, коли мені не цікаво дивитися на це, а до того, ти вже кілька разів переїздив біля цих водограїв. — Звернув я увагу водієві.

— Це так! — Ніби скаменувся він. — Ми й справді тут уже були, але заїздили зовсім з іншого боку. Я ще ось сюди зверну... I, не доказавши, чому має якраз туди звертати, вийняв годинника з кишені поглянув на нього, і зненацька розвернувшись на вулиці, аж колеса завищали, поспішно повіз мене мало освіченою вулицею чи дорогою понад старим садом, парком чи навіть лісом, звернув кілька разів дуже круто на роздоріжжях, і зупинився раптово перед широко розчиненою дротяною брамою залізничної станції.

— Пробач, — каже водій таксівки до мене, — я й забув, що сьогодні не п'ятниця і потяг на Ліверпуль віходить раніше. Поспішай, а то залишися. Водій таксівки голосно затрубив. З вагона потяга визирнула провідниця потяга чи кондукторка і замахала руками правдоподібно водієві локомотиви. Я, висівши з авта, не перейнявся водієвим провідницьким успіхом, а звернувся до нього по мої валізки.

— Валізки? Які валізки? — Здивувався він.

— Мої валізки, — кажу йому, — в твоєму багажнику.

— О! — вдав водій. — Я й забув зовсім про них.

Провідниця злізла з потяга на перон і почала ще голосніше кричати та розмахувати руками. Водій чомусь гнівався на мої валізки, які ніби не бажали вилазити з багажника. Я був певний що

це не останній потяг до Ліверпулю до суботи. Кажу водієві, щоб сказав провідниці, нехай тіде своїм потягом, якщо ти не терпіться.

— Ти говорив, що тут я можу розміняти гроші, а тут і будки для ссбаки нема, не то що касира.

— Про гроші не турбуйся. Я сказав розміняю, то й розміняю. Давай мені!

Мені тільки один раз у житті був випадок, коли я довірив гроші непевній особі та втратив їх. Але то було під час голодомору в 1933-му році, в країні "будуючого соціалізму", де, як не брехнеш, то й не дихнеш, як не вкрадеш, не проживеш. А Британське Королівство — країна цивілізована, християнська, а лондонські водії — джентельмени. Без надуми взяв я двадцятидоларівку з гаманця і без застереження дав водієві. Він метнувся у дротяні ворота і зник за якоюсь купою складеного дерева, а хвилин за дві чи три, прибіг до мене захеканий із цілою пригорщею, британських фунтів, стерлінгів, тобто "золотих і срібних" монет, та невеликим папірцем у зубах. Наставивши свої пригорщи, отримав я від водія британські фунти. Папірець, що водій тримав у зубах, він упхнув мені в нагрудну кишеньку куртки.

— Ти взяв собі оплату за мою подорож? — Питаю в нього.

— Що ти? Підняв руки вгору водій. Як я маю без твоого дозволу твої гроші брати.

— То бери, що тобі належиться за переїзд. Наставив йому мій пригорщик з фунтами-грішми.

Він, багато не розглядавшись, взяв найбільшу монету, що була в пригорщи.

— Що вона варта? — Питаю в нього, підозриваючи, що він почутив найбільшу й найвартіснішу золоту монету.

— Де́шо більше за доляра, — відповідає він, знизвивши раменами.

— Ти візми, як було домовлено, доляра.

— Отой папірець, вартий 98 центів, показує на папірець, що його запхнув мені в нагрудну кишеньку.

— То ти будеш задоволений ним?

— О, так пане! Дякую тобі, пане! — вигукнув з радості водій, вихопив папірець із моеї кишенні та, всівши в автомобіль, позадкував зі свистом коліс.

Посортувавши гроші з пригорщів у дві кишенні, забрав я свої валізки і, не поспішаючи, пішов на поклик провідниці. Що вона мені

говорила та на кого вона кричала, я не розумів, але не встиг я зі своїми валізками влізти в тамбур вагона, як потяг рушив.

Вагон у цьому потязі також був із м'якими, оббитими плюшем, сидіннями, але європейського типу; місце для двох осіб з одного боку вагона і для двох осіб з другого, а посередині вагона прохід. Над сидіннями — полиці для багажу пасажирів, а в кінці вагона окремий переділ для громіздких речей.

Криклива провідниця, поспішивши за мною у вагон, мило посміхнулась і допомогла мені поставити валізи на полицю для речей. Вона сказала почекати на неї, поки пошукає вільного місця для мене у вагоні. Але на другому чи на третьому сидінні від входу, сиділи окрім дві дорослі дівки. Одна з них, підвівшись із сидіння, позвала мене до себе кивком руки й показала на місце, де вона сиділа, а сама сіла біля подруги на протилежному місці. Поки провідниця повернулася до мене з розшуків місця для мене, я вже з цими веселими та привітними дівчатами вів розмову "на всіх языках" та вгощав їх бельгійськими цигарками.

Дівки не знали жодного французького чи німецького слова. Я англійських слів знати дуже обмежену кількість, але їм дуже смакували бельгійські цигарки, про що вони не соромилися нагадувати мені. Нарешті присвоїли їх із пачкою, а я вивчив від них назви днів тижня, рахувати до десяти, а також довідався про те, що цей потяг прибуде до Ліверпулю не вранці, як я сподівався, а об одинадцятій годині ночі. Тобто, від Брюсселя до Ліверпулю моя подорож не триватиме близько доби, як я сподівався, а всього дев'ять годин і то з трьома пересідками. За годину їзди дівки висіли на одній із частих зупинок. Пасажирів у вагоні поступово зменшувалось. Яке це розлоге й багате острівне королівство, через вікно вагону, в хмарну осінню ніч не видно, але мені почала закрадатися якась непевна думка.

— Чи це підVELO мене кепське знання географії, про Королівство Великобританії, чи цей острів обрисами подібний до сидячого французького собачки-пуделя, бо зовсім не такий великий, як про нього поширено славу в світі?

Від Дувру до Лондону пів години їзди потягом, а від Лондона до Ліверпулю — дві. Тобто, переїхати "Велику" впоперек треба менше часу, ніж на подорож із хутора Михайлівського до Конотопу, по "малій" Україні?

Можливо й люди не такі підступні та злодійкуваті, як про них бельгійці говорять, навіть наші предки в літописах їх варягами-злодюгами записали. Водій за свою необачність навіть не бажав брати домовленої зарплати. Ці дві веселі та привітливі острів'янки, на солідних ногах та з широкими стегнами, не тільки поступилися мені місцем, але й зробили мені велику приємність своєю мовою та поведінкою. Навіть постаралися перед провідницею, щоб у Ліверпулі залізничники заопікувалися моїми валіzkами до суботи.

Маючи таких солідних і розважних дівчат кандидатками на матерів, роду не буде переводу. Думав я так, підіздивши до Ліверпулю. У Ліверпулі я ще раз подивляв здогадливість та розважність британських острів'янок. Провідниця потяга знайшла для мене дуже неприхильного старого залізничника, що, замкнувши мої валізи в комірчині, видав мені поквитування на них, а потім наказав мені забиратися геть зі станції та й замкнув двері за мною. Моє сподівання, моя надія перебути на станції Ліверпулю до ранку, виявилася якимось непорозумінням. Де і в якій країні виганяють пасажирів зі станційного будинку, серед ночі, і замикають станцію? Залізнична сітка країни — це ж не колгоспна ланка по вивозці гною на поле, а Ліверпуль — не роз'їзд Пирощана в глухині лісу й болота. Ліверпуль — порт світового значення! Стояв я на темній вулиці Ліверпулю біля замкнутих дверей залізичної станції, дивуючись острівними порядками Великої Британії.

Що край, то й звичай! Вирішив я та й став винюхувати, звідки так тягне морем. Нагадалось десь прочитане чи почуте речення "Вночі, вітер з моря". Вітер дійсно пахнув водорослями, несвіжою рибою і віяв з боку вулиці, що ліворуч від моого стояння під стіною станційного будинку.

Залізниця в острів'ян уночі може й не працює, але морський порт, напевно, не зважає, коли сходить, а коли заходить сонце.

— Перебуду в порті. — Так вирішив я й пішов навпроти віtru, що пахнув морем.

За півгодини вільного ходу майже неосвітленою неширокою вулицею, поміж темними кам'яницями, що нагадували похмурі багатоповерхові фабричні будови, дійшов я до широких розчинених дротяних воріт, на досить освітлений, заставлений кількома ярусами бочок, скринь, скриньок та зваленими купами вугілля, каміння чи піску, чималий майдан. У далині майдану, за ярусами бочок, шипіли парою якісь машини; було чути перекличку людських голосів.

Вийшовши із-за ярусів бочок та скринь на ширший та освітлений майдан, зупинився десь посередині його, щоб мене легко було зауважити й не порахувати за злодія робітникам, що вовтузились біля досить добгої та широкої дерев'яної плятформи, на низьких залізних колесах із паровим кітлом на ній. Робітники, полагодивши щось біля цієї чудернацької плятформи, радісно вигукуючи, примусили паровий котел чмикати парою, а плятформу — котитися на колесах. Зауваживши мене, зупинили цю чудо-машину й підійшли обережно до мене. Як я зрозумів з їхньої мені не зрозумілої мови, питали, хто я та чого тут уночі блукаю.

Пристань зветься ніби портом різними мовами. Назва пароплава "Асканія" також зрозуміла різними мовами, тим більше англійцям, бо це ніби їхній пароплав. Я й став пояснювати цим трьом чоловікам, що маю їхати до Канади, на пароплаві "Асканія", з порту Ліверпулю в суботу, а тому й розшукую пристань. Зрозуміли вони мене чи ні, але, весело між собою погиркотівши, почали голосно гукати свого спільнника Ганса. Ганс, як я зрозумів, мав бути німець, тому, коли із-за яруса скринь донісся брязкіт якогось залізяччя, а опісля вийшов невеликого росту, зношений літами і працею напівзгорблений чоловік, я й звернувся до нього німецькою мовою.

Моя мова була непоправна і на вимову зовсім не німецька, але це зробило на Ганса дуже присмне враження. Він випрямився, повеселів, подав мені руку на привітання, не питуючи мене, хто я та чого від нього бажаю, почав розповідати мені, що в цьому порті, він працював ще військовополоненим у першу війну. Що він готовий мені послужити будь-чим. Я запитав про "Асканію". Ганс добре знає, що "Асканія" прибуде, ось до цього причалу о десятій годині ранку, в суботу, а пасажирів пічне набирати о дванадцятій. Зараз "Асканія" в сусідньому порті набирає вугілля, воду та харчі для подорожі.

— Порт? Приміщення порту? Будинок, де збираються пасажири? — Питаюся в Ганса.

— О, ні! — Зрозумівши мене, відповідає Ганс. — Тут такого нема. То в Європі, не тут. Тут ти мусиш мати місце в готелі. По півночі поліцай тебе зауважить на вулиці й заарештує.

Де мені знайти готель, Ганс не знає. Поблизу порту готелів нема, запевняють Гансові співпрацівники й радять мені їхати трамваєм у середмістя Ліверпулю, але з цієї околиці трамваї

припиняють свій рух о восьмій годині вечора. О першій годині ночі буде трамвай на недалекій вулиці, і якщо я почекаю ще з півгодини, доки вони закінчать працю та замкнуть ворота пристані, один з Гансових співробітників буде користуватися тим трамваєм і допоможе мені порозумітися з водієм трамваю, щоб завіз мене до готелю святого Лаврентія.

— Готель відчинений цілу добу, не дорогий, а головне те, не блукаючи по місту я зможу приїхати трамваєм назад до порту в суботу. — Пояснив мені Ганс, порадившись зі своїми співробітниками.

До закінчення праці портових робітників я чекав біля дротяної брами. Повісивши чималий замок на браму порту, Ганс із двома робітниками пішов праворуч від брами, а я та один з робітників — ліворуч. За дві чи три вулиці від брами порту ми хвилин десять чекали на трамвай, що прибув звідти, де, розвернувшись, забравши нас і відбув. Оплату за проїзд трамваєм водій чомусь відмовився від мене брати. Пасажирів у трамваї, окрім мене з цим робітником з порту, більше нікого не було. Робітник, по декількох хвилинах їзди висів з трамваю, а ще за кілька хвилин водій зупинив трамвай на перехресті вулиць і показав мені на чотириповерховий темний будинок, у якому ясніли тільки дві окремі літери "ST". Перейшовши темну й порожню вулицю, в напрямку двох освітлених літер на будинкові, я виявив напис, що це дійсно готель святого Лаврентія, а стрілка показувала на вход до нього не з вулиці, а з двору чи якоїсь загороди з вузьким проходом. У кінці проходу над дверима горіла тьмяна електрична лямпочка та червоними літерами Entrance, що означає вход, а Exit — вихід. Я знову це ще в Кульмбасі, працюючи в депо. Тому не вагаючись, відчинив двері та увійшов у зовсім темний коридор, у кінці якого ліворуч виднілося освітлене вікно чи щось подібне до цього. Двері не замкнуті, я не злодій, то й попрямував до освітленого вікна, де й справді за облавком, біля напівзатемненої електричної лямпочки, сидів чоловік і читав чи тільки перегортав сторінки якогось журналу. Ганс із робітниками на пристані запевнили мене, що в готелі святого Лаврентія обслуга розуміє і по-німецькому, і по-французькому. Я й звернувся до чоловіка за облавком по-німецькому.

— Я хотів би мати кімнату для ночівлі.

Чоловік нехотя повернув голову в мій бік, полупав своїми очима на мою особу і, не озвавшись, устав зі стільця і зник у темряві. За хвилину з темряви кімнати вийшло два чоловіки, один із них усівся знову біля затемненої лямпочки гортати сторінки журналу, а другий підійшов до облавку й запитав мене досить поправною німецькою мовою.

— Ви бажаєте мати в нас кімнату для ночівлі?

— Я маю від'їхати в суботу за океан, і до того часу хотів би мати місце для ночівлі.

— З обслугою чи без? — Запитав він.

— Що це означає “з обслугою”? — Поцікавився я.

— З обслугою, — пояснив він, — означає, що ви будете мати сніданок, доставлений вам у кімнату, де ви будете мешкати. Ви матимете право викликати покойвку за додатковими харчами, алкогольними напоями та взагалі для ваших потреб. Матимете окрему вбиральню з ванною і душем.

— Мені потрібне тільки ліжко на дві ночі, без будь-якої обслуги.

— У нас ціни дуже приступні, але в нас так не заведено: якщо бажаєте мати нічліг, то сніданок також.

— Добре. — Згодився я. — Місце для ночівлі і сніданок. Більш ніякої обслуги мені не треба.

— Ваш пашпорт чи відповідний документ, що дозволяє вам перебувати на терені нашого Королівства.

— У Бельгії власниця готелю, перш за все, цікавилася моїм здоров'ям, а тут обслугою та пашпортом. Подумав я зневажливо про цих двох, не дуже ввічливих, чоловіків. Знайшов пашпорт і подав чоловікові, що говорив зі мною по-німецькому.

Перевіривши мій пашпорт, він віддав його тому, що сидів біля затемненої лямпочки. Той, перевіривши пашпорт, щось буркнув, а цей запитав мене, як довго я бажаю бути в них на постії.

— До суботи. В суботу опівдні я маю бути на “Асканії”.

Чоловіки щось поговорили між собою. Той, що сидів біля лямпочки, написав на папері ціну за постій, а цей, що говорив по-німецькому, мені прочитав.

— Дві ночі й день, коштуватиме вас два фунти стерлінгів (по нашему, два фунти — близько кілограма срібла) дванадцять шилінгів (це правдоподібно палерові гроші)... Скільки він сказав пенсів та пенів, я вже не пам'ятаю, але пізніше переконався, що це дійсно

мало вартісні мідяки.

— А скільки це буде на канадські долари? — Поцікавився я.

Чоловік біля лямпочки порахував і знову передав папірець німецькомовному.

— Одинадцять доларів без кількох пенів. — Відповів він.

У мене й очі з лоба полізли. Думаю: одинадцять доларів — це біля 500 бельгійських франків. Два тижні постою в бельгійському кращому готелі.

— Мені треба цю ніч добути до ранку. Завтра вдень я поїду в Олд Гам до знайомих, а потім переночую ще одну ніч таї тільки.

— Ми так і порахували.

— Одинадцять канадських доларів у Бельгії коштують 500 франків. За 500 франків, у Бельгії два тижні постою в готелі.

— Це Великобританія, а не Бельгія. — Каже мені цей німецькомовний чоловік. — Дешевшого готелю в Ліверпулі немає, а на вулиці тебе заарештує поліцист, і ти муситимеш заплатити в суді не менше.

Шкода мозолів і поту, що витратив у підземеллі, на візу до цього острівного Королівства Його Величності, однайменника Грицька, а тепер за ночівлю деруть у цьому незавидному готелі, ніби в Його палатах. Але я не приїхав порядків тут уставляти, набрав жменю "стерлінгів" у кишенні й висипав перед німецькомовним чоловіком, а він дивиться на мене, ніби я його батька вбив та й на його життя позіхаю.

— Мало? — Питаю в нього, а він дивиться на мене ніби скам'янів.

Вигрібши решту з однієї кишенні, набрав жменю в другій і висипав на стіл.

— Вибирай собі належне за готель. — Кажу йому, а він продовжує на мене дивитися.

Вигрібши залишки й з другої кишенні та, будучи певним, що грошей я висипав на облавок не менше дев'ятнадцяти доларів, навіть повишив дещо голос.

— Це гроші вашого короля в сріблі та в золоті, і тут не менш як дев'ятнадцять канадських доларів.

Зрозумів мою мову той чоловік, що сидів біля затемненої лямпочки чи ні, але повільно підвівся, підійшов до облавка, перерахував мої "стерлінги" й написав на папірці \$ 1.89.

— Ваші гроші варті тільки один долляр і вісімдесят дев'ять центів на канадські гроші. — Сказав мені перестрашеним голосом німецькомовний чоловік.

— Як же так? — Я вже розгніався. У Лондоні я дав водієві 20 канадських доллярів, щоб розміняв і взяв одного доляра за доставку мене до станції на таксі.

— Ви, — каже мені вже лагідним голосом чоловік, — не кричіть, бо в нас люди відпочивають у готелі. А ваших грошей тут тільки не повних два долари.

Піднявши ту велику грошину, що я важав за золоту, а водій таксівки хотів узяти за проїзд, питав у німецькомовного чоловіка.

— Скільки доллярів варта ця грошина?

Замість прямої відповіді, він почав мені вияснювати острівну "математику" рахування грошою, і дійшов до фунта стерлінгів, тобто до якогось мені невідомого кусня срібла.

— Це золото? — Питаюся його, про цю найбільшу грошину, а він скривився, ніби середа на п'ятницю, та й каже, що це найбільша величиною англійська грошина, але найменша вертістю.

— Мідяк вартий дві коробки дешевих сірників. — Пояснив він мені й додав:

— Якщо ти дійсно мав 20 канадських доллярів, і заплатив водієві тільки одного доляра, ти мусив би мати чотири фунти стерлінгів, 10 шилінгів, та цей дріб'язок. На доказ своєї правдивості, знайшов у кишені свій гаманець, витягнув звідти паперовий чималий банкнот і показав мені. — Ти мусив би мати чотири таких банкноти.

Тю! на вас, подумав я. У вас таке срібло й золото, як ваша імперія? Ти бач, як нащадок варяга-злодюги, заморочив мене своїм джентельменством! Показував палати Королівської Величності, а пляни снував підступні, злодійські. Не вдалося мене налякати від'їздом потяга та вкрасти мої валізки, піdsунув мені пригорщи мідяків замість стерлінгу-срібла. Не перевелась, не перевелась варязька кров... Що я маю тепер починати?

— Я маю чеки в канадських долярах. — Кажу чоловікові.

— Покажи. — Згодилися вони обидва, поговоривши між собою.

Я знайшов десятидоляровий чек Казанівського. Вони обидва порадилися й сказали мені розписатися на звороті чеку, що я й зробив без надуми. До чека вони відрахували ще мідяків, а решту

посунили ближче до мене. Скільки мідяків залишилося від заплати за дві ночі в готелі, не важливо. Важливе було те, що завтра я не зможу подорожувати до Ніни чи до Козути, а до того, не матиму за що купити собі жодних харчів. Містечко, де працювала Ніна, було ближче до Ліверпулю ніж те, де працював Козута. Я знайшов Нінину адресу, звернувся до цих чоловіків за порадою, як порозумітися з Ніною, щоб у неї позичити грошей.

— Пішли телеграму. — Порадили вони.

— Скільки це коштуватиме?

— За ті мідяки, що на облавку, ми полагодимо.

Телеграму Ніні вислали. Кімнату з ліжком мені приділили в підвалі готелю, біля вбиральні. Німецькомовний чоловік показав, як користуватися вбиральною та вилучати світло в кімнаті. Я подякував йому за побажання мені доброї ночі, роздягнувшись і вклався на тверде й незручне ліжко лежати й думу думати про мою нерозважність та варязьку підлість, як у кімнату, не стукавши, увійшов німецькомовний чоловік, засвітив світло, і з суворістю в голосі наказав мені збиратися та йти за ним до господаря готелю.

По вигляду й поводженню чоловіка я зрозумів, що десь трапилось якесь непорозуміння або нещастя з Ніною. Козута напевно не знає, де я тепер знаходжуся. Гицелі (собаколови) з Брюсселю також не могли так скоро розшукати мене в Ліверпулі.

Послали телеграму до Ніни, а звідти отримали якесь неприємне повідомлення — був я переконаний, збираючись до господаря готелю.

За облавком був уже старший лисий чоловік і говорив не досконало по-німецькому.

— Де ти взяв цього чека? — Питається в мене лисий чоловік, тримаючи на віддалі мого чека, отриманого від Казанівського.

— Мій земляк і добрий знайомий прислав мені з Канади.

— Хто такий Ка-зно-вски?

— Не Казновський, а Казанівський. — Поправляю його і пояснюю, що це дійсно мій земляк, він прислав мені того чека з Канади, але він мені не вірить.

— Ми повідомили поліцію, а вона вже розшукує цього чоловіка, що ти в нього вкрав чека.

— Та він же за океаном у Канаді, як я міг у нього вкрасти?

— То вже не наша справа. — Каже лисий чоловік. — Ти краще признайся, щоб ми тут не мали клопотів через тебе.

— Віддайте мені мій пашпорт і чек, я піду сам на поліцію. — Кажу чоловікові.

— О, ні! Ти нікуди не підеш, доки поліція не вияснить, де взяв цього чека. — І, ніби ті “лягаві” у Брюсселі, почав випитувати: “Що ти робив у Бельгії? Скільки заробляєш? Як давно перебуваєш у Великобританії? Хто цей чоловік що називається Н. Siryk? Де він тепер перебуває?

Я показую чоловікові другого чека від Казанівського. Чека з бельгійського банку. Запевняю його, що Н. Siryk, чи G. Siryk — це та сама особа, тобто я. Мое ім'я та прізвище різними мовами вимовляється не однаково, а українську літеру “Г”, інколи перекладають Н, а деколи Г.

— Ви свого короля звете Джордж, а пишете Георгій; ми його звемо Юрій.

Чоловік слухає мене, переглядає мої документи, кудись дзвонить по телефону, але мені не вірить. Каже мені почекати, доки поліція вияснить, хто той пакосний Н. Siryk, що я його обікрав.

Пропаде чек від Казанівського на десять долярів, то буде стільки шкоди, десять долярів, але як затримають мій чек на сто долярів, за ночівлю в цьому готелі, то зовсім зостанусь без грошей. Думаю, що краще буде, коли мене поліція заарештує на вулиці, то матиму офіційне підтвердження непорозуміння з чеками Казанівського, а так у цьому готелі ограбують, як той нащадок варяга в Лондоні, і вже не мати жодних підстав поминатися за своїм, тяжко запрацьованим майном.

— Вважаєте мій чек украденим і безвартісним, то я не можу використовувати вашої власності, собі на користь. Віддайте мені мій пашпорт, я піду на поліційну станцію і там виясню справу.

— Без дозволу поліції ми цього зробити не можемо. — Каже мені лисий чоловік.

— Я ж до вас зайдов без поліції?

— Усе, що я тобі можу порадити, — йди в призначену тобі кімнату й чекай на виклик поліції. — Радить мені лисий.

Що це за країна? Які тут у цих джентельменів порядки, збегнути не можу. Водій таксівки, не тільки службовець публічного транспортування, а й королівський підданий та британський патріот,

що не тільки знає "світле" історичне Британської Імперії, але й нав'язує її роззявам-чужинцям, ласий на велич і блиск награбованого (у ще бідніших та недотепніших людей, ніж я), займається підлім злодійством. Як можна людині дійти до такої підлости, щоб ограбувати іншого з останнього гроша? Я не виглядаю на якогось неробу-багача. Говорив правду, хто я, де був і куди іду. З чистим сумлінням призвався, скільки маю бельгійських і канадських грошей, а він задумав мене ожебрачти. Не вдалось привласнити мої валізи, то придумав ограбувати мене на гроах.

Подумати, що це тільки випадковість, а не система, не можна. Водій поводився зі мною з розрахунком і вже з набутим досвідом. Возив до останньої хвилини, показуючи мені британську велич і красу, а потім зчинив метушню. Провідниця потяга, мабуть, знала, навіщо він блимав світлами до неї. Злодії самостійно не діють.

У цьому готелі наявно з мене взяли подвійну або навіть потрійну ціну, а тоді ще й злодієм обвинуватили та поліцію накликали. Як можна людину обвинувачувати в злодійстві, тільки за те, що її ім'я написано не згідно з їхньою абеткою? Яка це "грамота", я не певний, але з того, що знаю, виходить не те, що чую. Пишеться "ТГЕ", а вимовляється "ДЗЕ". Пишеться Георге чи Грекори, а вимовляється Джордж. Гроші мали бути вагою на фунти срібла, а виявилося, що вони папірці й мідяки. Так, ви знаєте, що ви робите. Так вам вигідно чи приємно, живіть собі, але ж не надуживайте. Не хочете мати на своєму острові чужинців — не пускайте! Відгородіться від решти світу й розкошуйте собі на радість і здоров'я. Так, ні! Грабунком і насилиям попростягали щупальці імперії навколо земної кулі. Мою Батьківщину-Україну злодійством і розбоєм примусили підкоритися москалям і хозарам. В Європу випустили мару комунізму. Спровокували дві останні війни, заради тільки своєї величі та хозарських і заокеанських хапуг-узурпаторів...

Не подобаються вам українці у ваших володіннях, так і скажіть чи проголосіть "Бий хахлів — спасай Велику Британію!" А не займайтесь підступом і підлістю. У Брюсселі мене зробили воєнним злочинцем, душогубом, есесівцем, можливо людо-ненависником, гіршим за себе. У Лондоні прийняли мене за багача, достойного пограбування в білий день. У Ліверпулі я вже кишеньковий злодюжка!!!

Коли б я й справді вкрав у когось десятидоляровий чек, то я ж бездомний бродяга. Я жебрак! Ви нарід джентельменів. Ви власники світової імперії. Ви піддані його Величності Короля Великої Британії, Ірландії, Індії, Канади й тому подібне і так далі. І ви насмілилися підступно пограбувати ЖЕБРАКА! Ви вкрали в старця торбу, а тепер ще й обвинуваєте в злодійстві...

Я сидів на одинокому стільці в кімнаті, чекаючи на прихід поліції. Знеможений від думок та плачу, лежав на ліжку, доки таки заспокоївся й заснув неспокійним сном із маривом образи й непевності.

Прокинувшись уранці, я побачив, що мій наручний годинник показував уже кілька хвилин перед десятою годиною. Кімната, в якій мене примістили, за 500 франків за дві ночі, не мала вікна й нагадувала скоріше темну домовину, ніж кімнату для життя. Світло й повітря доходило в кімнату через сітку невеликого прорізу над дверима. Уставати та розвідувати, що сказала поліція про моого чека, не хотілось. Позбутися думок із голови було не тільки неможливо, але й не бажано.

Що мені тепер діяти, що робити? Завтра, в цю пору дня, я маю бути на пристані, щоб вантажитися на "Асканію", а мене може затримати поліція, та ще чого доброго запроторити у в'язницю... Може мені позичити в Ніни, або в Козути, кілька фунтів англійського "срібла", викупити Казанівського чека в цьому готелі, купити квитка до Німеччини й намахати п'ятами на "всю Гамерику", як казав одеський босяк Віктор. Німота, хоч і горда й дурна, але не злодійсько-підступна...

— Сніданок на вас чекає! — Обізвався жіночий голос за дверима кімнати після несмілого стукоту в двері.

— Я маю непорозуміння з оплатою за готель, а тому не бажаю ускладнювати справу ще й зі сніданком. Я не маю грошей на оплату за сніданок. — Відповів я на жіночий голос із-за дверей.

— Власник готелю наказав нам, щоб ми обов'язково нагодували вас сніданком.

— Я чекаю на поліцію. — Сказав я, не встаючи з ліжка.

— За сніданок ви заплатили. Я маю наказ забезпечити вас сніданком. Чи бажаєте, щоб я принесла його вам у кімнату? — Прочинивши двері, сказала модела дівчина в білому халаті, підперезана куценькою клітчаною запаскою.

— Я прийду в харчівню. — Сказав я, звішивши ноги з ліжка.

Убраєшся, вмився, поснідав двома смаженими яйцями на двох смужках сала й запив чорною гіркою кавою з підсмаженою скибкою хліба. Потім звернувся до старшого чоловіка, що тепер стояв біля облавка готельного бюра.

— Уночі я заплатив за постій у готелі чеком, але згодом мене обвинуватили в крадіжці чека та повідомили поліцію про це. Що я маю тепер робити?

— Мені про це нічого не відомо. — Сказав чоловік і, знайшовши запис у книжці, додав. — Ви маєте бути в нашому готелі до завтра. Об одинадцятій годині в нас починається новий день, і ви тоді мусите залишити готель.

Не відкликається Ніна на мою телеграму, не привезе чи не прише телеграмою грошей до завтра, тоді буду й думати, з чого починати, вирішив я, і пішов у кімнату-мавзолей долежувати свої 500 франків, на подібному ліжку до Ленінового — в мавзолеї на "Лобной площаде в Москвѣ" (Красной площаде). Повертаючись із харчівні закапелками до кімнати, мені навіть здалося, що й сморід у цьому підземеллі подібний до мавзолейного. Я сам собі здивувався й висловив думку вголос. Дивись, які чудернацькі думки навиваються мені в голову. Хворий я чи тільки запоморочений?

Пізнього післяпівудня знову, несміло постукавши в двері, обізвався жіночий голос із повідомленням, що на мене хтось чекає в почекальні. Окрім Ніни та поліції, я нікого не сподівався, треба бути приготованому на все. Зібравшися й пішов до приймальні, а чоловік показує на довгий темний коридор. У моїй уяві зразу виникло підозріння допиту в консульстві Брюсселя, але в кінці коридору і в досить освітлених кімнат на мене чекала Ніна й дівчина в білому халаті, що приходила кликати мене на сніданок, та ще одна невеличка старша жінка. Ніна, зауваживши мене в дверях, вигукнула: — Григорію! Григорію! — і повисла мені на груди, змочуючи їх.

Ніна тулилася до мене, цілуvalа, плакала й час від часу вугукувала:

— Григорію! Григорію!

На коридорі та в кімнаті зібралося більше цікавих з обслуги готелю та мешканців, а Ніна не могла заспокоїтись, аж поки невелика старша жінка наказала їй сісти на дивані й дала їй саморобну цигарку запалити.

Затягнувшись кілька разів димом і дещо заспокоївшись, Ніна почала вибачатися.

— Я не могла приїхати до тебе раніш. Нам заплату видають у суботу ввечері, а ця дала мені твою телеграму після того, як мої співмешканки бараку пішли до праці. Я не могла ні в кого позичити грошей на дорогу, а ця не згоджувалася, аж поки я не згодилася взяти її з собою.

— Григорію! Григорію! — Знову вигукувала Ніна, втративши над собою контролю. Забери мене, Григорію, з собою в Канаду! Англійці гірші за німців! Порятуй мене!

Мене самого тут обікрали, образили, осоромили, а тепер ще Ніна нервово безконтрольна, розплакана й безпомічна. Я надіявся на її допомогу та пораду а тут їй потрібна допомога. Паління тютюну її трохи заспокоює, але я й цигарки віддавав з радості до гарних острівчанок у потязі. За два роки нашої розлуки з Ніною, вона змінилася до невпізнання. Вплинуло на неї піврічне ув'язнення чи тутешні умови життя та праці, тяжко здогадатися. На обличчі Ніна схудла, поблідла. Волосся в неї поріділо, полиняло і вже де-не-де видніють сірі волосинки. Плаття на ній виношене, ситцеве, в дрібних квіточках та непомірно великий жакет із короткими рукавами. Її одежда чи можливо й тіло тхнє цвіллю, або залежаною в куті старою ганчіркою. Руки Ніна не може тримати в спокої, і час від часу здригається всім тілом, як після перестраху, або довгого й гіркого плачу. Говорить поспішно; не докінчивши одної думки, забуває про неї й починає говорити зовсім про щось інше. Через кожні десять-п'ятнадцять хвилин, нагадує мені про бажання їхати зі мною в Канаду.

— Григорію! Хоч пообіцяй мені, що забереш мене в Канаду.

Сказати правду Ніні, з яким настроєм їду в Канаду значило завдати їй більше горя та знівечити надію. В англійки не стало тютюну, вони обидві почали нервуватися. Я запропонував Ніні бельгійські франки, щоб за них купити їм тютюну, вони згодилися і вийшли на вулицю, але потім здогадалися, що жодна з них немає талонів на тютюн. За франки чи фунти “срібла”, без талонів, в Англії тютюну в крамниці не купити. Де знайти спекулянтів у Ліверпулі, вони також не знають.

Мені здалося, що я маю пачку чи дві цигарок, в одному з костюмів у валізці на залізничній станції. Крім того, я мав віддати Ніні тепло покривало та відріз тканини. Під дверима станції, нас

чекало нове розчарування: двері станції відчиняються тільки по годинах перед відбуттям, або прибуттям потяга. Наступне відчинення станційних дверей буде між 10-ю та 11-ю годинами вечора.

Нінина попутниця чи, як я пізніше довідався, наглядачка над дівчатами табору, де мешкає Ніна, розгнівалася на неї й на мене, а за що саме, напевно й сказати не можна. Гроші в мене вкрали її співромадяни, а про те, що Великобританія все ще тримається воєнного часу з предметами першої потреби, я навіть не уявляв, живши в Бельгії.

Ніна та її наставниця від'їхали автобусом, навіть не попрощавшись. На прядильній фабриці Честеру (Chester), Ніна працює вже майже рік. Честер від Ліверпулю навпроти не більш як 30 кілометрів, а поза затокою не більш як 50, а в Ніни навіть нема грошей на квиток автобуса. Ніна палить тютюн, але ж на нього не заробити за рік на фабриці пряжі. Це якесь непорозуміння. На ній одежда, якщо ще не з Німеччини, то напевно з якоєсь старої англійки. Я ж вислав з Бельгії Ніні шерстяний відріз на костюм та добрий кусень тканини на спідниці. Згадувала вона, що мусила заплатити за мій пакунок мито, але ж чому не спромоглася пошити хоч спідницю, якщо не костюм? Ніна прохаче порятунку, обіцянки забрати її в Канаду та жаліється на англійців, що вони гірші за німців. Дійсність чи це тільки нам так із Ніною здається? Не давали мені спокою думки після Ніниних відвідин.

Безсонна ніч закінчилася соняшним ранком, навіть через сітку в проріз над дверима можна було зрозуміти, що надворі світить сонце. Мої валізки на залізничній станції я можу забрати між 10 та 11 годинами ранку, 6 та 7 вечора, або 10 та 11 ночі. Іхати чи не Іхати за океан — це питання відпало, бо я не маю грошей на поворотну дорогу. Крім того, може виникнути ускладнення з візою, перевіркою, чи якоюсь іншою причиною в законах та порядках цього острова.

“Назад раки не лазять”. Нагадалася мені ця народна приповідка, і я почав поспішно збиратися в дорогу за океан.

Снідадок знову був такий самий, як і вчора. Пашпорт повернули мені без заперечень і без застережень. Залізничник відмікнув двері станції не раніше й не пізніше 10 години. З валізками дорога до порту здалася багато довша, ніж без них позавчорашиної ночі. У розчиненій дротяній брамі порту на мене вже чекала Ніна з

тією самою англійкою-зверхничкою.

Сьогодні, замість захоплення чи привітання, Ніна почала переді мною вибачатися.

— Григорію! Мені вчора щось сталося, я вночі не могла спати й не могла повірити, що я тебе бачила... Англійка від мене вимагає звороту грошей за поїздку, бо ти не дав мені те покривало, що обіцяв, а я не маю... Чи ти справді в Канаді про мене не забудеш?... Чи покривало мені привіз?

Покривало й відріз тканини я мав прив'язані ремінцями збоку великої валізки. Покривалом і тканиною вони не могли налюбуватися чи поділитися, а мені соромно було питати в Ніни, про що вони саме сперечаються чи дискутують. Згодившись на мою пропозицію зробити з покривала та тканини звертку та зав'язати її ремінцями для вигідного ношення, Ніна знову розплакалась.

— Григорію! Ти не знаєш, як мені тяжко! Ти вчора говорив, що маєш пачку цигарок у валізці... Григорію, Григорію! Ти не знаєш цих англійців...

Люди кажуть "зустрічай людину по одягу, а провожай по уму". Як пізнати цей острівний народ, що загально називається англійцями, а фактично це збиранина тубільного населення острова, наїздників варягів, авантюристів, грабіжників, злодіїв та конспіраторів і провокаторів різних європейських народів. За чотири дні безпосередніх стосунків із владою та підданими цього острівного Королівства я не маю сказати чогось доброго чи заперечити Ніні. Розкривши валізку, з метою пошукати цигарок у кишеньках костюмів, Ніна з англійкою накинулися на мої хустки, що купив я в Брюсселі на подарунок Ярошковій дружині та дочці, ніби голодні ворони на першого гробака виораного плугом навесні. Цигарок у кишеньках костюмів я не знайшов, але хусток не посмів відбирати в Ніни та її зверхниці.

Десь перед полуднем голосниками з бортів "Асканії" оголосили посадку пасажирів. Я попрощавшись із Ніною та її зверхничкою, пішов зі своїми валіzkами в натовп пасажирів, які чомусь не поспішали вантажитися. Ніна зі своєю зверхничкою-англійкою, не задоволені моїми розшуками у валізці за цигарками, пішли з порту додому. Після перевірки документів та приділення до кабіни я не поспішав на палубу аж до оголошення відчalenня "Асканії" від причалу. Вийшовши на палубу, на мое велике здивування, зауважив Ніну з її зверхничкою. Вони стояли пов'язані

моїми хустками, біля залізного поруччя порту, над самою водою причалу. Завваживши мене, Ніна та її зверхничка познімали хустки з голів і вимахували мені на прощання, аж поки "Асканію" два буксири потягнули за заворот портового каналу.

Якщо вірити "знавцям" пароплавства, два буксири не покидали "Асканію", доки вона не випливла за межу прибережної смуги острова, і потім попрощавши її протяжними гудками, попливли назад в порт. Зразу після відплиття катерів, пасажирів почали кликати на полуценок.

Полуденок був із кусників сиру, ковбаси, вуженини, білого хліба, кави та солодких коржиків. Три доби, живши тільки одним сніданком, я знов, що в мене очі були більше "голодні", ніж шлунок, але розум заборонив споживати більше, ніж одної скиби хліба, одного кусника ковбаси та чашки кави з коржиком, знов я з переказів та читаного, що повний шлунок на початку подорожі — ворог подорожнього.

У сутінках вечірнього туману, праворуч від борта "Асканії", зарисувалося побережжя острова.

— Ірляндія! Ірляндія! — Вигукували радісно пасажири й поспішали на палубу. Мені також захотілося ще раз поглянути на прибережний острів Європи. Коли я дивився на повиті туманом невисокі горби Ірландії, мені нагадалась її доля, що в дечому була подібна й до моєї Батьківщини-України. Будучи в Берліні, завдяки Анатолієві, я оглядав кінофільм про повстання ірляндців проти велико британських окупантів у Великодній Понеділок 1816-го року, що звався "Ти Воскреснеш у Понеділок", і який мені врізався в пам'ять та припав до серця, ніби власна трагедія. Схилившися на поруччя палуби "Асканії", не соромлячись сліз і пасажирів, почав я виразно говорити, ніби до ікони, до ірляндського берега.

Ірляндія! Країно сліз, злиднів і крові. Ти Воскресла в Понеділок, але не спромоглася позбутися загарбників з усієї своєї землі...

Мою Батьківщину, після короткого Воскресіння, знову залив кров'ю окупант... Але мій і Твій народи незнищенні, як і саме життя... Чи ти знаєш, Ірляндіє, що ми мали спільну долю з Тобою, і спільних загарбників?

У наших літописах записано, що Дніпро був шляхом "із варяг у греки", тільки не записано, як ті варяги верталися з греків. А вони не тільки верталися з награбованим майном, але й створили на

сусідньому, собакоподібному острові, плюгаву імперію на погибіль Європі..

— Щасти, Боже, Тобі, Ірляндіє!

ЗМІСТ

1.	Подорож із вітерцем	1
2.	Бельгія	15
3.	<i>Comprends pas boche cochon</i>	
	Не розумію німецьких свиней	17
4.	Бельгійські будні	24
5.	Мої нові співмешканці та знайомі	32
6.	Страйк углежкопів	47
7.	Іван Кіндратович Варнарка-Варнак	50
8.	На край світа злинейш і там куму стрінеш (народна приповідка)	60
9.	На чужині, як на мачушиному господарстві, — граблі все стоять зубцями догори	74
10.	Матильда	79
11.	Петро знову “начальником” копальні	95
12.	Підеш, поживеш і побачиш	107
13.	Молодому козаченку мандрівонька пахне, аж за Атлантик	110
14.	Ніби на замовлення, — перешкода за перешкодою	124
15.	Греки у варяги (поза літописом і часом	165

11438.

\$1500